

AKADEEMIA

Meie ülikool	Jüri Kärner
1. detsembril 1919. a peetud kõne	Peeter Põld
Tartu Ülikool	Juhan Luiga
Jutlus Ülikooli aastapäevaks	Uku Masing
«Rahvusriigi» kriitika	Karl Aun
Kultuuri lained ja tsüklid	Eduard Markus
Ühe armee häving	Margus Laidre
Seitseteist mõtet segaste tunnetega	Hando Runnel
Uuestisünni tähe all	Heiti Talvik
Romaani filoloogilise meenutusi	Veronika Viiret
Teraviljapuudusest ja selle vältimisest	Daniel Bratt
Vene kommunismi lätted ja tähendus	Nikolai Berdjajev

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS: Ain Kaalep (peatoimetaja), Hando Runnel (peatoimetaja asetäitja), Indrek Ude (vastutav sekretär), Olaf Langsepp (universalialia), Mart Orav (humaniora), Jaan Isotamm (socialia), Toomas Kiho (naturalia), Tunne Kelam (toimetaja Tallinnas), Triin Kaalep (keeletoiimetaja), Lea Malin (tehniline toimetaja), Kristin Haljasorg (korrektor), Tiiu Jõgi (masinakirjutaja).

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 25. VIII 1989. Trükkida antud 3. XI 1989. 60×88¹/₁₆. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 13,0. Tingtrükipoognaid 12,74. Arvestuspoognaid 11,2. Trükiarv 14 000. Tellimus nr. 3197. H. Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Акадеэмия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

© АКАДЕЭМИА 1989

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 8

- Tehnetroonilise ajastu imperatiivid ja meie ülikool
Jüri Kärner 1603
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli avamisel 1. detsembril
1919. a peetud kõne
Peeter Põld 1607
- Tartu Ülikool
Juhan Luiga 1614
- Jutlus Ülikooli aastapäevaks
Uku Masing 1621
- «Rahvusriigi» kriitika
Karl Aun 1626
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Kultuuri lained ja tsüklid: Ajaloolisest geograafiast
Eduard Markus 1646
Tõlkinud Viktor Masing
- Kohtumised Eduard Markusega
Viktor Masing 1660
- Ühe armee häving
Margus Laidre 1663
- Kuninga küsimus
Bô Yin Râ 1682
Tõlkinud Genadi Noa
- Seitseteist mõtet segaste tunnetega
Hando Runnel 1689

Uuestisünni tähe all
Heiti Talvik 1692

Romaani filoloogi meenutusi
Veronika Viiret 1697

Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest
Daniel Bratt 1709
Tõlkinud Epp Tamm

Arvustus:

The Baltic in International Relations between the Two World Wars: Symposium organized by the CENTRE FOR BALTIC STUDIES at the University of Stockholm, November 11—13, 1986. Uppsala, 1988.

Eero Medijainen 1750

Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko: Elämää nuoruuteni Eestissä ja Suomessa. Helsinki, Otava, 1988.

Rutt Hinrikus 1756

Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohniin kanssa vuosina 1884—1913. Helsinki, SKS, 1988.

Sirje Olesk 1759

Anton Hansen Tammsaare, Voldemar Panso. «Inimene ja jumal» 1962: Dokumentaalkogumik V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri lavastusest. Tallinn, Eesti Raamat, 1988.

Ülo Tonts 1764

Editorial note. Summaries. 1767

От редакции. Резюме. 1772

Vene kommunismi lätted ja tähendus. I
Nikolai Berdjajev 1777
Tõlkinud Jaan Isotamm

Lk 1625, 1681, 1696, 1749: vaselõiked J. S. Dreux du Radier'i raamatust «L'Europe illustre», Paris, 1755—1765.

TEHNETROONILISE AJASTU IMPERATIIVID JA MEIE ÜLIKOOOL

Jüri Kärner

Eesti Vabariigi Tartu ülikooli juubel on detsembris ja praegust arengut arvestades ei ole augustis neid ridu kirjutades võimalik ennustada asjade käiku aastavaheksiks. Seetõttu panen kirja mõned mõttekatked, mis võiksid iseloomustada ülikooli olukorda järgnevate kuude jooksul. Põhiküsimus ülikooli puhul, sõltumata asukohast, on ikka keerelnud selle ümber, kuivõrd kõrgkool peab täitma ühiskonna hetkevajadusi (majanduslikus mõttes) ja kuivõrd ta võib olla vabade ideede kasvulava (isiku huvide rahuldaja). Ärme hakkame arutama seda, et iga fundamentaalteaduse lahendus võib tuua ja tõenäoliselt toobki tulevikus mitmekordselt rohkem tulu jne jne. Küsimus on küllalt proosaline: millisena hakkame nägema ülikooli osa meie tulevikus.

Kuidas on lugu teiste ülikoolidega? New Jersey Riikliku Ülikooli president Edward J. Bloustein (1982) on kirja pannud kõrghariduse põhiülesanded ameerikalikus postindustriaalses ühiskonnas, mida ta Zbigniew Brzezinski eeskujul nimetab ka tehnetrooniliseks ajastuks. On loomulik, et ühiskonnas, kus 46% töövõimelisest elanikkonnast on hõivatud informatsiooniteenistusega, on ka kõrgkoolituses esikohal matemaatika ja puhtrakenduslik kompuutrikasutus reaalteaduste üldises kõrgenenud foonis. Sellega oleks tagatud lisaks tavakirjaoskusele ka kompuutri oma. Üha suurenev kommunikatsioon igapäevaelus

nõuab iseenesest keelte paremat valdamist, teiste rahvaste ajaloo ja kultuuri põhjalikumat tundmist.

USA elukutseline kõrgharidusjuht (põhihariduselt jurist) on kõrgkooliprogrammi viisandi esitanud lihtsalt, ilma erilise pingutusega ja enesestmõistetavana. Tõepoolest, see programm on täiesti reaalne ja mõistetav, kuid tunnistagem, et see on reaalne tolle ühiskonna jaoks. Tahan siinkohal tõsiselt hoiatada kõiki automaatselt kopeerijaid, sest igasugune arutu ülevõtmine viib krahhini. Minu meelest on küllalt näiteid, mis hoiatavad. Kasvõi Aafrika kontinendi kogemused kõrghariduse korralduses. Sealsed arengumaad olid (ja on?) veendunud, et kõrgharidusega saab parandada kõik ühiskonna hädad. Teadupoolest on nende ülikoolid ühed paremini varustatud ja finantseeritud kõrgkoolid maailmas. Kuid mida ei ole, see on nende arengumaade majanduslik õitseng. Ei mingit märki sellest (räägime ausast ajakirjandusest), et elu läheks paremuse suunas. On avalik saladus, et nende riikide olukord aina halveneb, ja kes teab, kas ongi endal jõudusid selle tendentsi pidurdamiseks. Või milleks meile näited Mustalt Mandrilt? Kas meie oma arvukate kampaaniate kogemused ei ole meid piisavalt õpetanud? Ei ole võimalik kõiki neid peeni tehnoloogiaid lihtsalt üle võtta. Alati on vaja mõelda adressaadile: kas pinnas on soodus, kas inimene on selleks valmis.

Kõlab võib-olla naiivselt, kuid teisiti ma ei oska väljendada pärast südasuviseid muremõtteid. Ei, see ei ole esimene kord muretseda noorte ebatavalise käitumise pärast. Kuid praegu on agressiivsus eriti silmatorkav. Ülikooli oli sel aastal varasemast suurem konkurss. Tore! Kuid kunagi varem ei ole ülikooli ühiselamuid nii võikalt laastatud kui selle aasta noorte poolt. Mingi eriline vandalism on vallutanud praegused üliõpilaskandidaadid. Nõutult vaatad uksi, mis on jalaga sisse pekstud. Jääb teadmata, kui suur osa sisseastujaist sel viisil aega viidab. Kui küsitleda, siis peetakse seda nii normaalseks, et konk-

reetsset süüdlast ei olegi olemas. Võib veel loota, et ehk jäävad sellised jõhkardid konkursiga välja. Kuid samasugust suhtumist oma ühiskodusse kohtame hilisemate üliõpilaste hulgas küll ja küll. Mis on põhjus? Kindlasti võib väita, et see on meie rahva üldise haigestumise sümptomeid. Vaatamata piirangutele on liigjoomine ka noorte hulgas tavanähtus ja vaimne allakäik paratamatu. Oma osa noorte agressiivsuse tõusus on kindlasti ka armeeteenistuse pahupoolel. Sageli ei saa armeest ülikooli naasnud noormehed arugi, kuidas nad ise on nakatatud *dedovštšina* kirjutamata seadustest. Igal juhul läheneme olukorrale, et oleme jälle «unustanud, mida õieti tähendab sõna «kultuurikõlblik tõug»» (A. Annist, 1969). On kuri kahtlus, kas pole liiast õpetada sellistele noortele peeni tehnoloogiad. Ei maksa süüdistada ülikooli, et me ei ole suutelised neist koolitama selliseid ja selliseid spetsialiste. Nagu Aafrikas, nii oleks meilgi praegu kasulikum suunata põhitähelepanu algharidusele.

Võime ka teisiti küsida. Kas meil on õigus oma noori praegu hukka mõista? Oleme elanud mitukümmend aastat vales, mis kindlasti on jätnud oma jälje. Kui mitte muus, siis alateadlikus soovis purustada kõike olemasolevat, sest see on vales läbi imbinud. Noorte selline käitumine jätkub nüüdki, kus me oleme palju vabamad. On päris ootuspärane, et «välise vabadusega võib olla liidetud sisemine orjus» (U. Masing, 1933). Ja seda ei saa käsu korras olematuks tunnistada, see tuleb ajapikku välja ravida. Lihtne see ei ole, sest «kõigist muist ahelaist on kergem vabaneda kui usu puudusest oma rahva, oma hõimu jõusse» (A. Annist, 1969).

Siit kasvab välja meie ülikooli põhiülesanne praegusel ajal. «... Meie ülikoolist peavad tulema need, kes teavad, mis ja kus me oleme, et ükski vägi ei saaks meile võimust» (U. Masing, 1933). On selge, et rohkem kui kitsaid eriteadlasi on Eestile vaja haritlasi, kes oskavad selgesti kirjutada ja rääkida ennekõike meie minevikust, olevikust ja tulevikust.

Vajadus on ilmne, aga teeme kohe selgeks, kuidas selliseid haritlasi koolitada. Paljast sõna ei usu enam keegi. Kaasaegsem kui kunagi varem on Francis Baconi *Nullius in verba*. Ülikoolis peab iga õppur ise jõudma läbi teaduse tõeni. Oma õpetajat hakkab õppija siis austama, kui õpetajal on austajaid üle kogu maailma. Jõuame ülikooli igihalja nõudmiseni: õppejõuks saavad olla vaid inimesed, kes on sügavalt kompetentsed ja selletõttu autoriteetsed. Ülikooli olukord ei ole siin kiita. Meie professorid on enamasti pensioniealine. Et koolitada endale õpetajaid, peame kasutama teiste ülikoolide abi. Igal juhul ei tohi me kapselduda ja kõrgtaseme puudusel võimu abil keskpärasest inimestest professoreid luua.

Oleme vana kultuurrahvas ja meie ülikoolil on sajanditepaksune akadeemiline kiht. Meil on vaja ainult vaba kosumisaega, et teadused «ülikoolis tarvilisele kõrgusele seada ja nende kaudu teaduslikku tõde harida» (J. Luiga, 1919).

EESTI VABARIIGI TARTU ÜLIKOOLI AVAMISEL I.DETS. 1919.A. PEETUD KÕNE

Peeter Põld

Kõrgesti austatud piduvõõrad!

Kas oleme täna Tartu ülikooli avamisel kui barbaarid vanade kultuurirahvaste päranduse jagamisel, kes aukartuseta ja hoolimata sellega ümber käivad, mis aastasadade vaimutöö on loonud? Kas tunneme endid, kui minevikuta, kuulsate isadeta tõusikud, kes ilma imponderabiiliateta olles, asuvad edendama seda, mis kvantitatiivselt kaalumata ja üksnes sisemise, mõõtmata väärtuse järele hinnatav?

Ei ole meil seda tunnet. Sest meie võtame ainult vastu Gustav Adolfi ja teiste meie maa endiste valitsejate päranduse, kui täie- ja ainuõiguslikud pärijad. Meie kindlustame endile kui rahvas oma iseseisva riiklise ja vaimlise elu huvides segamata tõeallikad, mis ka siit kateedritelt varemalt kuulutatud tõe konsekventsides, meie piirides meie kanda olles, meid, esimeses joones meid peavad karastama ja jootma. Meie kõrvaldame ainult kõik võõrad paleused ja sihid, kõik kõrvaltendentsid, mille teenistusse meid kaua ka siit «vaba teaduse» nimel siit kaudu on püütud suruda, ja

Oliõpilasleht, nr 7, 1932, lk 194—195.

Postimees, nr 266, 2. XII 1919, lk 1; nr 267, 3. XII 1919, lk 1—2.

ütleme: meie tahame kui rahvas vabalt ka oma aated valida, teiste määramata oma mõtted mõtelda, oma otsimistele vastused leida; meil on õigus seda, mis Looja meile annetest hälli pannud ja osaks annud, takistamata, sisemisest sunnist temas peituvat pradispositsiooni järele arendada ja kasvada lasta. Ja meie ei taha mitte nurisedes kaevata, et meiega loodus nagu «võõraslastega» oleks ümber käinud; meil ei ole põhjust alandlikus orjameeles looduselt kaasa antud vara häbeneda. Jumala säde, mis meis elab, tungib vaimuleekides loitma; meie täidame kõrgemat käsku, kui meie oma valguse kõrgele künjalajalale asetame, kus värske õhk tule põlemist elustab.

Ning päälegi: mis pärandus see siis on, mis meie kätte langeb?

Hooned auväärilised ja suured, kus kord säranud F. G. Parroti, Morgensterni, Teichmülleri, N. Pirogovi, C. ja A. Schmidt, F. G. W. Struve vaim, kust välja läinud K. E. von Baer, A. Middendorff, A. Harnack, G. v. Bunge. Oppeasutused ja sisseseaded, mis töövõimalust pakkusid tuhandeile teaduste jüngleile, kes kokku voolasid kõigist tsaaririigi nurkadest, põhjast ja lõunast. Vana rootsi kindluse ase, Toome mägi, varjurikaste puieskäikudega ja kaunite välja-vaadetega, kus laulnud kord Vanemuine Emajõe lained seisatama jne. jne.

Kuid neis hoonetes, auväärilistes ja suurtes, on näidanud oma Meduusa palet ka Katkovi ja Pobedonostsevi venestuse aade. Neist hoonetest on kõlanud surmakell eesti rahvale. Ei ole siin ka alati mitte kindel, sama vaim valitsenud. Siin on vaimuvoolud vaheldunud; sest siin on asunud vana Tartu Ülikool, Jurjevi Ülikool, A. O. K. ja Saksa Ülikool. Ning õppeasutiste au ja hiilgus, kaunim sisseseade, 420 000 köidet ilmakuulsast raamatukogust, — see kõik on veel veerenud Jurjevi Ülikooli evakuatsiooni rongidega teisele poole Pihkvat. Järele on jäänud mõndagi, — ilus majanduslik põhi ühele ülikoolile, kuid ikkagi ainult väline võimalus, sest ülikool ise tuli ja tuleb luua.

Sest ülikool, *universitas literarum*, on teatava vaimu asupaik. Ülikool on teaduse koda, mis viib kõrgesse mõtlemise õhkkonda, «teisele poole hääd ja kurja», kus kõik probleemid; mõtlemine ise oma olemises on neist probleemidest kõige raskem. Ülikool on erapooletu teaduste kodu, mis vahet ei tee juuda ega kreeka mehe vahel, millele «*amicissima veritas*». Selles mõttes on ükspuhas, kes siin õpetab, mis keeles õpetab, kui see aga teadus on, mida ta õpetab. Kuid teiselt poolt peab Ülikool olema teaduse kodu, mille erapooletus eluline, mis tunneb kaasa ümbritseva ühiskonna südame tuikamist, mis arvatavas erapooletuses erapooletuks ei muutu või ära ei külma; mis tunneb küll probleeme, kahtlusi, kuid ei upu skeptitsismi ääretusse merde, vaid ikka tee leiab tagasi töö ja teo juurde, inimese juurde, rahva juurde, keda ta teenib. Ülikool on rahvuslik kultuuri istandus: osanik üleilmilises rahvusvahelises teaduslikus ühispüüdes, ei saa ta ennast lahti kiskuda oma ümbrusest, mille nähtusi ta kõigepealt peab valgustama, mille noorust ta esmajoones peab kaasa kiskuma oma paleuste sihile, millele ta peab andma oma salvedest ja tagavaradest, et ise vastu saada värsket verd, uusi teaduse kandjaid.

Sarnasena on ülikool vaimline hoone, aade, mis kehastust otsib, ülesanne. Sarnasena ei ole ta kusagilt võõrsilt laenatav, endistest eeskujudest kopeeritav, vaid peab tõusma kui Eesti Ülikool, kui eesti rahva vaimu saadus, kui originaalne, omapärane institutsioon ja organisatsioon. See teadmine ja tunne on Tartu ülikooli korraldustöid juhtinud kuni siiani...

*

/ Siit edasi valgustas kõneleja ettevalmistamise töid, mis 1. dets. 1918. algasid, kus Lõuna-Eestimaa peavalinik H. Luht ja praegune kuraator P. Põld Saksa Baltimaade peakomissari A. Winnigi ülikooli käest

Eesti Valitsusele üle võtsid. Ülevõtmine oli ainult vormilik, asju ja akte mingisuguseid ei saadud, seletusi ei antud, sest selsamal päeval lahkusid Tartust Saksa A. O. K. 8 asemikud ülikooli juurest ühes raamatute ja rahaga. Tuli siis tegelikku ülevõtmist korraldada, ülevaadet saada selle üle, mis olemas, et alal hoida tulevale ülikoolile ikkagi kauni alguse. Loodi komisjon ühes akadeemilise ühinguga, kes hoolekandjate nõuandvalt ja seltskondlikka soove ettetoovalt abiks oli. Ülevõtmisekomisjoni kuulusid J. Ostrat, J. Jõgever, V. Ernits, H. Jaakson, J. Sarv, H. Reichenbach, J. Varik, Dr. A. Schulzenberg, Dr. R. Elken ja Dr. R. Bernakoff, Tartu linna asemikuna pr. Kurs-Olesk ja ülikooli sekretär K. Laagus. See komisjon määras isikud, kes asutuste ülevõtmist toimetasid.

Kulude vähendamise otstarvel pandi suurem osa ülikooli asutusi ajutiselt kinni, peale tingimata tarvilikkude, nagu haavakliinik, närvikliinik, naiskliiniku sünnitusosa, silmakliiniku ambulants ja meteoroloogia jaam, mis üle viiekümne kolme aasta vahetpidamata üleilmlises ilmajaama võrgus tähelepanekuid teinud. Praegu ülikooli avamise puhul ilmutas ta oma viiekümne-aastased keskmised vaatluste tabelid (1866—1915) Eesti ja Saksa keeles.

Asemikkudele anti teada, et nad 31. detsembrist oma kohustustest vabastatakse, kusjuures neile õigus jäeti palvet avaldada edasijäämiseks, mis iseäranis tarvis oli asjatundjate kabinetiteenrite kohta. Haavakliinikus ja naiskliinikus võeti täielik juhatuse muudatus ette: esimesse seati ajutiseks juhatajaks Dr. J. Prisko, temale nõuandjaks Dr. Walent, teise Dr. R. Bernakoff, kuna närvikliiniku juhatuse endiseks jäi.

Enamlaste sissetungimine mineval sügisel katkestas töö. Hoolekandja pidi põgenema. Tema volitused jäid Jaan Sarvele, kes kohale jäi. Tööd hakati jätkama jälle jaanuari lõpul pärast Tartu vabastamist. Kohutava enamlaste aja elas ülikool üle ilma väliste kahjudeta. Ka enam-

laste korraldused likvideeriti kergesti. Veebruari algul oli ülikooli majandamise korraldamine käsil.

Osa hooneid anti «Ühistööle» tarvitada ja kütta, osa hooneid jäi sõjavägede kätte, osa jäeti täiesti külmaks, kus millegi rikkumist karta ei olnud. Tegevuseta kütta ei jõutud kõiki, sest et ülikoolil 726 ahju ja 5 suuremat keskkütet on, mis Vene ajal 4500 sülda puid aastas ära neelasid, peale selle loomaarsti instituut 75 küttekohaga. Raskustest saadi ainult linna ja küttekomitee abil üle. Edasikestev sõda Eesti Vabariigi piirides ei annud võimalust ülikooli käima panna. Et ometi üle aasta kestnud elu akadeemia ruumides uuendada, avati asetäitjate keskkooliõpetajate kursused suvel, mis ka tarvis oli ülikooli enese korralduse nõuetel, sest et koolidest vanemaid õppejõudusid ülikooli juure taheti tõmmata ja neile asetäitjaid ette valmistada, mis iseäranis tähtis oli nüüd, kus keskkool emakeelseks pidi muutuma.

Isikute küsimus oli ülikooli uuendamise juures kõige raskem küsimus.

Tuli ülevaade muretseda jõudude üle, mis meil omast käest saada, keda välja kutsuda. Ei olnud see õppeasutus, kus lektorid passiivselt ette loevad, vaid teadusline asutus, mis teadust, eriti Eesti teadust edasi viib ja arendab, kõrgem kool teiselt poolt, mis noortsugu teadusliste tööviisidega tutvustab ja õpilasi iseseisvale tööle juhatab. Selles mõttes pandi haridusministeeriumile ette stipendiaadid, kes väljamaale sõitsid või kodumaal edasi õppisid: J. Sarv, P. Kogermann, H. Bekker, J. Mägi, A. Audova, V. Ernits, J. Piiper, D. Rootsmann j. t. Juunikuus töötati sellekohased abirahad välja ja kinnitati ministeeriumis 150.000 marga suuruses.

Maikuul asutati ülikooli avamise eeltööde komisjon, kuhu peale eelmainitute kuulusid linnanõunik E. Juhanson, prov. J. Lill (asem. mag. Metsapa), V. Grünthal, A. Sildnik, J. Lang, K. Treffner, A. Luksepp, üliõpilaste asemikkudena V. Crull, K. Tüür, H. Visnapuu.

See komisjon tegi ülesande kindlaks, nii nagu ta seaduse-eelnõus ülikooli ajutise korralduse kohta kuju on leidnud.

«Eesti Vabariigi Tartu ülikooli ülesandeks on üleüldist ja eriti Eesti elu käsitavat teadust edendada ja kõrgemat teaduslikku haridust anda, teadmist rahva keskele viia ja ette valmistada Eesti riigi- ja rahvatööle tarvilikkude eriteadmistega varustatud asjatundjaid». Professionaalsed ettevalmistusetööd kõrgemat haridust nõudvate ametite jaoks ei võidud kõrvale jätta, arvesse võttes suurt tarvidust haritud tegelaste järele. See ülesanne asetati aga kolmandale kohale. Oppekeeleks jäi ametlikult eesti keel, jäeti aga vabaks ka ettelugemised teistes keeltes, kuni omast käest tarvilikke õppejõudusid valmib. Puuduvaid õppejõudusid tuli põhjamaadest, iseäranis Soome teadlaste hulgast koguda, kus Eesti püüetest paremini aru saadakse ja eesti keelt kergemini ära õpitakse, kuid kutsuti ka mujalt, ka Balti teadusemeeste hulgast, kui nad rahvuspoliitiliselt Eesti vastu ei olnud töötanud.

Pikemaid harutusi tõi usuteaduskonna küsimus, nii sama loomaarsti instituudi oma. Peale pikemate harutuste otsustati mõlemaid fakulteedina ülikooli külge liita. Uhes nende osakondadega tuleb ülikooli plaani järele ametisse panna 71 professorit, 26 dotsenti, 49 lektorit ja assistenti. Nende ülespidamine kallil ajal ka madalate palganormide juures tuleks umbes 6 miljoni aastas.

Uudiseks ülikoolis on meie ajaloo-keeleteaduskonnas Soome-Ugri jaoskond viie õppetooliga.

Ülikooli siseseadete olemine meie suurriigi tarviduste järele üle võtnud, aegamööda peame ta oma väiksema riigi kohaselt ümber moodustama. Kõige tarvilikumad õppejõud on juba nimetatud, kellest mõned alles jaanuarikuus kohale jõuavad. Osa teaduskondi aga töötab juba. Ülikooli põhikiri on välja töötatud, ja juba õpivad mõni

sada mees- ja naisüliõpilast. Lõpeb sõjategevus, kasvab muidugi üliõpilaste pere./

Kuid kavatsused on üks ja elu on teine. Ei saa kõike neid korraldusi ühel hoobil, nagu nõiavitsaga ellu kutsuda. Siin läheb visa tööd tarvis. See, mis meie päranduseks saanud, on hää, kaunis, aga kõige selle stiil on suur, lai. Tuleb palju vaeva näha, kaua otsida, et seda, mis suurriigile kohane olnud, ümber luua meie väikesele Eestile, et endistest vene eeskujudest ja traditsioonidest vabaneda ja luua oma vormid.

Kuid igatahes algus on tehtud. Meie võime täna selle põhjal, mis juba korda saadetud, ütelda: ülikool on a v a t u d. Ta on käimas, olgugi esialgu puudulikult, aga täieneb, kasvab, ja meie loodame kindlasti, et viimati lõpusihile jõuame: Eesti Ülikoolile.

TARTU ÜLIKOOOL

Juhan Luiga

Helsingi ülikoolis kavatsetakse reformi, nii ülikooli valitsemisviisis kui ka ülikooli sisemises vaimus. See sündivat soome teaduse edendamise sihis. Paarkümmend aastat tagasi oli nimelt ülikooli õpetajatest pool soome sugu, pool rootsi. Nüüd on aga asjaolud niikaugele vääralt arenenud sisemise poliitika tõttu, nagu soome ajakirjast loen, et Helsingi ülikooli 68 professorist on 51 rootsimeelsed ja ainult 17 soomlased! Rootslased Soomes, nagu meil sakslased, on nähtust seletanud soome tõu vähese kalduvusega teaduslikule tööle.

Ühes rektori kõnes olla rootsimeelne teadlane näidata püüdnud ülikooli kogemuste najal, et soome tõu esitajatel ülikoolis puududa anne ja huvi uurimisele, harrastusele loodusteaduse alal.

Põhjus seisvat aga ülikooli teaduskondade korralduses. Soome ülikool oli täiesti autonoomne. Tsaari ajal oli see ülitarvilik, et ülikooli venestumisest kaitsta. See «omavalitsus» on tekitanud «kamarilja», mis soome teadlastele teadusliku edasisaamise raskendas. Oli üksi teatava teaduskonna professori teha, keda ta ülikoolis edasi aitas. Juhatas ülikoolis oli endise aja pärandusena rootsimeelsete käes. Oli väga raske rootslaste-õppejõudude arvulise ülekaalu pärast soomlasel mõjule pääseda. Tema uurimispuüetele ja teadushimule tehti tõkkeid, tunnistati alaväär-

tuslikuks, sellega edasipüüdjatele tee kõrgemale astmele sulgedes. Ei olnud ka võimalik soomlasel teises ülikoolis oma teaduslikku väärtust päästa, nagu see mujal käitamisel, sest Soomes oli ainult üks ülikool.

Nüüd, kus Soome valitsus soomlaste käes, on hakatud kindla käega rootsimeelset teaduslikku «kamariljat» nõrgendada, ülikooli valitsemisviisi muutes.

Esiotsa on 10 uut professori kohta loodud. Ülikooli autonoomia, nii tähtis teaduse vabadusele, — seatakse uuele alale. Seaduseprojekt ootab «eduskunna» otsust.

Kui kord loomulikumatel olukordadel Tartu ülikooli uuendama hakatakse, siis võib Soome kogemusi ülikooli «poliitikas» meilgi kasutada. Sõjaaegsed moodustused ei lase end kanda rahuajale, tema saavutusi halvamata, moonutamata. Meie ei päri sõjast mitte üksi majandusliku kitsikuse, vaid ka vaimlise kitsikuse.

Nii sai sakslane okupatsiooni aegu Tartu ülikooli uuendamisega ruttu hakkama: enne saadeti paigale artilleeria rühmad ja ratsavägi, siis tulid professorid tagant järele ja kuulutasid «teadust».

Nii tegi venelane omal ajal: enne saadeti mõned rügemendid kohale ja siis tulid vene professorid Budilovitšiga eesotsas — ülikooli reformeerima. Täiesti arusaadav oli üldine sügav põlgus, mis nii Saksa okupatsiooni aegsele kui Budilovitši vene teaduskonnale osaks sai. Peaks olema inimesele kellel vähegi teaduslikku meelsust, otse haavav, kui üksi selle tõttu, et suurtükid sind kaitsevad, teadusmeheks upitatud saad. Rahvusvahelise teaduse nõuete tasapinnalt võid hästi madalamal seista, nüüd võid aga «professoriks» saada tääkide kaitsel ja su ees peab taganema teadlane, kellest tead, et ta teadusliku meetodi ja süstemaatilise arenemise poolest sinust kõigiti ees on.

Algvaled süsteemis võivad juurduda ja tuntavalt pärastist elu ülikoolis mõjutada.

On suur yahe: ülikooli õpetaja, professor olla ja olla viljakas teadlane uurija teadusväljal. Loenguid pidada ja

praktilisi teadusi himulistele jagada, see on ülikooli kõige väiksem, kergem külg. Aga rahvalikkude teaduslikkude raamatute kirjutamine teaduste propaganda sihis ei ole mitte teaduslikkude teoste kirjutamine. Raskem ja kõrgem ülesanne on ülikoolil, — professoril juhatada noorsugu süsteemilisele teaduslikule uurimistööle, teda kaasa tõmata oma töövõimega teaduse alal, temas usku luua tõe võimu ja ainuõiguse sisse.

Raske on uskuda, et Soomes üksi «kamarilja» soomlaste teadushuvi on sulgenud.

Sigitava idu kandjad vaimuväljal — teaduspõllul eriti — kõige kõrgemad kasvude tipud.

Väikerahvaste olukord, kui puhtrahvuslikult käituda ülikooli küsimust, hellitab allajäämist. Sa võid teadlaseks saada üksi sellepärast, et sa (soomlane) eestlane oled ja et sul ühtki võistlejat, kaaspüüdjat ei ole oma erialal.

Soomes võivad ülalõeldud soovimata tagajärjed niisugusest «võitluseta» teadusepüüdest tekkinud olla. Ei katsetud mitte rahvusvahelisele teaduspinnale tõusta, vaid jäädi soomlaseks. See on väga ilus ja edasi saab kodumaal niisuguse patriotismiga, aga teaduslikku produktiivteeti ei edenda see mitte küllalt.

Ei ole muidu seletatav, miks enne rootslastega ühepalju ei suutnud kasvada võitlusvõimulisi soome teadlasi.

Ülikool iseenesest ei tee veel teadlast. Ka vanadel kultuurimail on üksikud ülikoolidest, kus viljakas, produktiivne vaim valitseb. Otse naljakas on sellepärast mõte Asutava Kogu otsusega akadeemikuid luua. Inglise parlament võib kõik, ainult mitte ei või ta teha mehest — naist. Raskem ülesanne tehti meie parlamendile hiljuti: moodustada liht keeleteadlasest — akadeemikut. Kel vägisi himu akadeemiku nime järele, võiks ju Rootsi ja Prantsuse või Inglise akadeemia auliikmeks saada püüda oma teaduslikkude teoste kaudu!

Soome ülikooli rektori märkus soomlaste vähesest võimest loodusteaduse alal huvitab seda enam, et ta kinnitab

mu väiteid, teisal esitatud, soome teadusliku meelsuse ühekülgselt arenemisest.*

Ülikooli käsitatakse harilikult kui praktiliste teaduste edustajat praeguse kultuuri mõttes. Sealt nopitakse peajasjalikult teadmisi, kasulikke nüüdsele rahvaelule.

Ülikooli akadeemia on uurimisasutus, on tõe instituut. Kõige tulusamad näivad inimkonnale ebapraktilised tõed, puhta tõe otsimised, nagu seda sundiva tõelikkusega suur teadlane Henri Poincaré on tõestanud.

Tõsi on: Galilei ja Kopernikuse tõde oli omal ajal eba-praktiline, otse kahjulik toleaja mõtteilmale, — aga nad on lausa praktiliseks saanud meie aja kultuuri loomises — ja on ühtlasi meie aja kultuuri kõrgema tõesisu näitaja, võrreldes Kopernikuse aja omaga.

Teisalt poolt on tõsi: mida enam sügavamale end juurdlevad meie teoloogid kristianismi väärväidetesse teaduse metoodika kaitse all, seda praktilis-kasulikum kristianismile, seda kahjulikum aga puhtale tõe ja lõppude lõpuks inimkonnale.

Mida «targemaks» saavad meie juristid «antud» riigiseaduste ja ühiskondliku õiguse uurimise alal, — seda vähem kasu tõe ja seltskonnale. Teoloogia ja «juura» — endisel ajal ainukesed ülikooli «studeerimise» alad — on meie aja skolastika kandjad. Oieti väga arusaadav enamlaste viha nende vastu.

Ka keeleteadus ja ajalugu, eraldi nagu meil käsitatud, on vähem teaduse kui patriotismi ilme. Filoloogid ammutavad oma ainet «keelest» ja hiilgavad meil otse oma kergete leidustega keele alal, — ebaobjektiivsete käsitusviisidega. Uurimisobjekt on siin suhteline, kerged hüpoteesid sigivad laialt, «algupäraseid» väiteid on kerge leida ja kaitseda.

See subjektiivsus keele alal on tihti väga suure patriotismi aje: — rahva keele armastus enesearmastuse taga-

* Artiklis «Noor-Suomi-Eesti».

seinal. Objektiivne tõde on vaevalt sellepärast keeleteadlastest kultiveeritud ka leitud.

Sõjaeelne ja sõjaaegne ajalugu oli ja on otse viiras-tuslik oma valega, saades praktiliseks riigiteenijaks.

Praktiline arstiteadus on ikka andelisemaid mehi vähe rahuldanud: Fechner, Wundt, W. James ja palju teisi on ära läinud arstitegevusest, sest tegevusel puududa, ühe nende ütluse järgi, teaduslik tõestus «wegen Mangel an wissenschaftlichen Beweisen...»

Ja just nende erialadel, osalt skolastilise, osalt eba-teadusliku põhikõlaga: usu-, keele- ja arstiteadusel on meie teaduslik meelsus ennast seni peaasjalikult harju-tanud.

Saksamaal on ülikooli teadlaste töö hästi organisee-ritud — ka vähemandelised suudavad sel süsteemil kive kanda suurele teaduse ehitusele. 20. aastasaja lõpu poole muutus uurimine praktiliseks, sai tõeteenijast enam ja enam riigisulaseks. Saksas on ülikooli professor ametnik. Suure rahvahulga peale mõjub ametnik kõrgel astmel enam kui tõetsija ilma ametita, seda on küll kõige enam Schopenhauer Saksamaal tunda saanud ja sellest oma-viisi kõnelnud.

Kümme aastat enne sõda oli saksa ülikool ja teadus, nagu teravad tähelepanijad enne sõda kirjutasid, täiesti riiklikult «monoideseeritud». Võis niisugune ebatõe ja eba-teaduslik idee, nagu tõuteooria — kogu Saksamaa mõtte-ellu monopoliseerida — ja kogu rahva eksiteele viia. Siin on teaduse praktilisuse väärtulu käega katsutav.

Prantsusmaal ei ole teadus nii riigiasutustesse ase-tatud, seal ei mängi riigi ülikool nii suurt ametlikku osa. Siiski on vaba uurimine Prantsuses kõrgel astmel ja on just pea tõetsimise aladel: mõtte- ja loodusteaduse alal viimasel ajal just teistest suurtest rahvastest ette suurt saavutanud.

Venemaa kõrgem mõtteelu liikus enne sõda praktili-suse liinis. Vene riigi messianism oli kõige anderikkamate

omaks saanud. Vene filosoofia erisus, mida Solovjev ja uuemad arendanud, kannab oma «pravda-spravedlivosti» eriväitega täiesti ebakriitilist hommikumaalist skolastilist maiku, nagu üks prantsuse mõtteteadlane õieti siis juba tähendanud, kui Vene-Prantsuse sõprus veel suur oli. Kõigile on selge, et selle skolastika märgi all ka on tegutsenud vene sotsialistlik mõte, niipalju kui tal erilist vene värvi.

Suurriikide ülekohtusele olemasolule — oli tarvis ebatõelist teadust — praktilist riigiteadust.

Kui rahvad vabanevad: väikerahvad suurte survest ja suurrahvad suurriigi ebaloomulistest ülesannetest suurriigi kaitsemisel, — kui rahvusvaheline ülekohtus nõrgeneb, seda vähem on maad kitsal enesekaitse patriotismil, mis seni väikerahvaste mõtteilma sunduslikult juhtis, seda vabamalt võib mõte, teaduslik tõde maad võtta. Rahvaste vabadus on rahvusvahelise mõtte vabadus, tõevabadus.

Tartu ülikool on olnud sageli vänge poliitilise propaganda asutuseks. Parrot'i ülikool tõi balti-saksa vaimu teadusetemplisse. Ülikool seisis siiski võrdlemisi kõrgel, sest et balti vaimust vaba tolleaegne Saksamaa oma kõrge vaimlise tasapinnaga selle tasapinna kandjaid Tartu ülikooli läkitas balti masendava vaimu tõrjeks.

Budilovitši ülikool tegi vene propagandat jultunult, küsimata esitajate teaduslikust tasapinnast, nende teaduslikust meelsusest.

Peeter Põllu ülikool sünnib rasketel oludel, kus meie elu käskivalt elupraktilisuse ülesandeid ülikoolilt nõuab ja inimkondlik tõde kõrvalrööbastel paremat aega peab ootama.

Usume, et tal korda läheb kõikide teaduste peala: mõtteteadust ja loodusteadust ülikoolis tarvilisele kõrgusele seada ja nende kaudu teaduslikku tõde harida.

Ei taha meie sugugi teadusliku neutraliteedi varjus teaduslikku kvietismi ülikoolis näha, kus «puhta teaduse» nimel eluvõõras ideoloogia asuma pääseks.

Akadeemiline uurimine Eesti ülikoolis peab seda tõde, mis igas rahvuses potentsiaalselt peidetud, — elusse teadvaks tooma, virga otsimise, vaimlise töö süstemaatlikkuse kaudu. Iga uue rahvuse vaba ilme on üldse inimkondliku tõe rikastaja, tõestaja-toetaja.

1. XII 1919.

JUTLUS ÜLIKOOLI AASTAPÄEVAKS

(1. XII 1933.)

Uku Masing

«Vägede Jehoova, Israeli Jumal on ütelnud: Vaata, ma näen ebajumala Ammoni kätte, mis No linnas ja Vaarao kätte ja Egiptuse kätte ja ta jumalate kätte ja ta kuningate kätte; eriti aga Vaarao kätte ja nende kätte, kes tema peale loodavad (Jer. 46, 25). Aga teid on Jehoova vastu võtnud ja teid välja viinud raudahjust, Egiptusest, et teie pidite temale olema pärisrahvaks, nõnda kui tänapäev (Dt. 5, 20). Ja tulevail päevil peab Jakob juurduma, Israel õitsema ja haljendama ja nemad täiendavad terve maailma viljaga (Jes. 27, 6).» Amen.

Kui juudid kõnelesid endi minevikust, siis nad rääkisid pikast orjusest Egiptuses just nagu meil kõneldakse 700 aastast. See olm oli nii sööbinud nende mällu, et nad olles vägevad ei suutnud unustada, et nad korra olid orjad, et nad olles rõhitud ei suutnud unustada egiptlaste piinamisi.

Nad ei räägi aga sellest kui leinatavast või häbene-tavast sündmusest, ei kõnele, et pääsmine säält oleks nende endi saavutus. Ikka nad ütlevad, et Jehoova on nad üles toonud Egiptusest, maale, mis arvati voolavat piima ja mett. Vabanemine on ime ja vabastaja elab Iisraeli kiidulauludel.

Ja meie oleme oma silmadega näinud, kuidas viimane välise orjuse märk pühiti maha meie laubalt ja sulase tuli-märk kustutati meie käsivartelt. Aga alles pärastised põl-ved suudavad seda küllalt imetella, meile vabanemine on vaid olm igapäiste olmade seas, me ei tunnegi, et on ime-lik, et me oleme pääsenud raudahju söövast lõõsast.

Täna see peaks meile tulema meele ja praegu me peaksime tundma, et elasime ja elame imes. Sest poliiti-liselt võib olla iseseisev veelgi vähem rahvakillukene, veelgi tühisem laastukene kuivavast puust. Aga kui palju on neid väikesi rahvaid, kellel on võimalus olla vaimliselt vabad? Sellepärast meie ülikool on meie vaimlise iseseis-vuse sümbol ja kants, meie endi tugi ta peab olema, et me ei puruneks murdlainete all, mis läänest ja idast sööstu-vad lakkamatult meie maa ja hinge üle. Et vaatamata mustale surmale, mis igast maailmakaarest tikub meie küladesse, võiksime elada rahulikult ja kindlalt, teades, et kaitsev punane lõng on meie ümber ja Jumal taevas. Ja tema ei jätta meid hukule, kui me iseend ei lase hävi-tada. Sest Iisraeli prohvetid teadsid väga hästi juba, et välise vabadusega võib olla liidetud sisemine orjus. Nad ei väsi noomimast neid, kes kannavad võõramaa riideid ja kes nähes välismaalast plaksutavad käsi. Sest nad tead-sid, et see, mis algab pääliskaudse olenevusega, lõpeb rahva surmaga, mõistsid, et ei võeta mitte üksi üle kom-beid, vaid terve maailmavaade, võõraste usk ja nende küsimused ning nende vastused. Nad teadsid, et see hukka saab, kes armastab võõrast vaimu ja see, kelle meelepärast on välismaa mõtted. Nende üle, kes põlgavad Siloa allika tasast vulinat, tulevad suurte jõgede veed ja pühivad ära nad päikese alt.

Meie, kristlased, ütlesime, et juudid olid väiklased ning partikularistlikud. Väidaksime, et kristlaste hulgas pole ei juuda ega kreekameest, et kõik oleme vennad ja õed. Aga me teame ju, et võõrad ei taha olla meile vennad, ega õedki mitte. Nad tahavad käskida, tahavad orjastada meid seesmiselt, alistada meid väliselt. Meie tahame olla kristlased, nemad aga ei mõtle enam sellele, ja sellepärast meil pole kohustusi nende kui kristlaste, vaid ainult nende kui paganate vastu.

Ja arvestades nendega peame mõtlema nagu Israeli prohvetid. Jumal on annud igale rahvale eluõiguse, igale rahvale kauplemiseks oma talendi. Ja kui me sellest ei hooli, siis me ei püsi. Ning, mis me teeme siis, kui meilt suurel kohtupäeval nõutakse tagasi meie talenti. Meid ei vabanda, kui ütleme: Minu kuld ei särاند nii, nagu sellel teisel ja ma kerjasin talt kaapeid, et rikastuda ja need kadusid ära mu käest. See ei vabanda, sest meie kohus on olla säääl, kus oleme, ka siis kui taevast sajab tuld; olla, mis me oleme, ka siis kui me tolmukübekestki poleks väärt.

Ja meie ülikoolist peavad tulema need, kes teavad, mis ja kus me oleme, et ükski vägi ei saaks meile võimust. Need, kes mäletavad mullaks saanud põlvi, peavad meeles neid tuhandeid, kes surres tundmatut surma on lootnud, et korra tulevad päevad, kus nende lapsed uhkeina julgevad tunnistada, mis nad on. Lootnud, et korra enam ei igatseta sätendavat klaasi tuhmilt hiilgavate pärlite asemel. Igaüks, kelle tee on läind läbi ülikooli, peab teadma, et temagi on kantsiks teistele, peab mõtlema, et seda, kes salgab ära iseenda, ei tunne tema Jumal Tasumise Päeval.

Aga me mõtleme ehk: mis on meil maailmale anda, oleme väikene ja tähtsusetu rahvake Aasia piirimail, kui suurtel rahvastel pole enam midagi öelda, mis otstarvet võib siis meil olla. Aga, vaadagem, Israel õitseb ja tema vilju on täis terve maailm. Ning neid oli vähem kui meid, üleaedse hirvitasid nende ja nende Jumala üle, aga ometi nad ei ehmund ära ja nende süda ei saand mitte nõrgaks.

Kas meie oleme halvemad kui Israel, eks ole meiegi asendamatu väärtus maailmas. Miks peaksime siis olema arad, miks mõtlema, et oleme kõige tühisem rahvas taeva all. Ometi on igal sipelgal oma ülesanne, igal põõsalgi oma otstarv ja kõik, mis Jumal on teind, on ühtviisi väärtuslik, olgu see siis taevas ülal või maa all, vasakul või paremal.

Et me suudaksime täita oma ülesande maailmas aegade kadudes kalmudesse, selleks aidaku helde Jumal meid ja meie ülikooli. Aamen.

MARTIN LUTER

Né à Islebe, dans le Comté de Mansfeld, le 10 Nov 1483

Mort à Islebe, le 18 Fevrier 1546

Chez l'éditeur

rue d'Anjou C.P.R.

Pirissio. Martin Luther.

«RAHVUSRIIGI» KRIITIKA

Karl Aun

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Käesoleva töö põhiväiteks on, et niinimetatud rahvusriigi puhul on tegemist sõna väärkasutusega ja vastuoluga terminites. Lõtvus kontseptualiseerimisel ja terminite *rahvus* ning *riik* kasutamine teineteise asemel on põhjustanud terminoloogilist ja kontseptuaalset segunemist ning segadust. Range kontseptualiseerimine on hädavajalik, et mõista ühiskondlik-poliitilisi probleeme, mis on tulnud tänapäeva natsionalismist ja sellega kaasnevast rahvusriigi ideest. Neid teemasid lähemalt vaadeldes tuuakse sisse mõiste «kultuurautonoomia» kui vahelüli rahvuse poliitilise enesemääramise ja etnilise grupi kultuuri säilitamise vahel. Metodoloogiliselt peab lähene mine seesugusele küsimusele enesestmõistetavalt olema interdistsiplinaarne.

1. MÕISTED: RIIK JA RAHVUS

RIIK on poliitiline süsteem (või poliitiline ühiskond), millel on kolm määravat koostisosa: territoorium, kodanike kogum ja sõltumatu (suverääne) valitsus. Riik on territoriaalselt piiritletud, tal on täpselt kindlaks määratud territoriaalne ulatus, millega on määratletud ka riigi jurisdiktsioon. Kodakondsus on juriidiline side

A Critique* of the Nation-State. — Unity and Diversity. Ed by Nicolas A. Nyiri and Toivo Miljan. Waterloo, Ont., Wilfrid Laurier University Press, 1980, pp 65—88. © Wilfrid Laurier University Press. Autor on tõlketekstis teinud täpsustusi.

riigi ja indiviidi vahel, riigiühiskonna «liikmeksolek». Valitsus koosneb institutsioonidest ja teostajatest, kes rakendavad seadustatud poliitilist võimu «väärtuste autoritatiivsel jaotamisel» ja kellel on vahendeid seadustatud surveabinõude rakendamiseks. Järelikult on riik juba loomu poolest **poliitiline ja õiguslik** mõiste nagu kodakondsus — ühenduslülid riigi ja indiviidi vahel, õiguslik termin, mis tähistab poliitilist kuuluvust või liitlust.

Riik ei ole ainuke poliitiline ja õiguslik ühiskond. Föderatsioone moodustavad ühiskonnad (osariigid, provintsid, liidumaad ja -vabariigid) ja teised poliitiliselt autonoomsed ühiskonnad või administratiivsed üksused, kus kehtib *home rule* või omavalitsus, on poliitilised süsteemid, mis erinevad ainult õigusliku ja poliitilise sõltumatuse määralt. Ka riikidevahelised ja üleriigilised organisatsioonid võivad teatud määral olla poliitilisteks ühiskondadeks. Seadustatud poliitilist võimu võib üks süsteem teisele delegeerida ja seda võib erinevate poliitiliste süsteemide vahel jaotada.

Pole sisulist põhjust, miks poliitilised süsteemid, kaasa arvatud riik, peaksid baseeruma territooriumil, ehkki territoriaalsus on tänapäeva poliitiliste süsteemide puhul valitsevaks mudeliks. Absoluutselt vajalikud elemendid on valitsus ja kodanikud; need, kes rakendavad seadustatud poliitilist võimu, ja need, kelle suhtes seda rakendatakse. Riigi eksisteerimiseks pole oluline, kuidas see võim saavutatakse, toimuks see siis demokraatlike protsesside või füüsilise jõu rakendamise või psühholoogilise hirmutamise (diktatuuri) kaudu. Lõplikul analüüsil osutub riik suveräänse poliitilise võimu faktiks. See aga ei välista riigi kui ühiskonna teisi empiirilisi aspekte — etnilist, majanduslikku, sotsiaalset või psühholoogilist (patriotism), mis seda võimu toetavad.

Teisalt, RAHVUS on etnokultuuriline ühiskond (või etnokultuuriline süsteem) ning on eelkõige sotsiopsühholoogiline mõiste. Rahvuse üldine ühtekuuluvus võib tulla mitmetest objektiivseist tegureist nagu ühine

keel, religioon, «kodumaa», ajalooline kogemus, tavad, müüdid ja bioloogiline päritolu, ja tuleneb subjektiivselt spetsiifilisse etnokultuurilisse ühiskonda kuulumisest või ühtekuuluvustundest sellega. Sellest tulenevalt on seos rahvuse ja indiviidi vahel teadlik ja/või alateadlik eneseidentifitseerimine, natsionaalsus või etnilisus etnokultuurilises mõttes. Rahvus ei ole territoriaalselt seotud ega oma mingit seadustatud poliitilist võimu *per se*. Rahvus ja riik võivad aga kattuda ja just seda RAHVUSRIIGI mõiste eeldabki — et rahvused ja riigid kattuvad või peaksid kattuma. Edaspidi vaatleme seda, kas empiirilised andmed antud eeldust toetavad või ei.

Rahvus pole alati ühtne etnokultuuriline ühiskond. Rahvuse alaühikonnad, mis on viimasest eraldatud ja võõrandatud ruumilise vahemaa, riigipiiride või ajaloolise arengu poolt (nt hiinlased Malaisias, austerlased Lõuna-Tirolis või akaadlased* Kanadas) võivad olla — ja eraldiseisvad kultuurilised grupid (nt eskimod Gröönimaal ja Kanadas või baskid Hispaanias ja Prantsusmaal) ongi — oma väikese arvu või nõrga ühtekuuluvustunde või erineva riikliku kuuluvuse tõttu — etnokultuurilised ühikonnad, mis on mitmes mõttes rahvusest vähem täielikud. Tuleb järeltada, et piiri rahvuse ja etnilise grupi vahel peab tõmbama suvaliselt, kusjuures erinevus seisneb faktis ja määras. Primaarsed kriteeriumid on etnokultuurilised, kuid ka muud eristavad jooned nagu majanduslikud, religioossed ja teised subkultuurilised aspektid ning spetsiifiline «elulaad» võivad olla lisakriteeriumeks rahvuse, nagu ka etnilise grupi identifitseerimisel. Lõpliku analüüsil osutub rahvus või etniline grupp sotsiokultuuriliseks nähtuseks; sellised aspektid nagu poliitilised ja majanduslikud kaalutlused on lisategurid ja toetavad tema sisemist ühtsust.

* Akaadia (inglise k *Acadia*, prantsuse k *l'Acadie* < indiaani *cadie* (leiukoht)) on Kanada rannikuprovintside (eriti New Brunswicki) vana nimi. 1604. a-st asustatud prantslastega, 1713 Suurbritannia valduses. Prantslased sunniti lahkuma või asustati ümber Uus-Inglismaale. *Toim.*

2. TERMINOLOOGIA: KASUTUS JA VÄARKASUTUS

Üldkasutatav terminoloogia ei ole ilmselt kooskõlas ülaltoodud definitsioonidega, eriti ingliskeelses kasutuses. Sõna *nation* kasutatakse väga tihti riigi tähenduses, justkui oleksid need kaks terminit sünonüümid, ning sõna *nationality* tarvitatakse kodakondsuse asemel. Sõnal *national* võib kumulatiivselt olla rohkem kui üks tähendus, näiteks rahvuslipu puhul — *national flag*. (Mõni sümbol võib rahvusel ja riigil olla ühine, kuid rahvuse sümboliteks on nad tavade ja traditsiooni, riigi sümboliteks seaduse tõttu.) *National* võib tähendada ka föderaalset selles väljendites nagu *national policy* või *national economy*. Võib täheldada, et just rahvuslik-etnilisi termineid kasutatakse tavaliselt poliitiliste ja juriidiliste mõistete tähistamiseks¹.

Sellisele keelekasutusele ei tohiks olla vastuväiteid niikaua, kui edastatavaist mõistest aru saadakse ja neid edasi antakse korrektselt. Näiteks ühe õigusharu nimi «rahvusvaheline õigus» (*international law*) või «rahvaste õigus» (*law of nations, droit des gens, Völkerrecht, diritto internazionale, meždunarodnoje pravo*) on kontseptuaalselt väär termin, kuid et rahvusvahelise õiguse praktiseerijad on kõik õigusküsimustes pädevad ning kasutavad juriidilisi mõisteid rangelt ja täpselt, ei ole kommunikatsiooniprobleeme tekkinud. Kontseptuaalselt on rahvusvaheline õigus **riikidevaheline** õigus, sest selle õigusharu subjektideks on riigid, mitte rahvused etnilises mõttes. Samamoodi on ka Ühinenud Rahvaste Organisatsioon **riikidevaheline** organisatsioon, kuid nimetuses esineval väärkasutusel ei ole olulisi tagajärgi. (Pange tähele terminite väga liberaalset kasutamist riikidevaheliste organisatsioonide puhul — Ameerika Riikide Organisatsioon, Aafrika Ühtsuse Organisatsioon, Kagu-Aasia

¹ Sellise kasutuse lingvistiline genes jääb väljapoole käesoleva töö raame, kuid selle ajaloolise taustaga tutvumiseks vt 3. osa arutlust «rahvuse-ehitamise» kohta Euroopas.

Maade Assotsiatsioon; sel terminite paljususel ei ole mingisuguseid õiguslaseid ega kontseptuaalseid tagajärgi.) Ka ei ole enamasti raske taibata, kas fraasiga «maailma rahvad» mõeldakse riike või etnilisi ühiskondi². Keeltes, kus «rahvust» (*nationality*) kasutatakse juriidilise terminina kodakondsuse tähistamiseks (kui selle alternatiivi), ei ole tekkinud märkimisväärset segadust. Mõned keeled aga rakendavad järjekindlalt erinevaid termineid, näiteks *Bürgerschaft* või *Staatsangehörigkeit* ja *Volkszugehörigkeit* või *Nationalität* saksa keeles, *graždanstvo* ja *natsionalnost* vene keeles ja *citoyen/citoyenne* ning *nationalité* prantsuse keeles, kuigi mitte sama järjekindlalt.

Sellest mõistete eristamisest tuleb endale selgesti aru anda, vältimaks kontseptuaalset segadust, mida põhjustab terminite ebatäpne kasutamine. Kui me näiteks ütleme, et Ameerika rajajad löid «uue rahvuse» (*new nation*), mõtleme selle all, et nad löid uue poliitilise ühiskonna — Ameerika Ühendriigid. Nad ei saanud «luua» uut rahvust etnokultuurilises mõttes, sest rahvuse tekkimine on pikk ajalooline protsess. Riike võib luua lühikese ajavahemiku jooksul poliitilise võimu ja liitluse ümberkorraldamise kaudu. On küsitav, kas 18. sajandi lõpul ameerika rahvus etnokultuurilises mõttes eksisteeris või ei; kui praegu selline olemas on, on see arvukate etniliselt mitmekesiste elementide pikaajalise ja järkjärgulise uude kultuuriühiskonda assimileerumise protsessi tulemus.

Samamoodi moodustasid Kanada rajajad 1867. a uue poliitilise ühiku — Kanada Dominiooni, mis polnud aga rahvus etnilises tähenduses ega olnud ka (veel) poliitiliselt iseseisev riik konstitutsioonilise ja rahvusvahelise õiguse.

² Selliste entsüklopeediliste publikatsioonide tiitlites nagu G. E. Percy «A Handbook of New Nations» (New York: Crowell, 1968) või «Nations of the Modern World» (London: Ernest Benn Ltd., 1960) on viited Ida- ja Lääne-Saksamaale, samuti Põhja- ning Lõuna-Koreale antud eri märksõnade all; sama kehtib ka tuntud õpikute kohta, mille pealkirjades esineb termin *nation*, kui neis pole just spetsiifilist vihjet rahvusele kui etnilisele ühiskonnale nagu näiteks Hans J. Morgenthau «Politics Among Nations» (New York: Alfred A. Knopf, 1967).

kontekstis. Järk-järgult on «dominioon» arenenud iseseisvaks (suveräänseks) riikluseks nii poliitiliselt kui juriidiliselt, ent fraas «natsioon ookeanist ookeanini» (*nation from coast to coast*) muutuks Kanada puhul mitmemõtteliseks ja eksitavaks, kui seda ei mõisteta rangelt poliitilise ja juriidilise ühiskonna kohta käivana.

Kontseptuaalselt mitmemõtteline terminikasutus takistab nii ideede kui reaalide mõistmist. Selle tagajärjel võib kommunikatsioon katkeda või manduda puhtakujuliseks semantikaks. Näiteks on vaidlus, kas Kanadas on «üks rahvus või kaks», vaidlus, milles sõna «rahvus» kasutatakse erinevate mõistete — ühelt poolt poliitilise ja teiselt poolt etnilise ühiskonna — tähistamiseks. Kui teeme mõõnduse, et Kanada inglise keelt kõnelev osa on üks rahvus ja prantsuse keelt kõnelev osa teine, siis on Kanada kahe rahvuseline riik. Kuid see jätab ikka veel otsi lahtiseks, sest ainuüksi keel ei ole veel lõplik kriteerium rahvuse määratlemiseks etnilises mõttes. Inglased, iirlased ja ameeriklased kõnelevad sama keelt, ent oleks absurdne järeldada, et nad moodustavad etniliselt ühe rahvuse. Samuti pole olemas suahiili rahvust. Teisalt moodustavad ida- ja lääne-sakslased ühe rahvuse — aga kaks riiki. Saksa keel on primaarne kriteerium, kuid ainult seetõttu, et see on identifitseeritava ja ajaloolise kultuuri kandja. Pikaajaline poliitiline eraldatus võib ühe rahvuse efektiivselt kaheks jaotada, nii nagu ameeriklased pole eraldunud ingllastest mitte ainult poliitiliselt, vaid ka kultuuriliselt.

Suurelt osalt on kontseptualiseerimise põhiprobleemiks raske ülesanne praktikas defineerida ja identifitseerida rahvust. Riigil on nähtavad atribuudid nagu politsei, piirivalve, sõjalised, administratiivsed ja valitsusametkonnad ja ametnikud, seaduste kogum, mille hulka tavaliselt kuulub ka kirjutatud konstitutsioon, ja nii edasi, mida rahvusel kas ei ole või siis ei puuduta need rahvuse primaarseid funktsioone. Rahvuse kriteeriumid on raskesti määratletavad ja võivad kvalitatiivsest seisukohast laialt varieeruda. Seetõttu pole tekkinud probleeme

mitte ainult üldrahalikus keelekasutuses, kus termineid pruugitakse hooletult, vaid ka teaduskirjanduses. Teadlased on kas «lõksu püütud», kasutavad halvasti defineeritud termineid vahelduvalt ja eksitava mitmetähenduslikkusega või on alistunud kiusatusele uusi termineid kasutusele võttes kogu probleemist mööda hiilida. Selliste terminite mitmemõttelist kasutamist süvendavad eri distsipliinide erinevad terminoloogiad ja meetodid. Lisaks muudavad sõnade erinevad lingvistilised omadused eri keeltes sõnasõnalise tõlke ühest keelest teise ohtlikuks ettevõtmiseks. Näiteks ei kannu sõna *nation* prantsuse keeles täpselt sama tähendust mis inglise keeles.³

Seetõttu kubiseb teaduskirjandus, eriti kirjandus, mis on valinud inter- või multidistsiplinaarse lähene-misviisi, näidetest, kus ebaõige kontseptualiseerimine ohustab mõtteselgust. Mõned väljapaistvad natsionalismi ja rahvuse-ehitamise uurijad on püütud sellistesse «lõksudesse» nagu küsimus, kas India on «rahvus» või ei, termini «rahvus» liiga liberaalse kasutamise tõttu vaheldumisi kahes erinevas tähenduses.⁴ Mõned Kanada õpetlased on Kanada kontekstis püüdnud sellest probleemist kõrvale hiilida, kasutades uusi termineid nagu «poliitiline rahvus» (*political nationality*)⁵ riigi ja kodakondsuse asemel. Sotsioloogid kipuvad kahe silma vahele jätma poliitiliste ühiskondade täpset olemust ja näitavad neid

³ Vt. nt Bilingvismi ja Bikulturalismi Kuningliku Komisjoni ettevalmistavat ettekannet (The Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, «A Preliminary Report». Ottawa: February 1, 1965) lk 47—49; ka D. Kwavnik «The Roots of French-Canadian Discontent» («Canadian Journal of Economics and Political Science» 31 (1965), 512).

⁴ Nt R. Emerson «From Empire to Nation» (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962), lk 92: «Pakistani juhtum viib pea-aegu teooriani, et rahvus on see, mis suudab läbi viia enese kehtestamise rahvusena.» R. S. Milne'i ja K. J. Ratnami «Malaysia: New States in a New Nation» (London: Frank Cass, 1974) on juhtum, kus raamatu pealkiri on nii segaduse tulemus kui selle allikas, sest kumbagi neist kahest terminist ei defineerita ja mõlemat kasutatakse hooletult.

⁵ D. V. Smiley «The Canadian Political Nationality» (Toronto: Methuen, 1967).

puhtal kujul sotsiaalsete institutsioonidena, kustutades seega tegelikult vahe riigi ja rahvuse vahel.⁶ Et üle saada sellisest mõistete dihhotoomiast, on «rahvusliku» (*national*) asendanud termin «etniline» (*ethnic*), nagu oleksid need kaks erinevad mõisted. Lingvistiliselt tähistasid kreeka *ethnos* ja ladina *natio* algselt rahvuslik-etnilisi ühiskondi; poliitiliste ühiskondade kohta käis kreeka termin *polis* või *politeia*, roomlased kutsusid seda *civitas* — see on praegugi äratuntav sellistes mõistetes nagu *politics* 'poliitika', *state* 'riik' *political rights* 'poliitilised õigused', *civil rights* 'kodanikuõigused'. Etnilised püüdlused või nõudmised võivad muutuda kodanikuõigusteks, kuid ainult poliitilisel teel, mis kehtestab need «õigused» seadusena. (Pange tähele ka termini «õigused» kasutamist kahes tähenduses).

Ülaltoodu ei eita seda, et riik ja rahvus vastastikku toimivad, sulades osalt isegi ühiskondadena ühte; mida nüüd vaatlemegi.

3. RAHVUSE EHITAMINE JA RIIGI EHITAMINE

Ühel või teisel kujul on poliitilised ja etnokultuurilised ühiskonnad (süsteemid) alati eksisteerinud ja üksteist mõjutanud. Tänapäeva riik, kui see Lääne-Euroopas tekkis, põhines teatud määral rahvusel ja kaldus tugevasti poliitilise tsentralismi poole. Selline riik toimus katalüsaatorina mitmekesiste etniliste elementide assimileerimisel riigisiseseks domineerivaks etnokultuuriliseks ühiskonnaks. Riigid olid etnilises mõttes rahvuse loojad, tehes seda mitmesuguste protsesside kaudu nagu majanduslik «sisekolonialism»,⁷ religioosne unifikatsioon (*cuius regio eius religio*), «riigi» keele kasutamine, ja mobiliseerimine välisretkedeks ja «kuulsuseks» (sõjad,

⁶ Nt T. Parsons «Politics and Social Structure» (New York: The Free Press, 1969) või sama autori «The System of Modern Societies» (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1971).

⁷ M. Hechter «Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development 1536—1966». Berkeley: University of California Press, 1975.

maadeavastused globaalses ulatuses, väliskolonialism, impeeriumide rajamine). Assimilatsiooniprotsess oli järk-järguline ja üldjoontes rahulik (kuigi mitmed dissidentlikud etnilised ja religioossed rühmitused tegelikult jõuga hävitati), sest eliit oli etniliselt mobiilne, rahvusvähemuste sisemine ühtekuuluvus enamasti nõrk ja riikide sisefunktsioonid piiratud või minimaalsed. Poliitiliselt tsentraliseeritud riikides nagu Hispaania, Prantsusmaa, Portugal, Inglismaa, Taani ja Rootsi võis riiki ja rahvust suures ulatuses panna ühte sulama ja seetõttu segunesid riik ja rahvus sisuliselt — «rahvusriigiks» (ÜKS RIIK — ÜKS RAHVUS). Kuid tegeliku faktina ei jõudnud see segunemine iialgi lõpule ja see polnud ka oluline, esmatähtis oli vaid poliitiline lojaalsus riigi võrdlemisi piiratud funktsioonide suhtes. Riik ei olnud kaasatud hariduse andmise protsessi ega järginud kindlat kultuurilise assimilatsiooni poliitikat; teatav kultuuriline mitmekesisus oli normaalne ja talutav tingimusel, et see ei õõnestanud poliitilist lojaalsust. Teisalt polnud assimilatsioon valitsevasse kultuurigruppi takistatud ega hukka mõistetud. Ka paljurahvuselised impeeriumid nagu Osmanite ja Habsburgide oma eksisteerisid külg külje kõrval «rahvusimpeeriumidega» ja territooriumide omamine, mida asustasid «võõrad» etnosed, oli normaalne. (Prantsusmaal Itaalias, Hispaanial Madalmaades, Rootsil Läänemere ida- ja läänekaldal, Inglismaal Iirimaal ja nii edasi.)

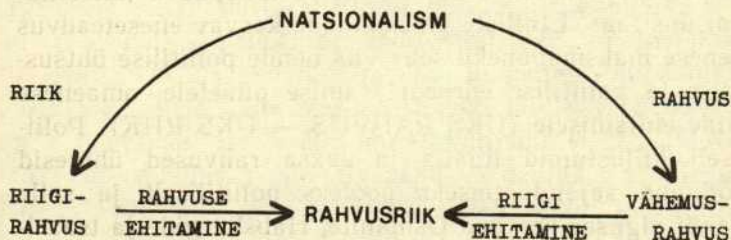
Selle rahvuste ehitamise protsessi pööras tegelikult pea peale Prantsuse revolutsioon ja tänapäeva natsionalismi uus faas. Etniliste ühiskondade kasvav eneseteadvus ja enese maksmapaneku soov viis nende poliitilise ühtsustamise ja poliitilise enesemääramise püüetele, omaenese riikide ehitamisele (ÜKS RAHVUS — ÜKS RIIK). Poliitiliselt killustunud itaalia ja saksa rahvused ühinesid möödunud sajandi teiseks pooleks poliitiliselt ja selle sajandi alguses kerkisid Osmanite, Habsburgide ja tsaaririigi paljurahvuseliste impeeriumide riisemetel esile uued «rahvusriigid».

Need kaks protsessi, rahvuse ehitamine ja riigi ehitamine, jätkuvad mõlemad ikka veel, ja praegu, pärast Teist maailmasõda, on nad, peamiselt Euroopa suurriikide endiste kolooniate dekolonialiseerimise tulemusena, muutunud ülemaailmseteks nähtusteks. Nendest Aafrika, Aasia ja Ladina-Ameerika riikidest, mis on territoriaalselt piiritletud, kuid mille etniline ühtekuuluvus on napp või puudub täiesti, arvatakse, et nad käituvad katalüsaatoritena rahvuste ehitamisel. Ometi erineb sealne olukord paljuski Euroopas varem valitsenust. Võib-olla tähtsaim neist erinevustest on see, et Euroopas leidis märgatav osa suurest rahvuse-ehitamisest aset enne rahvuste enesemääramise uut faasi, suures osas tänapäeva «muus maailmas» on need kaks protsessi uued ja üheagedes. See on kaasa aidanud nii riikide püsimatusele kui nende paljunemisele. Onnetuseks pole need probleemid ka läänemaailmas tundmatud ja need protsessid on jäänud lõpule viimata.

Paradoks seisneb selles, et nii rahvuste-ehitamisel riikide poolt kui rahvuste poolt riikide loomisel on sama alus — natsionalism, ja neil on sama eesmärk — «rahvusriik»; aga protsessidena põrkavad nad vastamisi. Selline situatsioon kipub igikestvalt tekitama uusi hõõrdumisi, mille tunnistajateks me praegu oleme, sest eesmärgist — tõelisest rahvusriigist — on saanud saavutamatu eesmärk.

Seda saavutamatus teemat rahvusriigi ideaalide poole püüdlemisel pole võimalik vältida.

4. RAHVUSRIIK: MÕÜT

Et rahvusriik on olnud üleüldiseks eesmärgiks, siis võiksime oodata, et tänapäeva riigid oleksid tavaliselt üherahvuselised ja et ainult sellised silmanähtavalt paljurahvuselised riigid nagu Nõukogude Liit, Šveits, India või Nigeeria oleksid erandid sellest reeglist. See aga ei vasta tõele. Etniliselt heterogeensed paljurahvuselised riigid on palju tavalisemad kui etniliselt homogeensed. Professor Walker Connor on tähele pannud, et «kõigist tänapäeva 132 riigist võib 12 (9,1 protsenti) kirjeldada kui etnilisest seisukohast põhiliselt homogeenset.» Ta avastas, et ainult 37 riigis moodustavad vähemusrahvused alla 10 protsendi rahvastikust. Ta jätkab:

«Kuid 31 riigis (25,5 protsenti koguarvust) esindab arvukaim etniline element vaid 50—74 protsenti rahvastikust ja 39 juhul (29,5 protsenti riikidest) ei suuda arvukaim rühmitus moodustada isegi poolt riigi rahvastikust.»⁸

Muide peab mainima, et ei Nõukogude Liit ega Šveits ei kuulu viimati nimetatud 39 riigi hulka. Nõukogude Liidus moodustavad venelased enamuse ja Šveitsis kõneleb saksa keelt umbes kaks kolmandikku kogu elanikkonnast. Siiski moodustab nende riikide kategooria, milles ühelgi rahvuslik-etnilisel grupil pole enamust, kõigist tänapäeva maailma riikidest osa, mis pole kolmandikust oluliselt väiksem.

Enamgi, professor Connor tegi ka järgmise tähelepaneku:

«Mõnel juhul ulatub (etniliste) rühmituste arv riigis sadadeni ja 53 riigis (40,2 protsenti koguarvust) on elanikkond jagunenud rohkem kui viide olulisse gruppi.»⁹

Neid vaatlusi kokku võttes võib teha järgmised järeldused: 1) üherahvuseline riik nagu Island on väga haruldane nähtus; 2) peaaegu kõigis riikides on vähemalt mõni vähemusrahvus; 3) peaaegu pooltes kõigist

⁸ W. Connor «Nation-Building or Nation-Destroying?» ajakirjas «World Politics» 29 (1972), 320.

⁹ Samas.

riikidest on märkimisväärselt vähemusrahvusi, mis moodustavad rahvastikust 10 kuni 49 protsenti; ja 4) lisaks puudub peaaegu kolmandikus kõigist riikidest rahvus, mis esindaks elanikkonna enamust. Seetõttu, kui mõista sõna «rahvus» etnilises tähenduses, on termin «rahvusriik» paljuski väär; kui seda sõna kasutada riigi sünonüümina, on see mõttetu («riik-riik»). Kui väidetaks, et rahvusriik on iga riik, milles ühel etno-kultuuriliselt ühtsel rahvusel on enamus või see domineerib mõnel teisel viisil, siis Nõukogude Liit on «rahvusriik», aga Kanada ei ole, ja jääb küsitavaks, kas Ühendriigid moodustavad tõelise rahvusriigi.¹⁰

Ülaltoodud tähelepanekud ei tohiks tulla üllatusena, kui meenutame, et riigid baseeruvad territooriumil, rahvused mitte. Paljudes territoriaalsetes piirkondades on segarahvastik: etnilised grupid asustavad territoriaalseid enklavaid teise rahvuse sees; mõned etnilised grupid on ruumiliselt hajutatud, enamasti linnastunud keskustes; ja mõnikord võib samu etnilisi rühmitusi kohata erinevatesse riikidesse laiali pillatult. Sageli asub mõne rahvuse eraldi asetus ja ruumiliselt eraldunud allühiskond teise riigi territooriumil (*irredenta*).

Tegelikke olukordi arvesse võttes oleks Quebecil, kui see lahku lööks, ikkagi märkimisväärne inglise keelt kõnelev rahvusvähemus ja ülejäänud Kanadasse jääksid hajutatud prantsuse vähemusgrupid, rääkimata New Brunswicki akaadlastest.

Lisaks ei taotleta riigipiire mitte ainult etnilise rahvastiku järgi, vaid ka territoriaalset ohutust silmas pidades ja kaitsepõhjustel, arvesse võttes varasemat ajalugu ja looduslikke geograafilisi piire.¹¹ Nagu eespool mai-

¹⁰ Igasugune statistika on meelevaldne, kui rahvus etnilises tähenduses ei ole täpselt ja tingimusteta defineeritud.

¹¹ Kaasaegseks näiteks on Iisraeli riik, kus territoriaalseid nõudmisi laiendatakse kõigil kolmel mitte-etnilisel alusel — tuues põhjuseks sõjalise julgeoleku, möödunud ajaloo ja looduslikud piirid. Ajalooliste näidete korras: riikide nõudmised Lõuna-Tirooli, Viilniuse, Elsass-Lotringi, Kašmiiri, Chaco, Trieste-Fiume ja paljude teiste kohtade suhtes ning peaaegu ükski piirtüli pole algatatud ainuüksi rahvuslikel põhjustel.

nitud, on palju uusi riike loodud nende etnilisele ühtekuuluvusele vähe tähelepanu pöörates, näiteks enamik Lädina-Ameerika ja Teise maailmasõja järgseid Aasia ja Aafrika riike. Viimaste piirid järgisid koloniaalseid administratiivpiire, nagu need olid koloniaalriikide kaartidel.

Järelikult ei ole rahvuste poliitiline enesemääramine olnud ega saagi olla vastuseks rahvusriigi ideaalile. Isegi kui kõigil maailma rahvustel oleksid oma riigid (ja kui suuruse, ühtekuuluvuse ja teiste iseloomustavate tunnuste järgi oleks tehniliselt võimalik määratleda, milline etniline ühiskond on rahvus ja milline mitte), jääks välisriikidesse ikkagi nende vähemusi.

5. VÄHEMUSRAHVUSED: NENDE ELIMINEERIMINE

Teoreetiliselt võib paljurahvuseline riik muutuda ühe-rahvuseliseks juhul, kui vähemusrahvusi on võimalik ära assimileerida, välja vahetada, välja saata või lõpetada nende olemasolu mõnel muul teel. Nii uskumatu kui see ongi, eriti lääne mõtteviisi jaoks, mis on treenitud uskuma tolerantssusesse, liberaalsusesse ja demokraatiasse, on nimetatud meetodeid kasutatud sagedamini, kui see üldsusele teada on. Usaldusväärse statistika puudumisel võib loetleda mõningaid tuntumaid juhtumeid. Türgis deporteeriti ja tapeti armeenlasi ajavahemikul 1895 kuni 1920. aastateni, ja nõnda praktiliselt peaaegu elimineeriti Türgi riigis armeenia rahvusvähemus. Pärast Teist maailmasõda deporteeriti Nõukogude Liidus sakslased, Krimmi tatarlased, tšetšeenid ja ingušid vägivaldselt nende kodupaikadest ja hajutati territoriaalselt, nii et hävis ellujäänute etniline kompaktsus. Saksa natside poliitika juutide ja mustlaste küsimuse «lõplikuks lahendamiseks» on hästi teada, kuid vähem teatakse, et mustlasi hävitati proportsionaalselt isegi rohkem kui juute. Teateid mitmest üsna sarnasest vähemuste hävitamisest on viimasel ajal saabunud Aafrikast ja mujaltki, kuigi genotsiid on praegu kehtiva rahvusvahelise õiguse seisukohalt kuritegu.

Arvukad saksa vähemused (kokku kümme või rohkemgi miljonit) kõrvaldati, saadeti välja või põgenesid ise Teise maailmasõja ajal ja pärast seda, ning selle tulemusena on mõlemad Saksa riigid ja Poola praegu etniliselt homogeenemaid riike kogu maailmas. Peame aga lisama, et toimus ka drastilisi muutusi riigipiiride osas. Samasuguseid väljasaatmisi või deporteerimisi on toimunud korduvalt, alates sellistest varajastest nagu akaadlaste väljasaatmine Kanadast kuni hiljutise Aasia päritolu vähemuste väljasaatmiseni Ugandast.¹²

20. aastate alguses vahetasid Kreeka ja Türgi omavahelise lepingu alusel vastavaid rahvusvähemusi, mis põhjustas asjassesegatud indiviididele suuri raskusi, kuid ei jätnud enam palju noist vähemustest teisele poolele. Tol ajal ei kuulunud Küpros poliitiliselt ei Kreekale ega Türgile ning nii jäi see probleem tuleviku lahendada — ja lahendada see veel tuleb. Samasuguseid, ehkki vähem tuntud ja vähem ulatuslikke rahvusvähemuste vahetusi on toimunud mujalgi, eriti pärast sõdasid.

Kuid alati pole võimalik — ja seda mitte ainult humanistlikel motiividel — rahvusvähemusi seesuguseid meetodeid kasutades elimineerida. Teiste põhjuste seas võib takistuseks osutada rahvusvähemuse arvukus. Osa võib säilida, nõrgestatud, kuid seda vaenulikum ja innukalt valmis võitlema. Tunnistuseks on kurdid Türgis või ajaloolises perspektiivis iirlased Inglise «rahvusriigis». Ka ei saa hävitamist või ühepoolset väljasaatmist toimuda, kui rahvusvähemus on suurema rahvuse allühiskonnaks, millel on oma «rahvusriik», eriti kui see vähemus paikneb oma maa-alal (*irredenta*) või kui leidub teisi riike, kes võivad ja kavatsevad selle vähemuse kaitseks vahele

¹² Et mõista territoriaalselt dislotseeritud väljasaadetute ja põgenike arvu tänapäeva maailmas, võib tutvuda järgmiste uurimustega: M. J. Proudfoot «European Refugees 1939–52: A Study in Forced Population Movements» (Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1956) ja L. W. Holborn «A Problem of our Time» (Metuchen, N. J.: The Scarecrow Press, 1975). 2 köidet.

segada. Rahvusvaheline «nähtavus» on üks neid põhjusi, mis takistab sellist äärmuslikku poliitikat, kui just meelelega ei ohustata või ei ohverdata riikidevahelist rahu, nagu tegi Hitleri-Saksamaa. Väljasaatmine saab toimuda ainult siis, kui on olemas koht, kuhu välja saata — teine riik, mis on nõus väljasaadetuid vastu võtma. Sel põhjusel nurjusid saksa natside plaanid saata juudid välja Madagaskarile, Keeniasse või mujale. Kuhu võiks välja saata mustlasi või poliitilisi põgenikke, kes keelduvad repatrieerumast?

6. VÄHEMUSED: NENDE ASSIMILATSIOON

Disintegratsioon ja assimileerumine on olnud peamised protsessid, mille tagajärjel kaovad etnilised grupid ja terved rahvad. Ent oleks ekslik eeldada, et assimilatsioon on alati vähemusrahvuste sooviks, enamasti on see tahtmatu. Tegemist on järkjärgulise keeruka protsessiga ning selle edu või ebaõnnestumine sõltub mitmetest omavahel seotud teguritest. Kõige ilmsemad neist teguritest on vähemuse arvuline suurus, sisemine ühtekuuluvus, kultuurilise, majandusliku ja poliitilise arengu aste ja tõrjuv suhtumine assimilatsiooni. On ilmne, et ütehoidvaid rahvusvähemusi nende unikaalse kohaliku ja kauakestnud kultuuriga on palju raskem absorbeerida kui värskest immigratsioonist ja nõrgalt kokkukuuluvaid etnilisi rühmitusi, sest viimased on emigreerumise kaudu juba teatud määral oma varasemast etnilisest kuuluvusest «lahti rahvustunud». Indiviidi psühholoogia seisukohalt on assimilatsioon kaheastmeline protsess: lahtirahvustumine eelmisest ja ümberrahvustumine uude kultuuriühiskonda. See kaheastmeline protsess selgitab ka konflikte individuaalses psüühikas ja immigrantlike põlvkondade vahel. Kui «lahtikultuuristumine» eelneb «ümberkultuuristumisele», võib assimilatsioon muutuda soovitud eesmärgiks. Eriti vastab see tõele juhul, kui luuakse täiesti uus rahvus suurest arvust erinevate etniliste taustadega immigrantide

dest. Selline klassikaline juhtum on Ameerika «sulatus-ahi».

On selge, et kontaktid ja suhtlemine nii enamus- kui vähemusrahvuse eliidi tasandil ja etnokultuuriline (näiteks keeleline) naabus võivad otsustavalt mõjutada assimilatsiooniprotsesse. See võiks olla võtmeks assimilatsiooni edule või nurjumisele ja võib ka seletada, miks jõu kasutamise korral see eliidi vastu suunatakse. Jõud ja surve võib olla otsene või kaudne, rakendatav majanduslike, keeleliste ja mitmete teiste diskrimineerivate vahendite kaudu. Tuleb ka tähele panna, et vägivald või surveabinõud võivad rahvusvähemuste etnilist kuuluvustunnet tugevdada ja seega tuua vastusanktsiooni. Olukorrad, tingimused ja konfliktide intensiivsus ning iseloom varieeruvad erinevatel juhtudel suuresti. Et assimilatsiooniprotsess kutsub esile reaktsioone mõlemal poolel ja seda võib isegi ühiseks protsessiks lugeda, võib tulemuseks olla ka enamuse kultuuri sisu modifitseerumine või praktiliselt uus etnokultuuriline ühiskond.

Lõpuks tahaksime lisaks ülaltoodud lühikesele käsitlusele erilist tähelepanu juhtida põhjustele, mida võib nimetada «globaalseteks» selles mõttes, et neid ei saa omistada ühelegi eraldiseisvale situatsioonile, vaid nad moodustavad üleüldiselt aktsepteeritud või valitsevaid veendumusi, filosoofiaid ja ideoloogiaid, või on olukorrad, mis mõjutavad assimilatsiooniprotsesse universaalselt, kuigi võib-olla ainult spetsiifilistel ajaloolistel perioodidel. Neist teguritest on kõige märkimisväärsamad natsionalism kui ideoloogia ja tehnikarevolutsioon, kuid ka kolmandat, liberaalse demokraatia ideid, tuleb mõjukaks teguriks lugeda.

Natsionalismi teaduslikud uurijad arvavad ühiselt, et see on üks tugevamaid sotsiopsühholoogilisi jõude tänapäeva Euroopa ajaloos, võib-olla tugevaim. See on olnud tänapäeva ühtekuuluvate ja eksklusiivsete rahvuste moodustumise põhjuseks ja on juhtinud neid rahvusi rahvus-

riigi ideaali poole. Natsionalism on olnud raevukate kokkupõrgete ja kaasaegsete sõdade allikas. Loomulikult on moraalsel pinnal seda taunitud ja nii marksistlikud kui mittemarksistlikud teadlased on teinud teaduslikke ennustusi, et küpsedes kurnab natsionalism oma jõud välja ja teda kas tabab langus või ta kaob. Kohe pärast Teist maailmasõda avaldati taas valjuhäälselt selliseid lootusi — kahtlemata moraalse vastusena neile äärmiselt kaugeleminevatele natsionalismi vormidele, mis olid sõja põhjuseks.¹³ Kuid empiirilised andmed ei ole neid ennustusi kinnitanud: natsionalism, mis ajalooliselt oli euroopalik nähtus, on muutunud globaalseks ja selle tugevus ei paista kusagil avaldavat languse jooni. Vastupidi, natsionalism sütitab enesemääramistahet sellistes etnokultuurilistes ühiskondades, kus see on varem olnud latentne või tundmatu. Konfliktipiirkonnad tunduvad paljunevat ning intensiivistuvat ja assimilatsiooniprotsessidele tõuseb vastu uus natsionalismilaine isegi seal, kus need arvati juba lõpule viidud olevat.

Teiseks on laialdaselt usutud, et tänapäeva tehnika-revolutsioon — «kommunikatsioonivoolu» kvantitatiivne kasv, üksikisikute kasvav liikuvus, otsesed kontaktid ja suhted erinevate etniliste taustadega inimeste vahel industrialiseerunud ja urbaniseerunud ühiskondades — edendab ja kiirendab nii ühiskondlikku kui poliitilist integreerumist ja ühtlasi ka etnilist assimilatsiooni.¹⁴ Kuid reaalne elu pole seda oletust kinnitanud ning kehtivuse ulatus on ikka veel küsimärgi all. On täheldatud, et ühelt poolt soodustavad kontaktid erinevate etniliste rühmituste liikmete vahel teise grupi tundmist, kuid teisalt tõstavad nad ka teadlikkust etnilisest identsusest ja omaenese grupi ühishuvidest. Sellest tulenevalt võivad tehnoloogilised ja

¹³ Vt E. H. Carr «Nationalism and After» (London: Macmillan, 1945).

¹⁴ Eriti Karl W. Deutsch'i teose «Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality» (New York: M. I. T. and Wiley, 1953).

ühiskondlikud muutused ässimilatsiooniprotsessidele sama hästi ka vastu töötada.¹⁵ Ilmselt võimaldavad tänapäeva kommunikatsioonivahendid tõsta isegi ruumiliselt eraldatud ja laialdastele maa-aladele pillatud rühmituste grupisest ühtekuuluvust. Hõlpsad reisimisvõimalused ja sagedased külaskäigud, audio-visuaalsed vahendid ja teised tehnoloogilised uuendused võivad immigrantide «lahtirahvustumise» protsessi pikendada või sellele isegi vastu pidise suuna anda. Kiire informatsioonituv «separatismist» ühel maal ei saa näiteks jääda mõjuta puhkevale separatismile naabermaal või hoopis teisel kontinendil. Peab mõnna, et kõigi nende uudsete tegurite tegelik ja täielik mõju on ikka veel suurelt osalt teadmata, kuid ei saa salata, et nad moodustavad jõu, mis on vastukaaluks ässimilatsiooniprotsessidele.

Kolmandaks ei saa me salata poliitiliste ja sotsiaalsete filosoofiate mõju või valitsevate ideede vastastikust toimet. Euroopa natsionalismi uurija Carlton J. H. Hayes vaagis küsimust, kas natsionalism on «needus või õnnistus», ja järeldas targalt, et mõlemat.¹⁶ Natsionalismil on Januse kaksiknägu, üks on kollektivistlik ja ekspansiivne ning teine individualistlik ja liberaalne. Esimest neist «nägudest» rõhutatakse ja taunitakse, kuid teist pannakse vähe tähele või unustatakse hoopis. Rahvusliku vabastusliikumise ja enesemääramise peamiseks õigustuseks on siiski indiviidi enesemääramine, inimese nõue valida ja säilitada omaenda etnokultuurilist ühiskonda ja selles kultuuriliselt ning vaimselt kasvada. Sellest tuleneb üldine moraalne toetus vähemusrahvustele, kui nende «võõranda-

¹⁵ K. Deutsch «kommunikatsiooniteooria» kriitika kohta vt W. Connori «Nation-Building and Nation-Destroying» ja H. Nawlona ja A. E. Robinsoni «Ethnic Mobilization and Communication Theory» teoses «Ethnicity in an International Context» (toim. A. A. Said ja L. R. Simmons, New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1976) lk 48—63. Vrd ka Guy Heraud' «L'Europe des Ethnies» (Paris: 1963), M. L. Baueri tõlkes kui «Die Völker als die Träger Europas» (Wien, Stuttgart: Wm. Braumüller, 1967).

¹⁶ C. J. Hayes «Essays on Nationalism» (New York: Macmillan, 1926).

matud õigused» põrkavad kokku enamuse «tõranniaga». Nii raskesti määratletav ja abstraktne kui see ongi, on see tänapäeva maailmas siiski tugev ja toetav vaimlis-filosoofiline jõud. Vähemusrahvuste natsionalistlikud nõudmised on demokraatia nõudmised.

Neil põhjustel, ühtlasi riikidevahelise rahu säilitamiseks, asus Rahvasteliit kaitsma rahvusvähemusi vastloodud «rahvusriikides». Kuigi uutele riikidele peale pandud kohustused osutusid jõuetuks, seisnes vähemusrahvuste universaalne tunnustamine siiski selles, et neid rahvusvaheliselt kaitsti. Samuti ei ole ÜRO rahvuste «enesemääramisõigust» mitte ainult heaks kiitnud, vaid ka arvanud etnilised õigused sotsiaalsete, poliitiliste ja kodanikuõiguste universaalselt kehtivate printsiipide koostisosaks. Need õigused pakuvad globaalselt tugevat moraalset toetust ja võivad isegi ajendada vastupanu assimilatsioonile. «Maailma aramus» ei ote etnilise assimilatsiooni poolt, vaid selle vastu.¹⁷

Ülaltoodud tegurite võimalikku kogumõju õigesti hinnates oleks tulnud ette näha paljude etniliste ühiskondade ellujäämist ja taaselustumist tänapäeval niihästi väljaspool läänemaailma kui ka eriti just läänemaailmas. Mis põhjustab baskide, bretoonide, korsiklaste, šotlaste, kõmrite ja paljude teiste «separatismi» (žurnalistlik termin enesemääramise kohta) kõige vanemates «rahvusriikides», kus assimilatsiooni on juba kaua aega peetud lõplikuks ja pöördumatuks? Miks on tuntud briti autor, kes alles kümme aastat varem rõhutas Ühendatud Kuningriigi kultuurilist homogeensust, hiljem oma seisukohta muutnud ning pealkirjastanud oma uued avastused nii: «Ühendatud Kuningriik kui paljurahvuseline riik»?¹⁸

¹⁷ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, «Cultural Rights as Human Rights» (Paris: UNESCO, 1970).

¹⁸ R. Rose «The United Kingdom as a Multinational State (Glasgow: University of Strathclyde, Survey Research Centre, Occasional Papers 6 (1970)); vt ka T. Dalyell «Devolution: The End of Britain?» (London: 1977).

Miks on Ameerika «sulatusahju» kohta leitud, et selles on «sulamatuid rahvusi»?¹⁹ Miks seisab Rootsi, kes pikka aega oli üks etniliselt homogeensemad riike, nüüd silmitsi paljurahvuselisuse probleemiga tänu poliitilistele põgenikele, keda ta vastu on võtnud, ja välistööjõule, keda ta kohale on kutsunud?²⁰ Miks langeb «prantsuse küsimuse» puhkemine Kanadas ajalisel kokku nende teiste «separatismidega»? Seda nimekirja on lihtne pikendada, eriti kui lisada samalaadi näiteid väljastpoolt läänemaailma. Kas kõige selle samaaegne ilmsikstulek võib olla vaid kokkusaatumus? Ilmselt ei ole piiratud aja ja kohaga tegelevad ühiskonnateadlased globaalse ajastuga sammu pidanud.

Järelikult on etniliste vähemuste assimileerimine praegusel ajal väga küsitav, vähemalt lähemas tulevikus. Puhta rahvusriigi ideaal on kauge ja saavutamatu eesmärk. Kõik riigid on faktiliselt ja põhimõtteliselt multinatsioonalsed ja multietnilised, erinevus on üksnes selle astmes.

(Järgneb)

¹⁹ N. Glazer ja D. P. Moynihan «Beyond the Melting Pot» (Cambridge, Mass.: M. I. T. Press, 1963); M. Nowak «The Rise of Unmeltable Ethnicity» (The Macmillan Press Ltd., 1976).

²⁰ Rootsi valitsuse muret selle probleemi üle väljendab ilmekalt mahukas uurimus: Statens offentliga utredningar/Arbetsmarknadsdepartementet, «Invandrarna och Minoriteterna» (Stockholm: 1974). 4 köidet.

KULTUURI LAINED JA TSÜKLID

Ajaloolisest geograafiast

Eduard Markus

Tõlkinud Viktor Masing

MEETOD

Olemus. Ajalooline geograafia käsitleb teatud nähtusi ajaloolisel ajal ja geograafilises ruumis (Markus 1936). Kõigepealt me vaatleme üliandekaid isiksusi, kes on arendanud kultuuris juhtivaid ideid. Nende tööde põhjal me võime neid võrrelda. Inimandekuse uuringud kergendavad meie tööd. Nii on Termani ja Coxi järgi (Terman, Cox 1926) geenustel järgmised intelligentsinäitajad: Goethe 210, Pascal 195, Newton 190, Galilei 185, Descartes 180 jne. Vastavalt ajaloolise geograafia nõuetele me uurime *üliandekate isiksuste jaotust ajas ja ruumis*. Siinjuures kasutame erilisi diagramme looviüksuste ja kultuurielementide kohta (joonis 1 ja 2). Sellised diagrammid näitavad, et üliandekad isiksused ilmnevad *rühmiti*, mõnedel ajajärkudel need sagnevad, luues kujutluse kultuuri õitseageadest.

Rakendus. Meetodi selgituseks jälgime, kuidas *kultuur levis* kuivvööndist paraskliimavöötme lähistroopikasse. Enamik vanemaid kultuure on teatavasti tekkinud kuivvööndi jõeorgudes: Mesopotaamias ja Egiptuses, Induse

Wellen und Zyklen der Kultur: Beitrag zur historischen Geographie. — Geographica Helvetica. Bern, Kümmerly & Frey, Geographischer Verlag, Bd XIII, N 4, 1958. S 300—308.

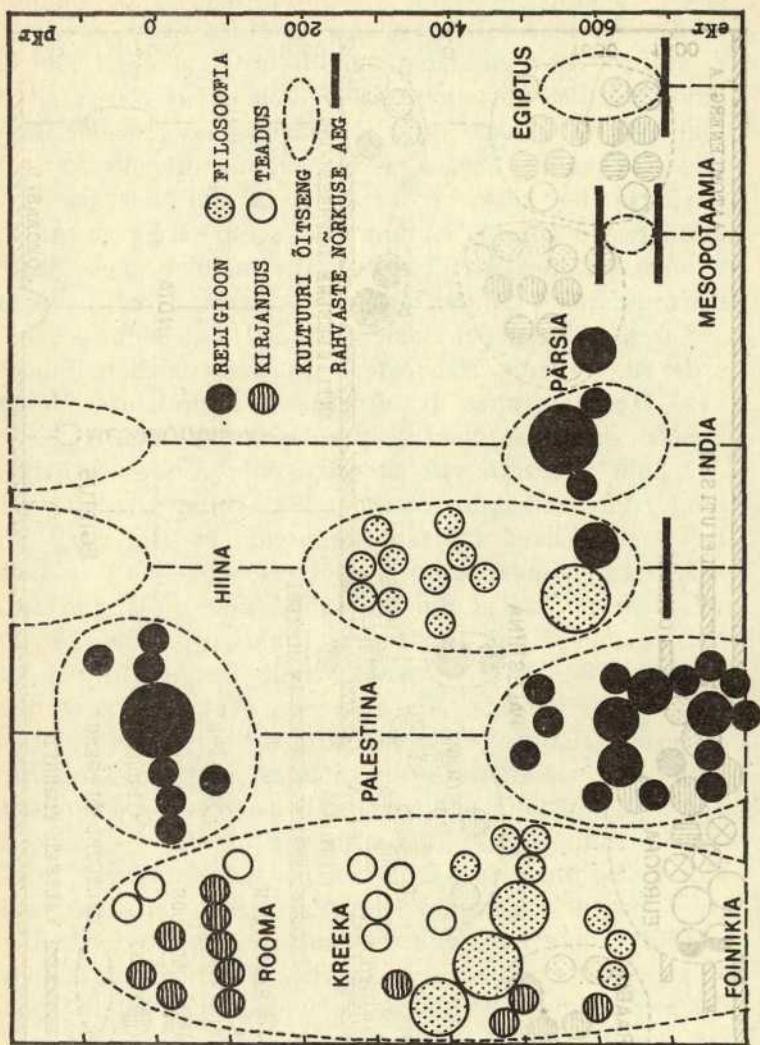

orus, Huanghe ja Weihe jõgikonnas Hiinas, kus niisutustööd võimaldasid inimasustuse tsivilisatsiooni progressi. 7. sajandil eKr elas kogu tsiviliseeritud maailm läbi sügava poliitilise ja vaimse kriisi. Vahemikus 700—600 eKr täheldati, et vanad riigid jõeoaasides nõrgenesid. Babüloni hävitamine 689. a, Hiina jagunemine 655. a ning Assüüria riigi kokkuvarisemine 7. sajandi teisel poolel on eelkõige poliitilise kriisi tunnused, sellal kui Egiptuses olid võimetud valitsejad, nii et ta 671. a muudeti üheks Assüüria provintsiks. Suured prohvetid Jesaja, Jeremija ja teised, kes noil aegadel elasid (joonis 1), kirjeldasid usulist kriisi ning Idamaa rahvaste moraalset allakäiku Palestiinas, Mesopotaamias ja Egiptuses. Konfutsiuse elulugu kõneleb poliitilise moraali laostumisest Hiinas.

Sellele eelantiiksele depressioonile järgnes antiikmaailma suhteliselt kiire *tervenemine*. Tollal sündisid mitmel maal rohked tähtsad isiksused, kes olid osalt aja-kaaslased. Hiinas elasid Konfutsius (551—479) ja Laozi (sünd. 604), Indias Buddha (sünd. 560?), Pärsias Zarathustra (600. a paiku), Kreekas Thales (640—550), Pythagoras (570?—500) ja teised, Neile järgnes hiljem rida teisi hiina filosoofe, siis Sokrates, Platon ja Aristoteles. Kreekas, kristluse rajaja Palestiinas ja teised. Nii näitabki joonis 1 renessansi, mis hõlmas kogu tsiviliseeritud antiikmaailma, lõi universaalseid usundeid ja kõlblussüsteeme, andis alguse filosoofilistele ideedele — kõik see elustas Egiptuse ja Assüüria jõeorgude kultuurid, viljastas vahepeal mandunud Hiina tsivilisatsiooni ning laskis sündida uutel elujõulistel kultuuridel nagu budism, kreeka-roma hellenism ja kristlus. Nagu öeldud, 6. sajandil eKr paigutus kultuurikolle ümber kuivvööndi jõeoaasidest parasvöötme subtroopika piirialale.

VAHETUD TULEMUSED

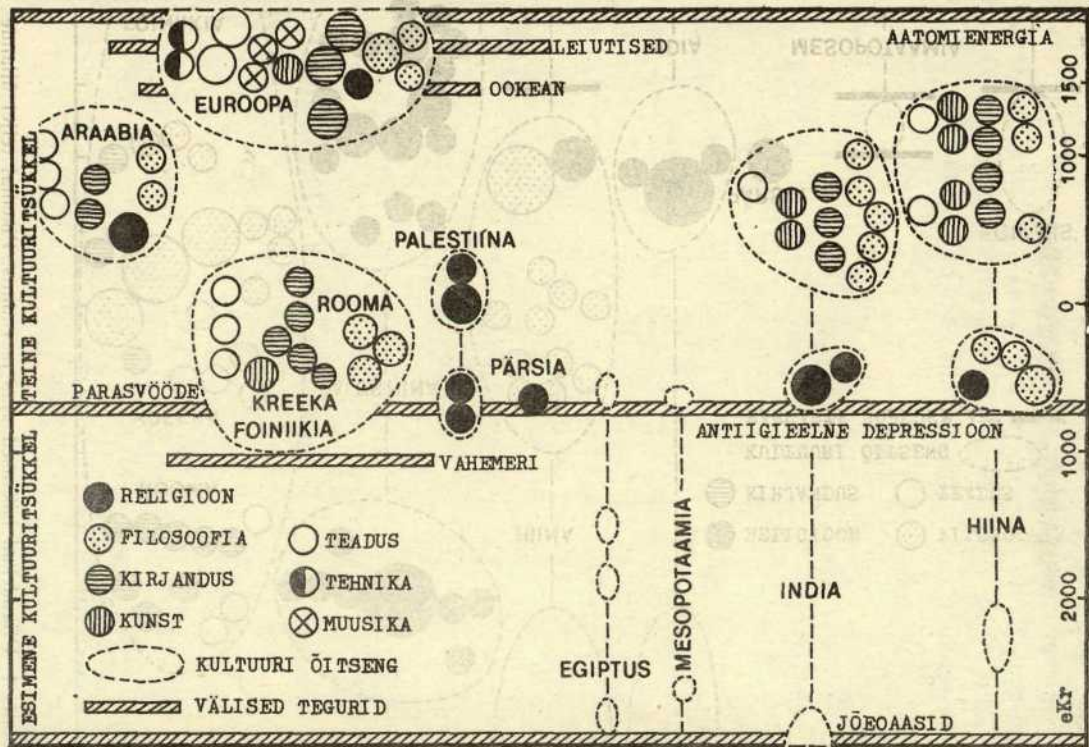
Kultuurilained. Nagu eespool mainitud, tähistavad üliandekate isiksuste rühmad kultuuri tõusu teatud aegadel.

Joonis 1. Oliandekad isiksused ajas ja ruumis. Pikemal teljel üliandekate isikute jaotus geograafilises ruumis, lühemal — nende ilmumine ajaloolisel ajal. Ringid tähistavad isikuid: mustad — religiooni esindajaid, valged — teadlasi, täpilised — filosoofe, kriipsulised — literaate. Punktirjooned ümbritsevad kultuuri õitsenguaegu, jämedad mustad jooned — nõrkuse aegu.

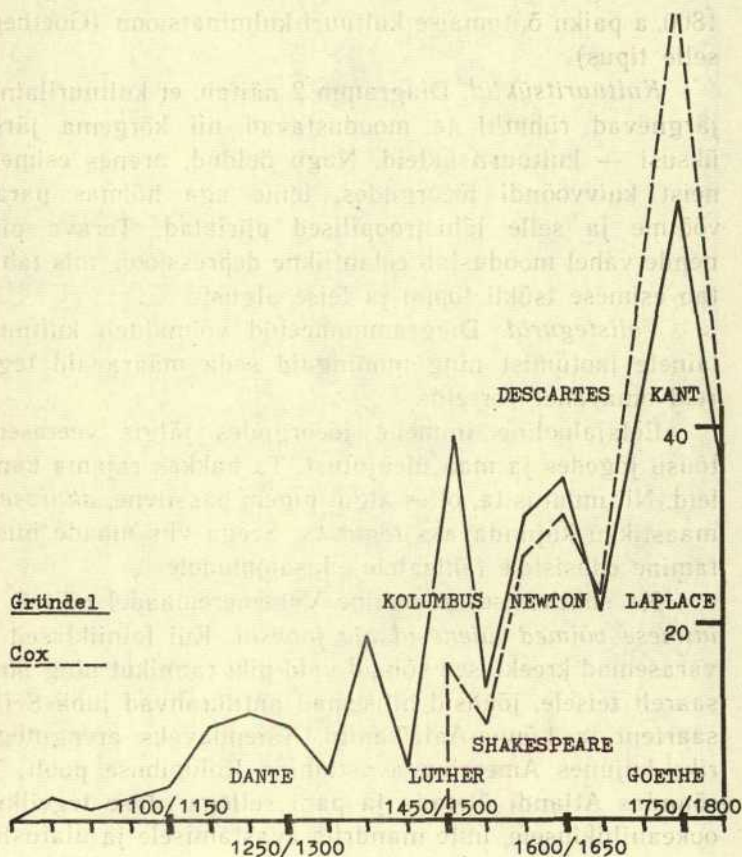
Joonis 2. Tsivilisatsioonid ajas ja ruumis. Pikem telg näitab maid, lähem — aguu (enne ja pärast Kristuse sündi). Ringid kujutavad kultuuri elemente: religioon, filosoofia, kirjandus, kunst, muusika, teadus, tehnika.

Eduard Markus

Kultuuri lained ja tsüklid

Võrdlusmeetodi abil käsitles Spengler (1920/22) Ohtumaa, Araabia, Kreeka-Rooma ja India kultuuri arengut. Tema arvates kultuurid tekivad, kujunevad, saavutavad kõrgpunkti ja lagunevad, s.t näitavad lainelist arengukäiku. Nii räägime Spengleri *kultuurilainetest*. Siiski pole arengukõver alati korrapärane. Nii näitab aastate 1000 ja

Joonis 3. Ohtumaa kultuur. Kõverad Gründeli (Gründel 1927) ja Coxi (Terman, Cox 1926) andmeil näitavad väljapaistvate isiksuste arvu, kes on 1000 ja 1850 aasta vahel Ohtumaal sündinud ja kelle sünniajad on rühmitatud poolsajandite kaupa (nt 1100/1150 tähistab ajajärku aastate 1100 ja 1150 vahel).

1850 pKr vahel sündinud väljapaistvate isiksuste arv (Gründel 1927; Terman, Cox 1926), et vararenessansile Itaalias, mille tipuks oli Dante (joonis 3), järgnes 1500. a paiku teine pulsilööök, siis uute mandrite avastamine (Kolumbus) ja kristliku usundi reformatsioon (Luther, Zwingli, Calvin), seejärel kirjanduse, teaduse ja filosoofia õitseng (Shakespeare, Pascal, Newton, Descartes) ning 1800. a paiku õhtumaise kultuuri kulminatsioon (Goethega selle tipus).

Kultuuritsükliid. Diagramm 2 näitab, et kultuurilained järgnevad rühmiti ja moodustavad nii kõrgema järgu üksusi — kultuuritsükleid. Nagu öeldud, arenes esimene neist kuivvööndi jõeorgudes, teine aga hõlmas parasvöötme ja selle lähistroopilised piirialad. Terava piiri nende vahel moodustab eelantiikne depressioon, mis tähistab esimese tsükli lõppu ja teise algust.

Välisegurid. Diagrammimeetod võimaldab kultuurilainete jaotumist ning mõningaid seda määravaid tegureid omavahel võrrelda.

Eelajalooline inimene jõeorgudes jälgis veetaseme tõusu jõgedes ja maa üleujutust. Ta hakkas rajama kanaleid. Nii muutus ta, olles algul pigem passiivne, *aktiivseks* maastikku kujundavaks *teguriks*. Seega viis maade niisutamine edasistele tähtsatele edusammudele.

Ka suhtlemise arenemine Vahemeremaadel näitab, et *inimese võimed täienesid aja jooksul*. Kui foiniiklased ja varasemad kreeklased sõitsid vaid piki rannikut ning ühelt saarelt teisele, jõudsid hilisemad antiikrahvad juba Scilly saarteni ja Lõuna-Aafrikanigi. Täiendavaks arenguteguriks kujunes Ameerika avastamine Kolumbuse poolt. Ta sõandas Atlandi ületada ja pani sellega aluse tegelikule ookeaniliiklusele, uute mandrite avastamisele ja ulatuslike asumaade rajamisele, kuigi juba varasemad ephohid tundsid meresõitjaid (viikingid, okeaanlased), kelle tegevus jäi aga enam-vähem tulemusteta.

1800. a paiku tehtud leiutised tingisid tehnilise kultuuri erakordse tõusu. Aatomituumaenergia avastamine

lõpetab seniste arengute ahela, mis oli inimõtet üha edasi viinud ning tinginud Öhtumaa intellektuaalse jõu ning kreeka-roma kultuuri.

Üldise arengu taustal on märkimisväärne, et Aasias puudus selle ahela lüli, mis vastanuks vahemerelisele laevaliiklusele, ning see ilmselt tingiski Hiina tsivilisatsiooni intellektuaalse mahajäämuse ja seiskumise järelkristlikul ajajärgul.

TEINE KULTUURITSÜKKE

Iseloomustus. Iseloomustagem veidi lähemalt teist, tähtsamat kultuuritsüklit. Nagu mainitud, juurdub ta paraskliimavöötmes ja selle lähistroopilisel piirialal. Ainult araabia tsivilisatsioon on teataval määral erandiks: see arenes kõrbeaasides, mis kuuluvad ikkagi subtroopikasse. Tsükkel koosneb paralleelsete või suktessiivsete (üksteise järel kulgevate) kultuurilainete *perest*. Paralleelsus avaldub eriti tsükli alguses, sest tsivilisatsiooni tervenemine algas paljudes maades samaaegselt.

Teine kultuuritsükkel hõlmab Öhtumaa, Vahemere-ala ja Araabia jõulisi *kõrgkultuure*, mis annavad tunnistust inimkonna suurest loomejõust sellel perioodil. Silmapaistavad isiksused (Buddha, Platon, Avicenna (Ibn Sina), Newton, Goethe) ilmestavad kogu tsüklit ning nende tööd on selle aluspõhjaks.

Erinevused. Teine kultuuritsükkel erineb tunduvalt esimesest. Sellal kui esimene vaid väheseid üliandekaid mehi esile tõi, võrsub teisest rohke arv geeniusi, kellele on tänu võlgu terve rida kõrgkultuure. Terav piir — eelnimetatud antiigieelne depressioon — eraldab neid tsükleid. Korrakem, et nad kujunesid erinevates kliimaoludes.

Kultuurilained ja -tsüklid evivad ka iseärasusi. Tüüpilist kultuurilainet iseloomustab enam-vähem kumer arengukõver, mille kõrgpunkt on keskel. Teine kultuuritsükkel näitab seevastu ilmekat algfaasi, nõrgemat teist järgfaasi ja jälle tõusu kolmandas. Kultuurilained on seotud üksi-

kute rahvuste või rahvuste rühmadega. Kultuuritsüklid hõlmavad seevastu teataval ajal kogu inimkonda või vähemalt tervet tsiviliseeritud maailma.

Kultuurilained ja kultuuritsüklid on *ajaloolis-geograafilised üksused*. Nii oli näiteks araabia tsivilisatsiooni arenguruumiks ariidne ala Atlandi ja Pamiiri vahel; selle arenemine toimus 6.—11. sajandini pKr. Kultuuritsüklid, mis kaasavad kultuuri kogu Maal, on ilmselt ka suuremate ajamõõtmetega.

KOONDUMISKESKMED

Kolmesugused kultuurilained. Mõned kultuurilained andsid tõuke universaalsete usundite ja moraalisüsteemide kujunemisele. Niisuguste *religioosete* ehk *spirituaalsete* kultuurilainete hulka kuuluvad budism, Konfutsiuse moraalilõpetus ja kristlus. Teiselt poolt kujundas Öhtumaa jõuline areng tänu inimõtte õitselepuhkemisele pärast 1500. a selgelt *intellektuaalse* kultuurilaine. Kõrgeltarenenud teadus ja filosoofia on Euroopa ja Vahemeremaade intellektuaalsetele kultuurilainetele omased. Araabia kultuur äratas algul ühe kõrgema usundi — islami, ning see mõjus ühtlasi määravalt teadusele ja filosoofiale. Selline religioosne ja intellektuaalne *sümmeetriline* kultuurilaine on vastandatav asümmeetrilistele, puhtintellektuaalsetele või spirituaalsetele lainetele.

Religioosne ja intellektuaalne loomejõud. Intellektuaalsel «suurteeniusel» nagu Platon, Kant või Newton, kes oli oma mõttejõuga teadust ja filosoofiat rajanud, pidi olema tavaliselt terve hulk eelkäijaid ja järgijaid; tema on nagu tipuks püramiidile, mille on moodustanud suur hulk andekaid inimesi. Intellektuaalne progress kujuneb tavaliselt astmeliselt.

Buddha elas Indias poollegendaarsel vara-ajaloolisel ajal, mil tema maa kultuuritase oli veel madal. Ta tõusis nagu «madalikust» vahetult kõrgele üles ning arendas silmapaistvaid usulisi ja eetilisi ideid. Universaalusundi raja-

mine seega ei vaja tüüpilisel juhul väljapaistvaid eellasi. Religioonigeeniuse *tornitaoline* kerkimine on seetõttu vastandlik intellektuaalse suurmehe *püramidaalsele* esiletulekule.

Spirituaalsel ja intellektuaalsel küljel on ühisjooni ning on ka mõningaid erinevusi. Mõlemad on esindatud silmapaistvaimate geeniustega; olid ju Buddha ja Konfutsius niisama andekad kui Ohtumaa kuulsaimad teadlased ja filosoofid (Du Noüy 1945). Nende intelligentsinäitajad (üle 180) oli kõrgeimate hulgast (võrdluseks: Pascal 195, Leibniz 205, Melanchton 190, Wolsey 200) (Terman, Cox 1926). Nii teadus kui usund kätkevad printsiipe, mis viivad kõrgeimale intelligentsitasemele: Newtoni gravitatsiooni-seadused juhivad universumit, kristlik ligimesearmastus on inimkonna eesmärk.

Teiselt poolt ei teki religioon ja teadus kunagi üheaegselt samal maal. Nii pole Ohtumaa intellektuaalsed kultuurilained ega kreeka-rooma kultuur loonud ühtegi kõrgemat usundit ning ka islam tekkis märksa varem kui araabia teadus. Võitlus religiooni ja teaduse vahel kaasneb keskaja ja uusajaga.

Universaalsed usundid näitavad omapärast ajaloolist ja geograafilist levikut: nad tekkisid Oriendis teise kultuuritsükli esimesel poolel. Seevastu intellektuaalsed geeniused on jagunenud kõigi maade ja aegade vahel.

Vaständades religioosset ja intellektuaalset loomejõudu, arendab kultuurigeograafia ideid, mis *pole üldiselt tunnustatud*. Kui psühholoogia kõneleb intuiitivsetest ja diskursiivsetest otsustustest, näitab ajalooline geograafia, et intellektuaalsed geeniused lähenevad oma kõrgematele sihtidele aste-astmelt, sellal kui religioossed suurvaimud viivad täide oma tähtsaima loome intuiitivselt, ühekorraga.

Suurkeskmed. Mõnedes tsivilisatsioonides koondub loometegevus usundi ümber, kusjuures religioosel keskmel on selged iseärasused. Seal kujunevad universaalsed usundi- ja moraalisüsteemid. Teadus ei teki üheaegselt

kõrgema religiooniga. Tähtsamad religioonigeeniused on ka keskmete kandjad.

Ohtumaisel ja kreeka-rooma kultuuril on seevastu intellektuaalne kese. Inimeste mõtlemine loob teaduse ja filosoofia, viljastab kirjandust, kunsti ja muusikat. Suurimad mõtlejad — Platon, Kant, Pascal, Newton — rajasid aluse universaalsetele teaduslikele teooriatele, kõikehõlmavatele filosoofilistele süsteemidele, üldisele tehnikale.

Teise kultuuritsükli *alguses* vallandasid loovvaimud religioosseid jõude: usund sai antiikmaailma tervenemise keskpunktiks. Alles sellele järgnes inimõtte hoogne tõus. Seda soodustasid välised tegurid, mis mõjutasid ka Ohtumaa intellektuaalset õitsengut.

See, et kreeka-rooma intellektuaalne kultuur teise kultuuritsükli algusjärguga kokku langes, on vaid *näiline erand*, sest tegelikult oli selle intellektuaalne pale kujunenud välja Vahemerel toimunud suhtlemise mõjul juba esimese kultuuritsükli lõppjärgus — foiniiklased sõitsid Vahemerel juba 7.—9. saj. eKr.

DEPRESSIOONISEISUND

Füüsiline kriis. Materiaalsete väärtuste allakäik väljendub relvade hävitusjõu erakordses suurenemises, mis suudavad hävitada linnu ja terveid riike. Allakäik suundub inimkonna kõrvaldamisele Maalt. Teiselt poolt seob tehnika maailma üheks tervikuks, kohalikest hõõrdumispiirkondadest kujunevad globaalsed konfliktikeskmed, globaalse sõja põhjuste arv suureneb, maailmasõdade edasikestmine näitab kriisi, mis väljendub rahvaste ägedates kokkupõrgetes ja rahunutes perioodides nende vahel.

Vaimne kriis. Nagu näeme, viitab geeniuste kuhjumine kultuuri õitsengule. Ja vastupidi, üliandekate inimeste puudumine näitab inimvaimu loome madalseisu. Pärast ohtumaise kultuuri kulminatsiooni 1800. a paiku (joonis 3) langes suurmeeste arv; tänapäeval leidub neid

ainult üksikuid. Geeniuste taandumine on vaimse kriisi selge ilming.

Mitmed uurijad on rõhutanud materiaalsete huvide prevaleerimist moodsas ühiskonnas, mille tõttu inimeste vaimsed püüdlused jäävad unarusse. Pealegi tuleb märkida, et materialistlik filosoofia, mis käsitleb vaimu materiaalseadusena, juhib inimõtte palja materialismi suunda ja darvinism, mis kuulutab inimeste loomset päritolu, õigustab inimkonna loomseid omadusi. Selleski on vaimse kriisi tunnusjooni.

Näib, et depressioon ei ole veel jõudnud oma sügavaimasse punkti. Inimõtte arendab küll teadust, aga seal-samas ka hävitavaid relvi.

Juhtideed. Sellal kui teise kultuuritsükli palgejooni ja loometegevuse koondumiskeskmeid võib tuletada kultuurilainete jaotumisest, peame praegusaegse depressiooni määramisel lähtuma mõnedest eeldustest, mis viivad meid järgneva hüpoteesini.

Siin väärivad tähelepanu kolm momenti. Depressioon paikneb punktis, kus Spengleri kultuurilaine allakäik puutub kokku tuumaenergiateaduse kiire edasitungiga. Kõik need kolm momenti — Spengleri kultuurilaine, olevikudepressioon ja nukleaarfaktor on globaalsete mõõtmega.

Võimsad hävitusvahendid saavad alguse vahetult inimühiskonna korraldusest; «darwiniseeritud» inimene vajab võimsaid relvi oma olemusvõitluseks ja kõrgeltarenenud tehnika annab neid tema käsutusse küllaldasel hulgal. Teiselt poolt, nii moodne tehnika kui ka Darwini teooria on intellektuaalse kultuuri saadus. Nii on intellektuaalse tsivilisatsiooni õitseng praeguse kriisiga seotud ühendava keti abil.

Seejuures ilmneb, et destruktioonil on suur koondamisjõud: ta sunnib inimest, tema loometungi ja mõõtmataid ainelisi vahendeid kasutama võimsate hävitusvahendite leiutamiseks ja tootmiseks, looma hävitust põhjendavaid ideoloogiaid ning jätma unarusse õige inimliku loometegevuse. Kultuurilainete jaotus näitab, et teises kultuuri-

tsüklis kerkib üles inimtegevuse kolm koondumiskeset, mis tuginevad religioonile, inimmõtte arengule ning ühtlasi ka destruktsioonile. Destruktsioon eelnes sellele tsüklile ja, nagu näib, ka lõpetab selle.

Hüpotees. Hüpoteesiga püütakse ära näidata seaduspärasusi, mis ühendavad teatavaid väheseid, kuid olulisi iõiku. Edasised uuringud peaksid püstitatud hüpoteesi täiendama, toetama või selle kummutama.

Arvame, et antiigieelse depressiooni ajal inimese vaimutegevus ärkas, ajendas alguses religioosseid jõude ja arenes siis silmapaistvate usuliste ja eetiliste ideedeni. Järgnes inimõtte astmeline tõus, mis ühtlasi vallandas loometegevust pidurdavad destruktiivsed jõud.

Kui me leiame ühelt poolt arenguloolise seose tsivilisatsiooni intellektuaalse õitsengu ja selle sügava kriisiseisundi vahel, siis teiselt poolt võime oletada, et praegune langus tuleneb teise kultuuritsükli eelnevast käigust ja moodustab selle lõppastme. Usume, et elame kahe kultuuritsükli *üleminekuajal*. Kui teise kultuuritsükli häll oli paraskliimavõõtmes, peaks kolmanda algus olema niiõelda «aatomiloomuses».

TULEVIK

Lähtekohad. Teaduse ülesandeks pole ainult mineviku ja oleviku tundmaõppimine. Tuntud tõikadest lähtudes peab ta püüdma tuletada ka tuleviku väljavaateid. Seejuures olenevad järeldused loomulikult neist tingimustest, mida arvesse võetakse.

Spengler (1920/22) näitas kultuurilainete kulgu ning ennustas Ohtumaa vältimatut allakäiku. Toynbee (1946/48), rakendades rahvaste suhtes poliitilise ajaloo printsiipe, kirjeldas rahvuste vaimset mandumist ning käsitles mitmesuguseid päästemeetmeid. Ta rõhutas siiski, et suured isiksused (kaasa arvatud «mõõgamehed») üksinda on abitud. Ajalooline kultuurigeograafia seevastu, tuginedes kultuuri tsüklilisusele, võimaldab väita, et ka

sügavas depressioonis võivad tekkida suurvaimud, kes võivad inimkonna juhtida tervenemisele.

Alus. Näib, et inimkonnas on olemas alati suikeseisundis loomejõude. Kultuuri rajavad esileküündivad inimesed, kelle intelligentsinäitaja nooruses on vähemalt 150 (Terman, Cox 1926). Näiteks ameerika natsioon toodab tuhandeid selliseid isiksusi (Merrill 1938, Ruch 1944). Analoomilisel näitavad täiendavad uuringud suurtes ja väikestes Euroopa riikides, et ka praegustel kriisiaegadel kerhib rahvaste seast küllalt suur hulk üliandekaid inimesi.

Nii näitab joonis 3, et 1500. a paiku, uute maailmajagude avastamise ja kristliku reformatsiooni ajal, elas suur hulk väljapaistvaid inimesi, kuna aga enne ja pärast seda perioodi oli nende arv silmatorkavalt väike.

Pole põhjust arvata, et inimkond vaid 1500. aastail rohkesti andekaid inimesi esile tõi, pigem on neid elanud kõigil aegadel, kuid tuntuks on nad saanud vaid siis, kui nad on täitnud suuri ülesandeid, mis neid on oodanud. Näib, et pärast reformatsiooni ja avastusreise olid inimkonna suured probleemid tollal ammendatud ja silmapaistvad isiksused ilmselt ei leidnud võimalusi endast teada anda.

Geniaalsete suurmeeste hulk teise kultuuritsükli alguses on seletatav vaid sellega, et inimkond juba esimese kultuuritsükli lõppfaasis evis kõrget loomejõudu, mis hakkas avalduma alles pärast antiigieelset depressiooni. Du Noüy rõhutas, nagu öeldud, et teise kultuuritsükli alguses elanud suurgeniused — Konfutsius, Buddha, Platon — olid niisama intelligentsed kui Bacon, Descartes või Newton (Du Noüy 1945): Lühidalt: inimkond tervikuna evis kogu teise kultuuritsükli vältel *märkimisväärset loomejõudu*.

Edasi väitis Du Noüy (1945), et inimene kui bioloogiline olend on *kõrge stabiilsusega*; pärast neanderthallaste aega väljendub inimese bioloogiline progress eranditult aju frontaalse osa arengus, viimase 25 sajandi vältel pole aju aga nimetamisväärselt progresserunud.

Maa kandevõime on palju suurem kui praegune rahvaarv (Fischer 1925). Aatomienergia avab inimesele mõõtmatu energiaallika ja inimese loomejõud bioloogiliselt terves organismis annab arenemist võimaldavas miljöös igati positiivseid eeldusi kultuuri tervenemiseks.

Teed. Ajalooline geograafia näitab bioloogiliselt ja vaimselt tugeva inimese ning tema haige kultuuri vastuolu. Siit võib visandada edasiseks arenguks kaks peateed. Ühelt poolt näib, nagu võiks mandunud kultuur oma hävitusvahenditega inimkonna nüristada, enne kui see saaks taas ärgata. Teiselt poolt etendab inimese alalhoiuinstinkt olulist osa, nii et võib oodata, et see annab mõistliku aluse rahvaste edasielamiseks.

Suurvaimud. Üliandekate isiksuste jaotus ajas ja ruumis näitab, et suurimad geeniused on tinginud nii kultuuri kõrgseisu kui ka inimkonna uuestisünni, kusjuures usulised suurvaimud on teinud võimalikuks inimloomuse paranemise.

Probleemi võtme leiame loova inimvaimu võidulepääsus.

Kirjandus

Fischer, A. 1925. Zur Frage der Tragfähigkeit des Lebensraumes. — Zeitschrift für Geopolitik, N 2

Gründel, G. 1927. Die Menschheit der Zukunft. München

Markus, Eduard 1936. Geographische Kausalität. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, A, XXX, H 4

Markus, Eduard 1939. Die landschaftskundliche Gliederung der Erdoberfläche. — Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Museums für Länderkunde. Leipzig

Merrill, Maud Amanda 1938. The Significance of the I. Q.'s on the Revised Stanford-Binet Scales. — Journal for Educational Psychology

Du Noüy, L. 1945. Human Destiny. New York

Ruch, Floyd Leon 1944. Psychology of Life. Washington

Spengler, Oswald 1920/1922. Der Untergang des Abendlandes. München Bd I, II

Terman, A. J., S. M. Cox 1926. Genetic Studies of Genius. Stanford University

Toynbee, Arnold Joseph 1946/48. A Study of History. New York

KOHTUMISED EDUARD MARKUSEGA

Viktor Masing

Nüüd, nende ridade ilmumise ajaks, on peetud eesti geograafi Eduard Markuse (2. V 1889—5. I 1971) sajas sünniaastapäev, ajakirjanduses (Eilart 1989) ja juubelikonverentsil tutvustatud tema elu ja tööd, on ilmunud artiklikogumik tema tööpõllu praegustelt harijatelt (Looduslikud... 1989) ja pandud paika mälestuskivi sünnipaigas Koosa Tagametsal (Metsaots 1989). Oleme unustusest välja toonud järjekordse loo sellest, kuidas üks visa talupoiss tõsis haridusredelil kõrgeima pulgani, tegi oma põhitöö, koolmeistriametis kõrval teaduspõllul maailmainet väärivaid uurimusi, kuid ei leidnud omal ajal mõistmist ja tagatipuks pidi kodumaaltki lahkuma ning võõrsil maamulda jääma (Varep 1969, Karmo 1983).

Nagu ikka tunnustamata talentide tagantjärele hindamisel, püüame mõista, miks see nii juhtus, mis olenes oludest ja mis tulenes mehe enda tegudest, tema käitumisest ja suhetest teiste inimestega.

Meenub mälupildike varasest koolipõlvest. Erilise terase silmavaatega maateaduse õpetaja pani koolijütsid üha nii naerma kui ka mõtlema — see oli nii ebatavaline tund, et Vooremaa maastikupilt tahvilil on tänini meelde jäänud.

Teine kohtumine toimus sõja ajal, kui olin juba mobilisatsioonieas gümnaasiumipoiss. Eduard Markus korraldas Tartus kodu-uurimist. Iga õpilane sai kvartali, kus

pidi kaardistama põlenguid ja sõjapurustusi. Õpetaja pilk oli endiselt läbitungiv, kui ta meid veenis, et õige geograaf peab jätkama uurimistööd igas olukorras.

Kolmas ja kõige põhjalikum kohtumine toimus kirjan-duse kaudu. See oli «sula-ajal», kui Eduard Markuse Ohio-st saadetud kirjadest saime teada, millega ta tegeleb pensionipõlves: harib põldu, uurib loodust, vahel peab loenguid. Mures maailmarahu pärast, on ta kirjutanud läkituse Eisenhowerile ja Hruštšovile.

Noil aastail kompleksse looduskäsitluse juuri otsides leidsin need suureks üllatuseks oma kunagise õpetaja töö-dest, mis olid juba minu sünniajal kodulinnas kirja pan-dud (Markus 1925, 1926) ... Looduskompleksi mõistega ennetas ta Tansley analoogilise ökosüsteemi käsitluse kümne aasta, Sukatšovi biogeotsünoosi kahekümne aasta võrra. Üllatusleide Markusel tööst on tulnud hiljemgi. Alles mullu hakati Ühinenud Rahvaste keskkonnaprogrammi (UNEP) raames uurima ökotone kui piirifenomene, millega Markus tegeles juba kahekümnendail aastail Alatskivil soo ja metsa üleminekut uurides (Markus 1929), Setumaal rahvaste kokkupuutejoonel (Markus 1937) või jaotades maailma kliimat (Markus 1935). Nende erineval ainesel tehtud uuringute ühiseks nimetajaks oli teoreeti-line suunitlus: pürgimine ruumilis-ajalise üldistuse poole.

Ja ikka vaevab küsimus, miks omal ajal neid mõtteid ei märgatud, neid töid ei loetud, kuigi Tartuski töötas ju väljapaistvaid maateadlasi. Ülikooli teadlaskond võttis esimese eestlasest geograafiadoktori vastu jahedalt. Esi-mesena andis talle tööd Eesti Rahva Muuseum. Ta pidi veel 20 aastat elatist teenima põhiliselt kooliõpetaja-ame-tiga. Kas tuli ta varest suunast (Lev Bergi koolkonnast)? Või mõtles-kõneles ta arusaamatult võõras mõistesüsteem-is? Või ei äratanud ta usaldust akadeemilistes ringkon-dades oma esitusviisiga, mis oli impulsiivne, hüplev ja laialivalguv? Või oli tema isik, tema pilk, tema maneer, tema aktiivsus vastumeelt?

Kõik see, millega Eduard Markus teaduses tegeles, millest mõtles, ei mahtunud ju tolleaegse teadlase tava-mõtlemise ja temaatika raamidesse. Markuse geograafial pole kunagi olnud traditsioonilisi piire.

Siin on ära toodud tõlge Eduard Markuse ühest viimastest trükiteostest (Markus 1958). See pole mingi lõpetatud uurimus. See on eskiis, põgus visand, aga mitmeti iseloomulik autori laiahaardelisele käsitlus- ja näitlikule esituluslaadile. See on oma aja dokument, milles peegeldub teadlase masendus vaimsete väärtuste allakäigu üle sõja tagajärjel laostunud Euroopas. See on murelik katse leida seletus kultuuriseisundile, teha üldistus ja anda prognoos — teha seda, mida teadlaselt oodatakse. Me võime vananevale uurijale ette heita eluvõõrust, eklektilisust või ebajärjekindlust, kuid ei saa märkimata jätta ausa teadlase humanistlikele ideaalidele tuginevat piiratud usku inimhõimustusse.

Kirjandus

Eilart, Jaan 1989. Sünnimaa ja maailma tundja. — Sirp ja Vasar, nr 19, 12. V, lk 12

Karmo, Märt 1983. Eduard Markuse maastikuteaduslikust pärandist. — Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XIV, lk 108—117

Looduslikud protsessid ja inimõju Eesti maastikes: E. Markus 100. sünniaastapäevale pühendatud nõupidamise ettekannete lühikokkuvõtted. 1989. Toim. E. Annuka. Tallinn—Tartu

Markus, Eduard 1925. Die Komplexenprofil von Jätasoo. — Tartu Ülikooli ja Loodusuurijate Seltsi aruanded, XXXII, 1—2, lk 15—35

Markus, Eduard 1926. Naturkomplexe. — Tartu Ülikooli ja Loodusuurijate Seltsi aruanded, XXXII, 3—4, lk 79—94

Markus, Eduard 1929. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, A 14, N 3

Markus, Eduard 1935. Klimatische Grenzlinien. — Ann. d. Hydrographie u. marit. Meteorol., N 4, S 144—155

Markus, Eduard 1937. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petsrimaa. — Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1936. Tartu, lk 164—176

Markus, Eduard 1958. Wellen und Zyklen der Kultur. — Geographica Helvetica, Bd XIII, N 4, S 300—308

Metsaots, Karl 1989. Seiskem püstitäi. — Edasi, nr 108, 11. V, lk 3

Varep, Endel 1969. Väsimatu otsija. — Eesti Loodus, nr 4, lk 241—244

ÜHE ARMEE HÄVING

Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast

Margus Laidre

18. sajand algas Vana Maaailma jaoks kahe suure relvakonfliktiga, mis hiljem osutusid üle-euroopalise tähtsusega sündmusteks. Euroopa põhja- ja idaosas sai tallermaaks Põhjasõjale (1700—1721), lõuna- ning keskosa Hispaania pärilussõjale (1701—1714). Omavahel nad otsest ei põimunud, kuid kaudne seos oli küll, sest Euroopa tolleaegsete juhtivate riikide osalemine Hispaania pärilussõjas andis Venemaale vabad käed tegutsemiseks Läänemere kaldal. Kumbki ei olnud lihtsalt suur sõda, mõlema tulemusena muutus oluliselt Euroopa poliitiline kaart ja jõudude vahekord: Hispaania pärilussõda tõkestas Prantsusmaa hegemoonia, Põhjasõda tõi kaasa ühelt poolt Venemaa tõusu suurvõimuks ning teisalt Rootsi lahkumise suurpoliitikast.

Selline on üldine taust neile sündmustele, mis Eestigi jaoks olid saatuslike tagajärgedega. Eriline tähendus meie ajaloos on muidugi Põhjasõjal. Võib tunduda, et Põhjasõja sündmused on risti-põiki läbi uuritud ning et uut siin vaevalt õnnestub lisada. Tõepoolest, selle sõja kohta on olemas aukartustäratav erialane kirjandus, mis ulatub mitmekõitelistest teaduslikest uurimustest šovinistlike propagandateosteni. Kummalisel kombel puudus aga seni monograafiline käsitus Põhjasõja pöördelisest sündmusest —

Poltaava lahingust. 1988. aasta lõpul ilmus Rootsi noorema põlvkonna ajaloolase, nüüdseks juba filosoofiadoktori Peter Englund'i (sünd. 1957) raamat «Poltaava: Berättelsen om en armens undergång» («Poltaava: Jutustus ühe armee hävingust» (Stockholm, Atlantis, 1988. 276 s)), mis muutus kohe bestselleriks. Silmas pidades rootslaste eriti kriitilist suhtumist sõdadesse ja ka enda suurriikliku mineviku vallutustesse, võib sellist menu pidada ootamatuks. Põhjust tuleb nähtavasti otsida sündmuste kirjeldamise uues vaatenurgas. Nimelt on P. Englund teinud seda lahingus osalenud karoliinide, s. t Karl XII ohvitseride ja sõdurite silmade läbi, n-ö *Alltagsgeschichte* seisukohalt. Suurepärase võimaluse andsid selleks rohked päevikud, kirjad jt allikad, mille autoriteks on niihästi vooripoisid, kapralid kui ka kindralid (allikate kohta vt lk 267—270). Seda tänuväärset ainet pole varasemad uurijad nii suurel hulgal läbi töötanud.

Lisaks uudsele lähenemisviisile on raamat kirjutatud väga hoogsalt ja põnevalt ning seetõttu hästi loetavalt. Raskusi tekitab aga teose liigitamine, sest tegemist on mitmes mõttes uudse ajalooramatuga. Ühelt poolt ei vasta ta kanoonilisele teadustööle esitatavatele nõuetele, kuid teisalt pole tegu ka pelgalt faktidele tugineva ajaloolise romaaniga. Samuti oleks ebasünnis kasutada terminit «populaarteaduslik», arvestades kõiki neid üllitisi, mis Nõukogude Liidus selle mõiste alla mahutatakse. Probleemi lahendab Peter Englund ise: «See on minimaalse teadusliku aparaadiga ajalooline teos. Enda õigustuseks võin öelda, et minu kavatsuseks polnud kirjutada traditsioonilist akadeemilist ajalugu. /- -/ ma esitan vaid oma järeldused ja vaated, näitan ette ehitise, kuid eelistan jätta rääkimata, milliseid teid selle ehitamiseks kasutasin» (lk 267). Võidakse öelda, et seda moodust on varemgi kasutatud, enamasti küll lähiminevikku puudutavate poliitilise suunitlusega uurimuste, mitte aga vanema ajaloo puhul. Loomulikult leidub raamatus ilukirjandus-

likke elemente, kujundeid ning sümboleid, kuid peamiselt kõrvaldetailides, ja sellega pole liialdatud. Harvas otseses kõnes tarvitab autor muutmatult vaid päevikutest ja kirjadest laenatud tsitaate. Vanarootsikeelsed tsitaadid on ühtlasi enamiku peatükkide pealkirjaks.

Teos jaguneb kolmeks osaks: 1) mobilisatsioon, 2) lahing ja 3) taganemine, millest kaks kolmandikku hõlmab lahingu kirjeldus ja analüüs. P. Englund ei alusta käsitlust Põhjasõjast, vaid annab ajaloosündmustega vähe kursoris olevale lugejale ülevaate ka 17. sajandi Rootsi suurriigi tekkepõhjustest. See on ju omapärane ajaloo nähtus, et väike Rootsi riik kuulus 150 aastat Euroopa juhtivate suurvõimude hulka, omades valdusi mitmel pool ümber Läänemere. Pole ehk liigne meenutada, et Rootsi impeeriumi loomine algas 1561. aastal just Eestimaast.

Rootsi esiletõusu on püütud seletada mitme teooria abil: 1) vallutusi tingis välishädaoht riigi julgeolekule, mistõttu oli vaja luua puhvertsoonid vaenulike naabrite vastu, 2) suurriik polnud niivõrd Rootsi tugevuse kui ta naabrite nõrkuse tulemus, 3) vallutuspoliitika lähtus majanduslikust huvist, soovist haarata endale monopol Ida-Euroopa ja Venemaa kaubanduse üle (nii on arvanud ka enamik Eesti ajaloolasi), 4) ekspansiooni põhjustas Rootsi ühiskonna siseolukord, mida omakorda dirigeeris rootsi aristokraatia. Vaatamata loetletud seisukohtade eriilmelisusele ja puudustele, võib neid siiski mingil määral ühendada. Nii arvab ka P. Englund, kes aga küll rõhutab, et rohkete sõdade katalüsaatoriks olid Rootsi siseolud. Sageli aetavat segamini, et kui kapitalistliku süsteemi peamine konkurents toimub majanduses, turul, siis feodaalse konkurentsi peakohaks oli lahinguväli ja kõige levinumaks konkurentsi vahendiks mõök (lk 24). Arvestada tuleb ka hoopis teistsugust suhtumist sõjasse, võrreldes tänapäevaga. Vaadeldava ajastu aadlile polnud sõda midagi juba ette halba, pigem suurepärane karjäärivõimalus.

Edasi annab P. Englund ülevaate Põhjasõja algusaas-

tate olulisematest sündmustest. Väärrib märkimist, et see sõda oli Rootsis algul üsna populaarne. Polnud harvad juhtumid, et mehed sõitsid omal kulul üle Läänemere ja liitusid armeega (lk 30). Erinevalt Kolmekümneaastasest sõjast (1618—1648), kui välditi sõjaväkke sattumist, põgeneti nüüd mäetööstuse ettevõtetest ja tehastest, et lasta end sõtta värvata. Tegu polnud siiski patriootilise vaimustusega, vaid nii sõdurite kui eriti ohvitseride jaoks oli oluline sõjasaak. Selle üle moraliseerida oleks P. Englund arvates anakronism, arvestades 18. sajandit.

Ajaloosündmuste hindamisel on sageli tegemist n-õ tagantjärele-tarkusega: teades asjade kulgu ja tulemust, hindame oma ajast lähtudes kergekäeliselt inimeste käitumise «õigeaks» või «valeks», süvenemata, millised tegurid juhtisid otsuse langetamist ning sundisid inimesi toimima just nii ja mitte teisiti. Õeldu kehtib ka Rootsi armee Venemaa-sõjakäigu kohta, mis tulemust teades on meie teadvuses juba ette määratud ebaõnnestumisele. Kaasaegsed nii ei arvanud. Euroopas oldi veendunud, et Venemaa kaotus on vältimatu. Moskvas valitses suur hirm, paljud välismaalased lahkusid rootslaste rünnaku kartusel linnast; liikusid kuulujutud ülestõusust ja vere-saunast.

Rootsi armee oli sel ajal parimaid Euroopas. Arvuliselt kasvas see 44 000 meheni, olles suurim armee, mida tagavarade poolest vaene Rootsi kunagi välja on pannud. Peeter I-l oli põhjust hirmu tunda. Edasitungi kestel jõudis rootslasteni korduvalt näryilisi rahuläkitusi, need aga lükkas võidus kindel Karl XII tagasi.

Venelastel oli välja töötatud kindel strateegia. Iga hinna eest tuli vältida pealahingut Poolas, kust rootslased liikuma hakkasid. Rootsi armee pidi välja kurnatama nälja ja väikeste kokkupõrgetega. Nagu hilisemad sündmused näitasid, kandis selline taktika vilja. Venemaa ümber tuli luua 200 kilomeetri laiune inimtühi «kõrbetsoon», kust kõik, mida vaenlane võis kasutada (inimesed, loomad, inventar jne), olnuks minema viidud, hävitatud või põletatud. Tege-

mist oli samasuguse jõhkruusega, mida venelased olid kasutanud juba Šeremetjevi rüüsteretke ajal Eestisse 1703. aastal.

P. Englund'i üheks tugevaks küljeks on sõja varju-
poole väljatoomine, õigustamata seejuures oma kaas-
maalaste teguviisi. Kohati võttis sõda väga julma vormi.
Kompromissitu võitlus puhkes näiteks Masuuria talupoe-
gade ja neid piirkondi läbiva Rootsi väe vahel. Kõik üle
15 aasta vanused mehed tuli tappa. Inimesi piinati. Üks
Rootsi vägede poolt sageli kasutatud piinamisviise oli
tugeva paela sidumine talupoja pea ümber, mida seejärel
hakati kepi abil kokku keerutama. Lõpuks tungisid piina-
taval silmad koobastest välja (lk 35). Osa üksusi tappis
Masuurias lapsi nende vanemate silme all.

1708. aasta suvi oli külm ja vihmane. Vili kasvas hal-
vasti ja sõdureil tekkis toidumure. Lisandus sõjaväsimus
— üha enam sooviti otsustavat lahingut, kuid vastane libi-
ses ikka eest. Tagatipuks haaras Euroopat külmalaine:
Läänemeri, Rhône'i jõgi ja isegi Veneetsia kanalid kattu-
sid jääga. Rootsi armeed, kes novembri keskpaiku oli jõud-
nud Ukrainasse, ootas ees põrgulik aeg. Teed olid täis
surnuks külmunud inimesi ja hobuseid. Surnud ratsanikud
istusid tardunult sadulas, valjad käte külge külmunud, nii
et nende lahtisaamiseks tuli sõrmed otsast lõigata (lk 44).
Igal hommikul korjati kokku sadade surnuks külmunud
sõdurite, sulaste, naiste ja laste laipu. Rootslaste strate-
egiline olukord halvenes pöördumatult. Kaotused ulatusid
juba viiendikuni armee suuruselt.

Hoobiks rootslastele oli kindral Adam Ludvig Lewen-
haupti (Liivimaa kuberner aastail 1706—1709) abiväe ja
moonavoori kaotus Lesnaja all 1708. aasta septembri lõpus.
Oodatava 12 500 sõduri ja suurtükiväe, laskemoona ning
toiduainete asemel jõudis pärale vaid umbes 6000 võitlejat.
Paljud ajaloolased süüdistavad lüüasaamises Lewen-
haupti, kes hea hariduse tõttu olevat sobinud pigem raa-
matut kui mõõka hoidma. P. Englund ei jaga seda seis-
kohta. Tegemist oli tubli, kompetentse, enesekindla ja intel-

ligentse sõjamehega (lk 57). Sõjaväelase kohta oli Lewenhaupt tõepoolest ebatavaliselt haritud, mida tõendab ka sõdurite antud hüüdnimi «Ladina ooberst». Lewenhaupt oli õppinud Lundi, Uppsala ja Rostocki ülikoolis ning pidi saama diplomaadiks. Et aga tsiviilkarjäär töötas noormehe arvates aeglane tulla ja et Karl XI armees pidid ohvitserid karjääri alustama teenistusredeli madalamatelt astmetelt, siis jäi üle vaid sõjaväeteenistus välismaal. Ta võitles türklaste vastu Ungaris ja teenis seejärel üheksa aastat Madalmaal lippude all Flandrias. P. Englundil sõnutsi oli Lewenhaupt ainus Rootsi väejuht, kes suutis korduvalt võita järjest suuremat ja kompetentsemat Vene armeed. Samuti on vale pidada lüüasaamist Lesnaja all üheks põhjuseks hilisemale kaotusele Poltaava lahingus. Alati ei maksa kõigele otsida materialistlikke põhjendusi, nii mõnigi kord osutub määravaks subjektiivne tegur.

Peter Englundil on õnnestunud ajalugu elama panna. Raamatu lehekülgedel ei tegutse nimetu mass, vaid konkreetset isikud. Kõikjal kohtame eredaid inimesi, sõdurinaistest kuningani, kes avanevad meile sageli väga draamaatilise saatuse kaudu. Sel moel võib end tunda mitmesaja aasta vanuste sündmuste kaasaegsena. Autori sellist taotlust rõhutab tõik, et raamat on pühendatud Upplandi jalaväerügemendi lihtsõdurile Erich Månele, kes langes suurtükikuuli läbi 1709. aasta 28. juuni varahommikul.

Poltaava, väikese Ukraina linna piiramist alustas Rootsi väejuhatuse 1. mail 1709. aastal lihtsalt aja võitmiseks. Nimelt loodeti olukorda parandada välisabiga Poolast, Türgist ja Krimmist, milleks oli juba peetud läbirääkimisi. P. Englund kirjeldab hästi ja üksikasjalikult tulevast lahinguvälja ning selle lähemat ümbrust (lk 46—56). Tulemuseks on maastikupilt ühes oma iseärasustega (metсад, nõod, sood jne), mitte aga abstraktne lage väli, kus argikujutelma järgi harilikult lahinguid peeti.

Hea ülevaate saab samuti armeest kui sotsiaalsest kooslusest. Tolle saatusliku pühapäeva hommikul 280 aastat tagasi oli Rootsi armees 24 300 võitlejat. See oli armee

tuumik. Lisandus veel suur hulk n-õ rivotut koosseisu; umbes 2250 haavatut, haiget ja invaliidi. Veel oli umbes 300 väljaspool võitluspersonali seisvat suurtükiväelast ning 1100 tsiviilsõjaväelast ja kantseleiametnikku. Üheks sageli unustatud, kuid vältimatuks kategooriaks, milleta armee poleks saanud toimida, oli umbes 400 käealust, kutsarit, sulast ja vooripoissi. Samuti unustatakse tihti naised ja lapsed. Eriti ohvitseridel oli kombeks perekond koos hulga teenrite ja isegi kogu mõõbliga sõjaretkele kaasa võtta. Ka lihtsõduritel oli perekond sageli ühes. Kõnesoleval hommikul oli välilaagris Poltaava all umbes 1700 naist, piigat ja last. Et naised olid kaasas siiski suhteliselt vähestel ja vallalisi naisi oli veelgi vähem, siis oletab P. Englund, et «armees oli suur seksuaalne vajadus» (lk 51). Tuleb aga arvestada, et armee oli väga pikka aega teel olnud ja läbi käinud mitmesugustest vintsutustest. Seetõttu on vaevalt usutav, et taolise füüsilise väsimuse ja isegi psüühilise stressiga (vaenlase pidev tagajärjete jälitamine) enamikul meestel elumõnudeks jõudu ja tahtmist jätkus. Huvitav on aga P. Englundide tähelepanek homoseksualismist osa ohvitseride seas.

Asjaolu, et paljudel ohvitseridel ja sõduritel oli perekond sõjakäigul kaasas, kinnitab veel kord, et nende inimeste vaade sõjale oli erinev tänapäevasest. Oeldu kehtib ka lihtinimeste kohta, kelle jaoks lahingud olid mõnikord tõeliseks rahvapeoks. Juhtus sedagi, et hulk tsiviilisikuid läks lahingut vaatama, justkui olnuks tegu suurejoonelise teatrietendusega (lk 52). Nii toimiti muuseas 19. sajandi alguseni.

Kuigi rootslased piirasid Poltaavat, oli olukord muutunud vastupidiseks — piirajatest olid saanud piiratavad. Välismaailmast äralõigatuna tunti puudust kõigest, alates toidust ja lõpetades laskemoonaga, eriti aga kuulidest ja käsitulirelvade püssirohust. Olukorra tõsidust tunnistab see, et püssirohupuudusest oli keelatud avalikult rääkida. Musketikuulide tagavara suurendamiseks lasid mõned ohvitserid isegi oma tinaserviisid üles sulatada. Rootsused

jooksid Poltaava all ringi ja korjasid venelaste poolt linnast tulistatud suurtükikuule.

Halvenes toitlusolukord. Niigi väikesele tagavarale mõjus hävitavalt suur kuumus, milles toiduained mädanesid ja riknesid. Puuduva soola asemel kasutati halba püssirohtu. Toiduainete hind tõusis kiiresti ja hakkas tekkima näljahäda. Mõni üksus polnud paar viimast päeva saanud isegi leiba. Üha raskemaks läks kasutamiskõlbliku vee muretsemine. Palju parem polnud lugu riietusega — klantsitud sinises vormis võitlejate asemel seisis kulunud ja katkiste riietega väsinud mehed.

Probleeme oli veel hobuste söödaga. Neid toideti peamiselt puulehtedega. Ülalpidamisküsimus muutus eriti teravaks seetõttu, et sõjavägi oli koondatud suhteliselt väikesele maa-alale. Füüsilise kurnatuse ja kõhumure tagajärjel hakkas langema meeste võitlusmoraal.

Selles olukorras polnud lõök Moskva suunas mõeldav. Nii suurtüki- kui ka jalaväel oli kuule ja püssirohtu vaid üheks suureks lahinguks (pärast seda oleks iga lihtsõduri jaoks jäänud umbes 3—4 lasku, mida oli väga vähe — normaalseks loeti 40 lasku). Ainus väljapääs oli taganeda Poolasse. See oli aga raske, sest Vene pearmee (40 500 meest) asus rootslaste vahetus läheduses. Vastast ei tohtinud jätta selja taha. Jäi võimalus päästa armee ja kindlustada talle ohutu taandumine, purustades venelased ühes pealahingus (lk 63).

Rootsi väejuhatust otsustas tegevuse rajada üheksa aastat tagasi Narva all toimunud taktikale, mis põhines üllatusmomendil. Sellega aga alahinnati Vene armee initsiatiivivõimet. Risk oli väga suur.

Teisalt on selge, et üllatus võis olla määravaks teguriks. Taktikaliste eeliste kõrval, mida võidi saavutada, võis ootamatusel olla ka hävitav mõju vastase võitlusmoraalile. Mõjusat üllatusrünnakut oli aga väga raske läbi viia.

Plaan koosnes P. Englundi järgi kahest tegevusest: 1) Vene kaitsesüsteemi läbimurdmine Budistšenski ja Jakovetski metsade vahel (see oli ainus koht, kus tolle-

aegne taktika lubas rünnata), 2) Vene kindlustatud laagri ründamine. Just esimene käik pidi olema ootamatu. Armeed tuli õõsel koondada vastase lähedusse ning koidikul pidi järgnema rünnak (lk 64).

Nagu võis arvata, ei laabunud ööpimeduses kõik kavatsetu. Vene positsioonideni jõuti alles kell 4, mis tähendas suurt mahajäämist ajakavast. Päike hakkas juba tõusma, kui Vene reduutide juurest kõlas püstolilask — rootslased olid avastatud. Vene reduudisüsteemi polnud kavaski rünnata, see tuli ühe hooga läbi murda. Nüüd jäi aga üle ainult tormijooks. Rootsi vägedel polnud kaasas kindlustatud kohtade vallutamiseks vajalikku varustust. Näiteks oli lahinguväljale ühes võetud vaid neli 3-naelast suurtükki. Rootsi suurtükiväe nõrkus on tööpoolest imelik ja paljud ajaloo uurijad peavad seda kaotuse peapõhjuseks. Tegelikult oli rootslaste vooris 28 kasutamiskõlblikku suurtükki (lk 88). Miks neid siis ikkagi ei tarvitatud? P. Englund arvates oli põhjusi kaks: 1) rootslaste plaan oli rajatud ootamatusele ja kiirele tegutsemisele, mistõttu kardeti põhjendatult, et tolle aja raskeim relvaliik aeglustab vägede edasiliikumist, ja 2) Rootsi armees alahinnati suurtükiväe tähtsust, pidades määravaks külmrelvade rünnakut. Nii seisis nelja Rootsi suurtüki vastas 102 erineva kaliibriga Vene suurtükki. Suurtükivägi oli aga sel ajal kõige hirmuäratavam relvaliik: 200—250 meetrit sekundis lendavad massiivsed raudkuulid võisid kända tihedalt üksteise kõrval marssivate jalaväelaste ridadesse pikad vaod. Üks raudkuul võis tappa või sandistada kuni 20 meest.

Hoolimata esialgse kava nurjumisest, murdis Rootsi jalavägi läbi Vene reduutide kaitsevallist. Vange ei võetud. Kõik, kes ei suutnud põgeneda, tapeti. See oli üpris tavaline, sest Genfi konventsioonist polnud 18. sajandi alguses veel märkigi. Sõda oli sõda ning selle ebaetilisele küljele palju ei mõeldud. P. Englund vihjab veel eriliselt vihasele suhtele rootslaste ja venelaste vahel (lk 96). Pigem võib selles näha Lääne-Euroopa ja Venemaa eri-

neva kultuuritraditsiooni ja mõttelaadi omalaadset kokkupõrget.¹

18. sajandi algul erines pilt vaenlasest tunduvalt praegusest. Eriti puudutab see vastaspoolte ohvitserkonna suhteid, mis olid palju paremad kui lihtväelaste kontaktid. Polnud sugugi võimatu endale vastaspoolelt sõpru leida. Ohvitseri võis näha eikellegimaal elavalt lobisemas, ühistel õhtusõökidel ja kingitusi vahetamas. Seda soodustas ühine suhtlemiskeel (saksa või prantsuse) ning enamasti sama klassikuuluvus — suur osa ohvitseridest olid aadlikud.

Rootsi jalaväe rünnakuhoos peatas Vene ratsavägi. Viimane suruti Rootsi ratsaväe saabudes siiski järk-järgult positsioonidelt taganema. Püssirohusuits ning liivaselt pinnalt kümnete tuhandete inimeste ja hobuste poolt üleskeerutatud tolm muutis nähtavuse kohati võimatuks. Aeg-ajalt oli raske kindlaks teha, kus on omad, kus vastane. Nii juhtuski, et kui Rootsi ihukaardiväe tragunieskadron seadis end pärast järjekordset kokkupõrget vaenlasega jälle lahingukorda, oli kuus Vene ratsaväelast täies vastavuses reglemendiga võtnud koha sisse Rootsi üksuse koosseisus. Kui eksitus ilmsiks tuli, püüdsid venelased põgeneda, kuid nad tapeti kõik (lk 103).

Rootslaste surve muutus järjest tugevamaks. Vene eskadronid löid taganema. Vahe jälitavate ja jälitajate vahel vähenes üha. Lõpuks jäi vaid umbes 1000 meetrit. Ring Vene ratsaväe ümber oli sulgumas. Ootamatult katkestasid aga rootslased jälitamise. Selle käsu andis Rootsi poolne lahingu ülemjuhataja, 57-aastane Stralsundist pärit Carl Gustaf Rehnsköld. See oli esimene väga otsustav hetk, mis oleks võinud määrata lahingu saatuse. Nii paistab asi aga paarsada aastat hiljem. P. Englund rõhutab, et vormiliselt oli feldmarssali korraldus korrektne (lk 108).

¹ Vt selle kohta: Kari Tarkiainen. *Se Vanha Vainooja: Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen.* (Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia tutkimuksia 132.) Helsingi, 1986.

Raskeks lõõgiks oli rootslastele kindralmajor Roosi 6. jalaväepataljoni purukslöömine. Roosi grupp põgenes Poltaava külje all asuvasse mahajäetud kantsi, kus lõpuks alistus üpris vastuvõetavatel tingimustel. Ka siin on vaja mõista ajastut. Fanatism oli sel ajal haruharv nähtus. Selle asemel valitses sügav pragmatism. Sageli võideldi vaid hetkeni, mil edasine vastupanu arvati mõttetuks. Kõrgelennuline sõnadevool võitlusest viimse veretilgani oli 18. sajandi algul vaid retooriline seebimull. Kapitulatsioon oli loomulikult häbiväärne, kuid eeskätt sellele, kes vastutas. Enne allaandmist küsis Roos ka sõdurite arvamust, mida võib mõnevõrra kummaliseks pidada, sest tavaliselt lihtväelase seisukohast ei hoolitud. P. Englund oletab, et nii taheti otsuse langetamist veeretada võimalikult paljude õlgadele. 2600-mehelisest Roosi rühmitusest oli viie tunni möödudes järel vaid 400, mis teeb kaotuse suuruseks 85%! Teisiti öeldes oli peaaegu üheksa meest kümnest kas langenud, tapetud või vangi võetud.

Umbes samal ajal, kui Roosi väe riismed vangistusse marssisid, kuuldus loodest kõmisevaid kogupauke. Pealahing oli alanud. Jõudude vahekord oli selleks aiaks juba masendav — 4000 Rootsi jalaväelast ründas 22 000-mehelest Vene jalaväge. Väga paljud rootslased pidid mõistma, et mõne minuti pärast on nad surnud.

Kuidas toimus tollaegne lahing? Tavakäsituse järgi kerkib silme ette kaks inimmassi, kes teineteisega mürinal kokku põrkavad, misjärel puhkeb metsik võitlus mees mehe vastu. Tegelikult juhtus harva nii. Lahingu tulemus oli enamasti otsustatud juba enne käsitsivõitluseni jõudmist. Tavaliselt lähenes üks pool teisele aeglaselt ja sageli korratult. Laskekaugusse jõudes algas tulevahetus. Tihti tuli tulistamises pause teha, sest püssirohusuits takistas nähtavust. Tulevõitlust iseloomustas seegi, et üksik sõdur sihtis üpris halvasti (oli isegi teoreetikuid, kes pidasid sihtimist tarbetuks, sest see oleks ainult aeglustanud tulistamist). Teisalt ei saanudki tollaegsete musketitega eriti täpselt sihtida. Ka oli musketi tagasilöökk niivõrd tugev,

et tulistamisel ei asetatud relva kaba mitte vastu õlga, vaid vastu paremat rinda. Arvestama peab aga sedagi, et tulistati tihedalt üksteise kõrval seisvat inimhulka, kes ei teinudki katset varjuda, sest selline oli omaaegne taktika. Pikki tulevahetusi püüti küll vältida, sest nad olid väga kulukad ja ei suutnud avaldada otsustavat mõju võitluse käigule (lk 122). Kui kaitsja kogupaugud ei peatanud ründajat, siis põgenes kaitsja üheksal juhul kümnest. Enne kriitilise punktini jõudmist, mil tulnuks ristata täägid, löi üks pooltest kõikuma. Vastast ei võidetud seega mitte füüsiliselt, vaid psüühiliselt, s. t tema võitlustahe ja moraal purunesid. Sama võis aga juhtuda ka ründajaga, kui ta kohtas väga otsustavat vastupanu.

P. Englund rõhutab õigesti, et võitlusemoraali mõju lahingu käigule on väga tähtis. Seda silmas pidades mõistame, et rootslaste taktika eelis ei olnud tehnilises üleolekus, vaid iga sõduri võitlusemoraali tugevuses. Usaldati oma võitlustaht ja arvati, et vastase närvid ütlevad esimesena üles. Tähtis on ka see, et külmrelvadega rünnak suurendas sõdurite soovi vastasega vahetusse kontakti jõuda. Seda nähtust nimetatakse «põgõnemiseks rinde suunas».

Rootsi jalavägi pidi läbima umbes 700—800 meetrit, enne kui ta oleks võinud tääkidega tungida vastase ridadesse. Selle vahemaa läbimiseks kulus üheksa pikka minutit. Rünnak toimus Vene raskesuurtükiväe lakkamatu tule all. Kuid Rootsi sõdurid ei löönud turmtule käes araks. P. Englund kirjeldab seda äärmiselt pingelist hetke väga värvikalt ja tõetruult (lk 154—159).

Hoolimata jõudude vahekorrast löigi venelaste kaitse kõikuma. Nii ebatõenäone kui see ka tundub, oli rootslaste võit käeulatuses. Kuid sel päeval ei läinud neil miski plaanipäraselt. Rootsi ratsavägi polnud jõudnud end lahingukorda seada. See viivitus maksis kõik. Jalavägi, kes jäi ilma toetusest, põgenes. Pärast Vene ratsaväe vasturünnakut puhkes rootslaste leeris paanika. Laostumust, eriti ratsaväes, suurendas kuulujutt kuninga surmast.

Üks traagilisemaid oli Upplandi jalaväerügemendi kahe pataljoni saatus. Nende 700 mehest jäi ellu vaid 14. Võitluse vaibudes algasid tapatalgud. Marus venelased käisid mööda lahinguvälja ja torkasid külmrelvadega läbi kõik ettejäävad Rootsi sõdurid, nii surnud kui elavad. Nüüd vange ei võetud. Siis oli kõik möödas. P. Englund'i sõnutsi oli lammast ohverdatud.

Taga aeti ka Rootsi kuningat, kellest raamatus palju juttu ei ole. Kui varasemates käsitlustes on ka Peter Englund'i arvates Karl XII isik liialt kesksel kohal, siis tema raamatus on pisut kaldunud teise äärmusesse. Karl XII, kes oli haavata saanud juba enne lahingut ja keda kanti kandraamil, jätab teoses mõnevõrra otsustusvõimetu ja kahvatu mulje. Ei tahaks uskuda, et muidu nii energilise ja tahtejõulise noore kuninga osa lahingu juhtimisel oli nii tagasihoidlik, nagu seda kujutab P. Englund. Rohkem pöörab autor tähelepanu Karl XII dramaatilisele põgenemisele lahinguväljalt, mille käigus tulistati surnuks paar kandraami vedavat hobust ja mitu ihukaitsevähelast. Küll aga on raamatus huvitavaid seiku Karl XII kohta. Näiteks pildusid Poltaava kaitsjad rootslasi kõige kättejuhtuvaga, tabades kord kuningat surnud kassiga vastu õlga (lk 48).

Rootsi väe riismed koondusid Puškarjovka külas asuva voori juurde. Venelaste rünnakut aga ei järgnenud. Kuidas võis juhtuda, et venelased jätsid võidule punkti panemata? P. Englund oletab, et venelased olid lihtsalt häämingus oma edu suuruselt. Tundub, et Vene väejuhatust huvitas rohkem võidu tähistamine kui selle lõpuleviimine (lk 212).

Lahinguväli nägi välja masendav. Üsna piiratud maalal lebasid kõikjal surnud, surevad ja haavatud inimesed ning hobusekorjused. Kõige ägedamate kähmluste kohad olid kaetud lausa laipadest vaibaga. Kaugemalt vaadates võis näha, kuidas maapind liikus, oigas ja ägas — need olid arvukad haavatud ja vigastatud, kes vaevlesid valu ja krampide käes. Peaaegu kõik, millel oli mingit vää-

tust — relvad, riided jm varustus, oli rootslastelt röövitud juba lahingu ajal. Seetõttu oli enamik laipu ja haavatuid alasti.

Inimlikult oli lahing katastroof. Mõlema poole regulaarvägede kaotused surnutena olid kokku 8300 meest. Lisada tuleb veel teadmata hulk inimesi irregulaarsetest üksustest, mis suurendab langenute üldarvu rohkem kui 9000-ni. Muide, osa neist tapeti oma meeste poolt: umbes 25% jalaväe kaotustest põhjustas asjaolu, et tagumised read tulistasid eksikombel oma esimestes ridades seisvaid kamraade (lk 214). Sellest nähtub veel kord, milline segadus valitses lahinguväljal.

Rootslaste kaotused olid väga suured. Umbes 19 700 lahingus osalenud sõjamehest langes 6900 ehk 35%. Võrreldes hilisemate sõdadega, ei tundu see arv eriti suur, kuid vaadeldes suhtarve. Enam kui iga kolmas lahingusse läinud sõdur tapeti. Rootsi kaotused olid aga veelgi suuremad, sest lisada tuleb 2800 vangilangenut ning teadmata arv haavatuid. P. Englund oletab, et viimaseid oli umbes 1500. Liites juurde vangistatud, tõuseb rootslaste üldkaotus 9700 meheni ehk 49%-ni; arvestades ka haavatuid, on kaotuste osakaal koguni 57%. Väga suureks loetakse aga juba 20% ületavaid kaotusi. Seega oli rootslaste lüüasaamine Poltaava lahingus tõesti hävitav. Näiteks kaotasid prantslased 1815. aastal Waterloo all tapetute, haavatute ja vangilangenutena 34% oma vägede üldarvust. Peter Englund järeldab, et Poltaava lahingut võib pidada üheks verisemaks kokkupõrkeks ajaloos ning et see on suurim sõjaline katastroof, mis kunagi Rootsile osaks saanud nii militaarselt kui ka arvestades üldse lahingu tulemust.

Venelaste kaotused olid palju väiksemad — 1345 tapetut. See arv peab kahtlemata olema suurem, sest juurde tuleb arvata irregulaarsete üksuste kaotused ja osa haavatuid, kes suri hiljem. Arvestada võib viie langenud rootslasega iga tapetud venelase kohta. Poolte kaotuste ebasuhe osutab aga sellelegi, et lahingu lõpul haavatud ja

vangilangenud rootslaste kallal toimepandud tapatalgud olid suuremad seniarvatust.

Lahinguväljal andis end peatselt tunda soe suveilm — laibad hakkasid lagunema. Ümbruskonnale laskus jälk, iiveldama ajav hais. Surnukehad vahetasid värvi vastavalt sellele, kui kaua nad olid lebanud maapinnal, muutudes valgest kollaseks, edasi kollakasrohekaks või halliks ning lõpuks mustjaks. Lisaks paistetasid laibad groteskselt üles. Surnud moondusid üheksainsaks lehkavaks massiks. Langenute muldasängitamine muutus seega väga oluliseks küsimuseks. Ebameeldiva töö pidid tegema Rootsi sõjavangid. Kõigepealt maeti venelased, kelle jaoks kaevati kaks suurt ühishauda. Kaks seepärast, et isegi surmas säilis sotsiaalne hierarhia — lihtsõdurid ja ohvitserid ei võinud puhata koos. Rootslastele ühishauda ei kaevatud, vaid nad maeti sinna, kus nad parajasti lebasid. Seetõttu on tänapäeval teada väga vähe rootslaste matmispaiku.

Probleemiks kujunes ka arvukate hobusekorjuste matmine. Tõenäoliselt sõdurid keeldusid sellest, sest see kohustus pandi Poltaava ümbruskonna elanikele.

P. Englund pöörab tähelepanu kõigile lahinguga seotuvatele aspektidele. Näiteks arutleb ta, kui suured olid haavatute väljavaated ellu jääda (lk 218—219). Arstiteaduse tolleaegse taseme juures võisid isegi väikesed haavad osutada surmavaks. Kõige ohtlikumad olid siseelundite vigastused, mille puhul jäi üle vaid lõppu oodata. Sellistes tingimustes esines n-õ halastustapmist ehk eutanasiat. Paranemislootuseta haiged tapeti piinade lühendamiseks omade poolt. Nii ei tehtud mitte ainult Poltaava lahingus, vaid ka teistes Põhjasõja kokkupõrgetes.

28. juuni õhtul asusid venelased siiski rootslasi jälitama. Peeter I lubas Karl XII vangistajale kindrali auastme ning autasuks 100 000 rubla. Roots-lased liikusid edasi aeglaselt, sest takistas voor. Vahe jälitajate ja jälitatavate vahel vähenes pidevalt.

Dneprit oli võimatu ületada, sest kusagilt polnud võimalik hankida paate ega muid ujuvvahendeid. Paanikas

inimesed otsisid kõike, millest võis abi olla. Need, kelle puudusid igasugused abivahendid, püüdsid üle jõe ujuda. Enamik neist uppus. Oluliseks muutus raha — koht kokkuklopsitud ujuvahendis võis maksta kuni 100 tukatit. Osa haavatuid viidi üle jõe, kuid need olid peaaegu kõik ohvitserid. Dnepri teisele kaldale toimetati ka Karl XII kaaskonnaga, mille puhul P. Englund märgib kriitiliselt, et rotid lahkusid uppvalt laevalt (lk 241). Kokku ületas Dnepri umbes 3000 inimest, kelle hulgas oli ka rootslaste liitlasi, Mazepa kasakaid.

1. juuli hommikul ründas Vene ratsavägi rootslaste eelposte, kuid paisati tagasi. Algas ettevalmistus lõpuheitluseks. Jõudude vahekord oli nüüd rootslaste kasuks (umbes 12 000 meest venelaste 9000 vastu), kuid väid arvuliselt. Rootslaste keskel valitses lisaks segadusele suur tüdimus. Moraalne vapustus lahingu kaotusest saabus alles nüüd. Uue lahingu kartuses, mille tulemus oluks pealegi ebaselge, hakkasid Rootsi sõjamehed, nii ohvitserid kui lihtväelased, teenrid ja sulased 5-, 10- ja 20-mehe-liste gruppidena venelaste poole üle jooksmas (lk 250).

Rootsi vägede ülemjuhatajaks jäänud kindral Lewenhaupt saatis ohvitserid lihtväelaste juurde pärima, kuidas nemad olukorda hindavad. Oli selge, et Lewenhaupt soovis kallutada sõdureid allaandmise suunas. Võitlus või kapituleerumine — see oli peaküsimus. Paljud sõdurid olid valmis võitlema. Seda võib mõista, arvestades sõjavangide ebainimlikku kohtlemist. Suuremat võitlusindu osutasid need väeosad, kes ei olnud otseselt osalenud pealahingus.

Lõpuks otsustati siiski kapituleeruda. Et kõik toimus suhteliselt kiiresti, siis tekkis hulk probleeme. Kiiruga hakati põletama armee ja üksikute väeosade arhiive, et salajased materjalid venelaste kätte ei satuks. Ajaloolastel jääb kahetsustundega nentida, et hävitati ka Rootsi armee välikantselei. Teiseks probleemiks olid välikassad: need tuli kapitulatsiooni tingimuste järgi venelastele üle anda. Rootsi armee juhtkond soovis aga meestele nii palju raha kui võimalik välja jagada, sest seda võis vangistuses vaja

minna. Nii hakatigi palavikuliselt tegema. Näiteks sekretär Abraham Cederholm jõudis välja jagada üle 30 000 riigitaalri, enne kui venelased ta avastasid (lk 259).

Samal ajal toimus rootslaste silme all õudne tragöödia. Nimelt kohustas akordi viies punkt, mida P. Englund peab õigustatult häbiplikiks rootslastele, tsaarile välja andma kõik kasakad ja teised «mässajad», kes olid rootslastega liidus. Enamik vangistatud kasakaid ja vene desertööre hukati kõige jõhkramal kombel: nad naelutati mitmesuguste konstruktsioonide külge ning aeti elusalt teibasse. Viimast loeti P. Englundi järgi üheks kõige julmemaks hukkamisviisiks. Süüdimõistetute tõsteti ülalt teravaks ihutud puust teiba peale, mille ots lükati püra-soolde. Surmaheitlus võis kesta ööpäeva.

Suur armee lakkas olemast. Peaaegu 20 000 inimest, sh 1657 naist ja last, langes Perevolotšino juures venelaste kätte vangi.

Venelaste sõjasaak oli tohutu. Nad said tonnide kaupa laskemoona, tuhandeid relvi ja lahinguvarustuses hobuseid. Võitjate kätte langes ka Rootsi armee peakassa, kus oli umbes 2 000 000 erinevas vääringus münti, ja rügemendikassad umbes 400 000 mündiga.

Vaid vähesed pöördusid hiljem tagasi. Umbes 23 000 vangilangenust nägi vahest ainult 4000 jälle kodumaad. Veel kakskümmend aastat pärast lahingut tuli ikka sõjavange koju. Üheks viimaseks oli kaardiväe lihtsõdur Hans Appelman, kes pöördus tagasi 1745. aastal, pärast 36 aastat kestnud vangipõlve. Üks rahvas ja riik lahkus ajaloo arenilt, et asuda pealtvaataja kohale.

Peter Englundi raamatus pole nostalgiat mineviku kadunud suuruse järele ega tänapäeva rootslastele nii omast, kohati raevukat kriitikat ja häbi oma ajaloo pärast. Teos on kirjutatud väljapeetud ja äärmiselt objektiivses toonis. See kehtib ka nende kohtade suhtes, kus kirjeldatakse vastase tegevust. «Poltaava: Jutustus ühe armee hävingust» tähendus on laiem sõjaajaloost, sest koos pal-

Ühe armee häving

jude huvitavate sotsiaalajalooliste aspektidega antakse hästi edasi ka kogu ajajärgu ilme. See raamatu tugev külg aga tekitab ka mõne küsimuse: 1) silmas pidades mitut relvatehnilist, meditsiinilist jm kõrvalpõiget, oleks oodanud pikemat käsitlust sellest, mida sõjaväes söödi; 2) raamatust ei leia teavet Rootsi armee rahvuslikust koosseisust Venemaa-sõjakäigu ajal. Selgub vaid, et rootslaste liitlasteks olid Zaporozje kasakad. Kõrvale on jäänud aga Rootsi suurriigi mõned alamad, eeskätt soomlased, kellel on eriline osa Rootsi sõjaajaloos. Võib samuti kindel olla, et Poltaava lahingus sõdis rootslaste poolel nii mõnigi eestlane. Näiteks 1706. aasta kevadel saadeti paljude teiste Eesti- ja Liivimaa väeüksuste hulgas Poolasse Lewenhaupti armee juurde ka 500-meheline Saaremaa maamiilitsa pataljon, mis purustati Lesnaja lahingus. Osa neist meestest jõudis kindlasti välja Poltaavasse.

P. Dupin. René Descartes.

KUNINGA KÜSIMUS

Bô Yin Râ

Tõlkinud Genadi Noa

«Selgita mulle, surematu,» alustas kuningas, «miks on iga targa tarkus isesugune?»

Nii üks kui teine nimetab oma õpetust tõeks, ometi erinevad need põhjalikult.»

«Kõik nad õpetavad üht ja sedasama!» lausus too, kelle kohta öeldi, et ta on läbi teinud selle suure ühinemise, mille tulemusel ta on iseendas Üks ja ühtlasi Kõik ega saa enam kunagi iseendaga pahuksis olla ja teda ei saa iial lahutada igaveseks ühinenud tundjatest ürgloodud Valguses.

«Andesta, suur õpetaja, et pean sulle vastu vaidlema!» vastas kuningas.

«Olen imenud endasse paljude tarkade õpetusi ja igaüks neist maitstes isemoodi.

Üks rääkis ühe ja sellesama individuaalse elu paljudest lihastest sündidest paljudes iga kehakaotuse järel uuesti tekkivates kehaes, aga teine teadis paljudest hingelistest sündidest ühes, ainult ühel korral antud kehas ainsa maise elu ajal.

Bô Yin Râ. Das Buch der königlichen Kunst: Endgültige Gestaltung nach den unvollendeten Ausgaben von 1913 bis 1920. Basel-Leipzig, Kober'sche Verlagsbuchhandlung, 1932, S 117—130.

Üks pidas jumalaid kohtunikeks, aga teise jaoks oli inimene üle kõigi jumalate, ja sellise õpetuse põhjal suudaks täiustunu käsutada jumalaid.

Kuidas tahad kõike seda ühendada?» küsis kuningas.

Tark ütles: «Kõigis neis õpetustes on juttu ühestain-
sast tõest!»

«Kui neis õpetustes peitub igavesti üks ja seesama tõde, kuidas saavad nad siis kuulutada nii erinevat?» küsis kuningas.

Ja tark vastas:

«Suur kuningas, kuula tähendamissõna!

Ühel kiirgaval päeval istus oma õpilastega mere kal-
dal meister.

Ükski laine ei kurrutanud piiritut peegelpinda ja taevavõlv helkis nagu kalliskivi.

Siis palusid õpilased meistrit, et ta istuks koos nendega paati ja lubaks end aerutada kaugele merele.

Meister astus ruumikasse paati ja õpilased vajutasid aerudele, kuni maa oli kadunud silmist.

Kui nad puhkasid lahtitõmmatud päikesepurje all, ütles meister:

«Tahan teada, kas juba näete seda, mida püüan teid nägema õpetada.

Seepärast jutustage mulle, mida te näete!»

Siis märkas esimene õpilane siledal veel oma peegelpilti ja imetles väga, kui loomutruult merepind heiastab teda.

Teine heitis pilgu üle vete ja nägi, et need lõpevad seal, kus taevavõlv puudutab merd, ja kuna ta teadis, et kauguseski avaneks talle samasugune vaade, liigutas haaramatu avaruse tunnetus ta südant nii, et ta vaimustuse ja aukartusega ülistas lõpmatust.

Kui kolmas pidi rääkima, siis jutustas ta kalaparvest, mis sügavas selges vees ümbritses paati, armastusega

kirjeldas ta kalade paindlikke vorme nende soomuste sil-
lerdavas säras.

Nii rääkisid kõik eri asjadest ja olid ometi ühes ja
samas paigas. —

Kui nüüd veel neljaski oli rääkinud valgusest, mis
üle kõige laotub, ja kui ta valgusest joobununa oli valjusti
ja väljendusrikkalt ülistanud tuldhelkivat päevatähte,
millele kogu maine valgus tänu võlgneb, vaatasid õpilased
ootusrikkalt meistri otsa, sest kolmele, kes olid rääkinud
esimestena, tundus, et ainult neljas oli andnud vastuse,
mida meister ootas.

Meister ütles:

«Ma näen päikest ja näen valgust, näen näivalt piiri-
tuid avarusi, näen mereloomi, kes tunglevad me paadi
varju ümber, ja näen iseennast veepeeglis, aga — ma
näen rohkem ja kõike seda tahan teid nägema õpetada!»

«Oo, ütle meile, mida muud peale selle sa veel näed,
armas õpetaja!» palusid neli õpilast nagu ühest suust.

Ja meister ütles:

«Kas ma ei ole sellest rääkinud piisavalt?»

Palju kuid olen teile rääkinud sellest, mida näen, ja
te ei tea seda ikka veel?»

Siis hüüdsid kõik:

«Me ei ole kunagi olnud koos merel, ja sa ütled, et
oled sellest rääkinud!?»

«Kas ma ütlesin, et olen teile kõnelnud merest, või
kas ei rääkinud ma pigem sellest, mida näen mina!?» kos-
tis meister ja jätkas:

«Te olete mind sõudnud merele ja arvate, et tahan
kuulda teid rääkimas merest, veteavarustest ja valgusest,
mis selle peale laotub.

Aga meri jutustab endast ise ja ise jutustab endast
kõik, mis meid siin ümbritseb!

Oleksid siin mu ümber paatides tuhat õpilast, siis
oleksin inimkeeles kuulnud tuhat jutustust merest, valgu-
sest ja lõpmatusest ...

Kas see oleks teisiti olnud palmimetsas?

Või lumistel Himavati mägedel?

Ka mets ja mäed jutustavad endast ise, ja kui ma tahan kuulata nende jutustusi, ei pea ma teid küsitlema.

Küll tahaksin teie kaudu kuulda sellest, mida näen igas paigas ja mil pole siiski aega ega kohta.

Kes seda näeb, unustab taeva ja mere, mägede ja metsade jutustused!

Te otsite veel välist, sest teie sisemine riik ei näe päikest ja on pime . . .

Kui aga kord olete saanud oma sisemise riigi «kuningaks», siis peab kõik väline tulema teie juurde ja maksa teile lõivu alati, kui seda nõuate. —

Laske kõigel välisel rahulikult jutustada endast ise, nii nagu ta teile vaid jutustada tahab, ja ärge esitage ühtki küsimust, millele algul ju ei vastatagi väljastpoolt!

Oodake, kuni olete saanud isandaks iseendas, siis antakse teile välises seda, mida nõuate, sest kui te lähete teele kerjustena, siis antakse teile vaid seda, mida suvatsetakse anda! —»

Kui õpilased olid kuulnud seda kõnet, vaikisid nad häbistatuina ja igaüks kaalus meistri sõnu oma südames.

Et päev veeres õhtusse, püüti tugevate aerulöökidega jälle maale läheneda, ja iga aerulöögi juures töotasid õpilased iseendale, et enne kui nad esitavad küsimusi välise kohta, taotlevad nad valitsusvõimu iseenda sees.»

Kui tark oli oma jutustuse lõpetanud, küsis kuningas: «Kas siit võib järeldada, et õpetused erinevad ainult nendel, kes on veel kinni välises?»

«Nii see tõesti on, oo kuningas,» ütles täiustunu, «kuid ära unusta sealjuures, et need, kes on saanud iseenda isandaks ja nüüd kuulutavad iseenda seesmust, saavad rääkida ainult oma keeles!

Kui tahad tõe oma laadi kohaselt tunda, siis pead seda otsima iseendas!»

Et kuningas nüüd vaikus, tõusis tark nagu ikka see, kes teab, et teda enam ei vajata, oma kohalt, sammus läbi saatjaskonna ja läks, süvenenud oma sisemisse valgusse.

Aga kuningas arutles endamisi, kas ta ise tahaks saada tõenägijaks.

Mõne hetke möödudes jättis ta siiski oma mõtted ja ütles iseendale:

«Kes teab, kas ma iseendas tõe leiaksingi?!

Ja kes teab sedagi, kas tõe pole mind juba ammu maha jätnud, sest nägi, et olen ta hüljanud?!

Miks peaksin ma ise tõe silma vaatama?!

Võib-olla ma ei olekski oma tões kindel, ja kuidas võiksin siis teada, mis on tõe?!

Aga minu maal elavad väga paljud targad ja kõikjal õpetavad kogenud õpetajad.

Mulle, kuningale, peavad nad avaldama oma puhtaima tunnetuse, ja ma võtan vastu seda, mida tahan.

Minu esiisadki pidasid tõeks vaid seda, mida tahtsid tõeks pidada, ja ma tahan endalegi jätta sama vabadusel!»

Nii jäigi see kuningas surmani tõetunnetusega.

BŌ YIN RĀ

Bō Yin Rā, kodanikunimega Joseph Anton Schneiderfranken (25. XI 1876 — 14. II 1943) — saksa kunstnik ja kirjanik, müstik. Nii võiks kõige lühemalt esitleda meest, kelle kohta Euroopa vaimuinimeste hulgas määrab alles tulevik. Huvi tema loomingu vastu kestab.

Bō Yin Rā teoseid tuntakse suhteliselt vähe seetõttu, et nad on mõistetavad ja lähedased vaid neile, kes püüdlevad igavesi väärtusi, — nendele, kes püüavad oma elu mõtestada ja leida enda siserahu, mida ei suuda väärata eluraskused.

Bō Yin Rā loomingu põhiteemaks on eneseleidmine ning sellest tulenev ja sellega põimuv enesekujundamine. Tema järgi leiame Igavese Elu teatava eluhoiaku läbi siinsamas, antud hetkes. Igavese Elu

juurde ei vii argielukohustuste eest põgenemine ega maailmapõlgamine, vaid pidevalt vaimsele orienteeritud täisvereline elu. Ta õpetab armastama ja austama argipäeva. Kõiges peitub vaimne alge ning seetõttu ei tohi «välist», igapäevast sugugi alahinnata. Igapäevatööd, olgu see lihtne või ülikeerukas, soovitab ta teha nii hästi ja hoolikalt, nagu sõltuks sellest kogu maailma püsimine.

Bô Yin Râ teoseid on avaldatud inglise, prantsuse, itaalia, poola, bulgaaria, rootsi ja tõenäoselt veel teisteski keeltes. Eesti keelde on Bô Yin Râ teoseid tõlkinud mitmed, nende seas ka Ernst Enno.

Ajakirjas «Eesti Kirjandus» (nr 7, 1934) on Karl Eduard Sõõdilt ilmunud pikem kirjutis Ernst Enno kohta — «Pilk luuletaja elusse tema kirjade tähistusel». Elisabeth Fluss, kes Ernst Ennoga samal ajal õpetas Valga koolides eesti keelt, kirjutab seal:

«1919.—1927. a. jäin Enno huviringist eemale. 1927. a. valiti mu mees Läänemaa seminari juhatajaks ja Enno oma perekonnaga sai meile jälle parimaks sõbraks /.../ Siis andus Enno kogu hingega India mõttetarga Bô Yin Râ lugemisele; tal olid saksakeelses väljaandes mainitud autori teosed ja suurem osa neist oli tõlgitud eesti keelde. Neid käsikirju Enno luges ja nautis oma ringreisudel koolideesse /.../»

Ajakirjas «Tulimuld» (nr 3, 1984) räägib Ernst Enno lapselaps Elin Toona, et maailmakirjandusest jäid Ernst Ennole armsaks Gustav Meyrinki ja Bô Yin Râ teosed, ja lisab, et Ernst Enno paljude raamatute hulgast viis ta pagulusse kaasa ainult tema tõlke — Bô Yin Râ «Raamatu elavast Jumalast» («Das Buch vom lebendigen Gott»), millele oli eessõna kirjutanud Gustav Meyrink. See eessõna on Ernst Enno tõlkes ka Kirjandusmuuseumis. Sealt leiame ka Ernst Enno tõlked «Kunst surra» ja «Abielu» («Die Ehe»). Esimene neist on peatükk Bô Yin Râ «Raamatust sealpoolsest» («Das Buch vom Jenseits»), teine — suurem osa sama autori teosest «Abielu».

Kui Elisabeth Fluss küsis Ernst Ennolt, miks ei loe ta Bô Yin Râ'd originaalis, siis vastanud too: «Kui loed raamatut, siis tuleb sinult iga vähik küsima — mida te loete? — ja seleta talle siis kohe paugupealt niisuguseid sügavaid asju! Käsikirja vastu aga tuntakse aukartust — ning vaikitakse; ka saab tõlkides paremini süveneda töö mõttesse.»

Neid tõlkeid Ernst Enno trükis ei avaldanud, ta tegi need iseenda jaoks. Tema tõlkeid lugedes peab arvestama seda, et Bô Yin Râ ei kirjutanud lihtsas keeles ja et käesoleva sajandi kahekümnendatel aastatel ei olnud veel ühtegi arvestatavat saksa-eesti sõnaraamatut. Kui loeme Ernst Enno tõlkeid ja ühtaegu jälgime originaale, näeme, kuidas ta on püüdnud kobamisi leida sobivaid sõnavasteid, et raskesti väljendatavat siiski arusaadavaks teha. Hakkab silma seegi, et tõlkijaks oli luuletaja, kes tundis kõlamaagiati ja oli kodus küllaltki müstilises ainevallas.

Kuninga küsimus

Eesti Vabariigi ajal levisid Bô Yin Râ teosed Eestis märksa laiemalt kui praegu, kõige enam lugesid neid baltisakslased. Alates 1940. aastast sattusid need raamatud põlu alla nagu R. N. Coudenhove-Kalergi «... totaalne inimenegi». Bô Yin Râ hilisem harrastustõlkija Anna Saava jutustas, kuidas neil aegadel Mõisaküla raamatulaost suur hulk selliseid teoseid tulle rändas. Täiesti mõistetav — Bô Yin Râ teosed aitavad kasvatada totaalset inimest.

Genadi Noa

Hando Runnel

SEITSETEIST MÕTET SEGASTE
TUNNETEGA

Hando Runnel

1

Selleks et tõtt õelda, ei peagi valetama.

2

Kõik juunipöörded tehakse juunis!

3

Üks asi on ellu jääda,
teine asi on inimeseks saada.

4

Armasta teist nagu iseennast,
laida iseennast nagu ligimest!

5

Tulist teistega tekib retoorika,
tulist endaga sünnib luule.

6

Fraasi pääl, kus patu iva,
parasiitleb parafras.

7

Kõik elud on vaikelud.
Kõik sõjad on kodusõjad.
Kõik kaaslased on külalised.
Kõik inimesed on võõrad.

8

Tuhandest tunglejast sada ehk
saavutab sihi,
sajast ehk sajandik moodustab
kõrgema kihi.

9

Surnuaed ja sõnaraamat
kajastavad kahte draamat;
üks on üldsemantiline,
teine asemantiline;
neis sa aimad elu rikkust,
hämmastavat häbelikkust!

10

Õpetus usust on õpetus armukuulutusest.
Õpetus armust on õpetus pattude andeksandmisest.
Et õndsaks saada, peaks tundma pattu.
Kuidas tunda pattu, polles patustand?

11

Kes orbudelt ostab
ja kõrgeile kingib,
see taevastelt jõududelt
tagalat tingib.

12

Huntide hukutav mõju
karude kollektiivile.

13

Meestel on magnetväli,
naistel on võrgutusvöönd.

14

Võib olla ju origi originaalne,
võib olla banaangi banaalne.

15

Unel on elu nägu.
Elu on unenägu.

16

Linn võtab lootuse looduse tajuks!

17

Pimedus hellitab saamatuid valguselapsi.

UUESTISÜNNI TÄHE ALL

Heiti Talvik

Ilmavaate süvendamise, ütleksin veelgi enam, sise-
mise uuestisünni tähe all kujunegu meie kultuurielu pale.
Ilmasõja ja sellele järgnevate revolutsioonaaastate pöö-
rises oleme kaasa elanud oma ulatuselt enneolematuid
väärtuste ümberhindamise tuhinaid, vanade eluvormide
«lahti- ja tagasimõtestamise» protsesside kirevat vahel-
duskäiku. Demokratismi kriisi pärastõjaaegses Euroopas
on seni suutnud taluda vaid riigid, milledes demokratism
on kujunenud põliseks traditsiooniks, on, nõnda öelda,
sajandite jooksul ühiskonna luusse ja lihasse kasvanud.
Mujal pidi ta, majanduskriisi ja anarhia süvenedes, maad
andma parteidiktatuurile (olgu nüüd kommunistlikule või
fašistlikule) ja selle kaudu autoriteetsele parteijuhile. Rüh-
madiktatuur, kuid ilma autoriteetse juhita ähvardas vii-
maseil aastail väga hädaohtlikul kujul Eestitki, mille tõttu
tol kriitilisel hetkel tüürilolev riigivanem, õigusega arves-
tades fašismitõvest nakatamata rahvaosade usaldusega, ja
tugedes õigusile, mida loovutas talle uus põhiseadus, koon-
das riigivõimu ajutiseks oma kätte. Praeguse ülemine-
kuajastu valitsuse tegevust võib iseloomustada kui kõiki
eluavaldusi haaravat tervenduskuuri, paljudele vast küll
kibedat, kuid igal juhul vajalikku.

Elades n. n. ülemineku perioodil, kerkib igas teadli-
kus kodanikus esile probleem tema vaimlisest hoiakust
vahelduvate ajavoolude ning elukäsituste suhtes. On tek-

kinud vajadus eneses taaselada kas või kogu inimkonna ajalugu, et vahelduvate sündmuste kaleidoskoobilises rägastikus leida kontakti neis peituvate põhitõdedega, igaviku väärtusega. Eks ole püüd, mõtestada ajaloo protsessi, saavutanud alati erilise teravuse iganenud kultuuride kriisi ning uute eluvormide murrangulise esilekerkimise ajastuil, aastail, mil rahvad, riigid ja kultuurid on halastamata paratamatusega asetatud olemise või mitteolemise probleemide ette. Nõnda langeb prohvet Taanieli raamat, esimesi katseid ajaloo filosoofia alal, ühte katastroofiliste sündmustega juuda rahva saatuses. Esimene ulatuslik ajaloo filosoofiline süsteem kristlikul ajastul, nimelt püha Augustinuse oma, tekkis antiikilma ja Rooma riigi kokkuvõtte aastail. Ka pärast prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni sõdu mängisid ajaloo filosoofilised küsimused euroopa mõtteilmas kaaluvat osa. Nimetagem vaid Jules de Maistre ja Bonaldi nimesid. Ka tänapäeval, mil ajalooliste sündmuste ning eluvormide vaheldus areneb peaaegu katastroofilises tempos, võib märgata kasvavat elevust ajaloo filosoofiliste probleemide ümber. Eriti mais, mis läinud aastakümnete murranguis saanud kõige tugevamate vintsutuste osaliseks — Saksas ja Venes. Kes ei teaks Osv. Spengleri kultuuriajaloolisist ja poliitilisist teoseist ja vist mõnigi meist on isiklikult kuulnud prof. Berdjajevi loenguid «uuest keskajast» ja liberalismi kriisist. Kuna Spengleri ideed «õhtumaa langusest» ja põhja rassi ajaloolisest missioonist meie ajakirjanduses juba teatavat vastukaja on leidnud, tahaksin juhtida tähelepanu Nikolai Berdjajevi ajaloo filosoofilisele süsteemile («Ajaloos mõte», 1924 /pro 1923/), mis oma usulis-metafüüsilise tumeduse tõttu on kaugelt ebapopulaarsem Spengleri ilmalikust mõtlemisviisist. Hoiatan ette: Berdjajevi seisukohad võivad nii valgustuslik-ratsionalistliku kui ka marksistliku mõtte- laadiga imbutatud elutundele paista vägagi reaktioonilised; ometi peaks tema usuliselt hingestatud ajalookäsituses peituma paljugi viljastavat meie arusaamisele ajaloost kui päämiselt majanduslike jõudude lahingutaller-

maast. Ajal, mil maailm näib olevat muutunud otsekui kaubakontoriks ning inimene teda ümbritsevate «olude» tahtetuks produktiks, oleks taas aeg talle meenutada ta jumalikku päritolu, mis vabastaks ta madalamate loodusjõudude orjastusest ja teeks ta taas teadlikuks kaotatud tahtevabadusest. Oieti võikski Berdjaevi ajaloometafüüsikat defineerida kui õpetust loova inimvaimu vabanemisprotsessist madalamatliiki kausaalsuse kütkeist. Ristiusk, õpetus ajas ja ruumis kehastund Jumalast-Lunastajast kui ajaloo lõppsihist, on tema ajaloofilosoofia teljeks. Mul kui vähikul pole muidugi võimalik Berdjaevi taoliste müstikute paikapidavust erialaliselt soliidse kriitika ees oma allkirjaga kinnitada, küll aga julgen avaldada oma rõõmu, et leidub veel mõtlejaid, kes ajalooptsessi julgevad seletada vaimsemate ja põhilisemate teguritega, kui seda teeb materjalistlik ajalookäsitlus. Analoogilist «reaktsiooni» vaimsema maailmasuhtumise poole võib märgata teistegi teadusharude juures — ja kui tunglemites elu ja kultuuri irratsionaalsete põhiallikate poole näha tahetakse uut keskaega, siis olgu tervitatud sarnane keskaeg!

«Ilmas on vist kõigega nõnda, et ei tohi mõelda, sest mõte tungib igal pool mõttetusesni», lausub Tammsaare «Tõe ja õiguse» neljandas osas. Puhtakujuline ratsionalism viib paratamatult nihilismi; see on veendumus, mis punase niidina läbib kogu Tammsaare loomingut. Abstraktne mõte on iseenesest steriilne; alles seoses elava; imettegeva usuga evib ta loova väärtuse. Aeg, mil piiratud inimõistus end kõrgemale taotses asetada olemise saladuslikest põhijõududest, on nähtavasti möödumas; mitte eraldumisega maailmast, vaid inimõistuse samastamise teel maailma (ja ta mõttega) saab taas võimalikuks tagasipöördumine viimase olemusele. Süüvimiseks maailma ning ajaloo sügavikesse, pean ma neid tunnetama eeskätt kui oma sügavusi. Inimkonna saatuses ma pean tunnetama enese, ning enese saatuses — kogu inimkonna saatust. Määratu tähendus on siin mütooloogial. Schellingi õpetusele mütoloogias kui inimkonna

eelajaloost, ei sõandaks enam läheneda üleoleva muigega. Eks moodusta müüdid ajaloo sisima, sümbolistliku värvinguga tõe. Ja nende looming jätkub praegugi. Oleme vaid pimedad selle märkamiseks.

Kuna vaimuelu tipel ollakse juba üle saamas XIX sajandi odavast utilitarismist, on vastav elukäsitus seda sügavamalt juurdunud meie argipäevas. Oleme muutunud odava komfordi orjadeks; maailma valitsevad auto-, petrooleumi-, möe-, pipra- ja teiste sedalaadi väärtuste «kuningad». Üldse on väärtushinnangud löödud halastamatult segi: kuna «jumalameele» (A. Hindi termin) avaldus kiputakse nägema «kummitusi tühjusest», arvestatakse pangavõlgadele rajatud kivikolosside kui ülisma reaalsusega. Elu mehhaniseerimine edeneb hiiglasammul, paraku aga laokile jäetud hinge kultuuri arvel. Üleelatatav kriisiaeg on tervendavaks reaktsiooniks tolele hullusele. Paljusidki on ta juba üles raputanud materjalistliku elukäsituse alandavast sugestioonist. Šeisame uue väärtuste ümberhindamise aktsiooni lävel; mitmel pool, isegi meil Eestis, on see ümberhindamine saamas juba kõiki eluavalduisi haaravaks riiklikuks teoks. Kuid mitte riigikantseleides valmivate dekreetide ega sundusliku koraalilaulmisega ei rajata Jumala Riiki maa pääl, vaid sisemise uuestisünni tähe all. «Nõudke taga kõigepäält mind ja minu riiki, kõike muud peab teile pealegi antama.»

Le Fevre. Gottfried Wilhelm Leibniz.

ROMAANI FILOLOOGI MEENUTUSI

Veronika Viiret

Tahaksin alustada tänusõnadega oma õpetajale Madis Reisenbukile. Õppinud Prantsusmaal Besançonis ülikoolis, oli ta suur prantsuse keele ja kirjanduse entusiast ning ka ühe prantsuse keele õpiku autor. Ta oli inime, kes oskas innustada oma õpilasi. Tõrva Ühis-Humanitaargümnaasiumi direktorina võitles ta kõrgematelt haridusasutustelt kätte õiguse õpetada selles maakoolis prantsuse keelt kolmanda võõrkeelena. Õppisime seda alates gümnaasiumi kolmandast klassist neli tundi nädalas. Muidugi ei olnud kolmanda võõrkeele keeleoskuslik tase eriti kõrge. Mina ja üks minu klassivend täiendasime end iseseisvalt õpetaja juhendamisel. Vaatamata raskele majanduslikule olukorrale, otsustasin tingimata edasi õppida prantsuse keelt ja kirjandust Tartu Ülikoolis.

Sisseastumiseksameid tollal ei olnud. Andsin avalduse ja kooli lõputunnistuse õigel ajal ülikooli kantseleisse, tasusin 60 krooni, ühe semestri õppemaksu, ülikooli kassasse ja nõnda olingi immatrikuleeritud. 1. september 1932. a oli minu elu suurpäev. Arglik maatüdruk, nagu olin, sisenesin ülikoolihoonesse, meie kuulsä *Alma Mater*'i teadustemplisse, võimsate sammaste vahelt, mille baasil seisis ühel pool «Tartu Ülikool» ning teisel «Universitas Tartuensis». Heledas, valgusküllases aulas seisin samba varjus, kuni hüüti minu nimi ja ma uhkusning hardustundega südames võtsin vastu lugupeetud rektori Johan Kõpu käepigistuse ja matrikliraamatu. Sama

päeva õhtul «Vanemuise» saalis toimuvast avaballist ma osa ei võtnud.

Palju majanduslikke soodustusi tollal üliõpilastele ei olnud. Vaatamata heale õppeedukusele ning raskele majanduslikule olukorrale, õnnestus mul vaid ühel korral saada õppemaksust vabaks. Kokkuhoiu mõttes tuli laveeridagi. Ühel semestril palusin ennast eksmatrikuleerida ning õppemaksu ei maksnud. Siis mul eksamite tegemise õigust ei olnud, kuid loengutel käisin ja seminaridest osa võtsin. Järgmisel semestril immatrikuleerusin uuesti, maksin õppemaksu, sooritasin kõik selle ja eelmise semestri eksamid ning lasin sisse kanda kõik proseminari- ja seminaritööd. Nii tuli odavam.

Üliõpilastele pidevat stipendiumi ei makstud, kuid olid olemas mõned abirahafondid. Nii sain minagi viimasel ülikooliaastatel ühel korral Lilli Suburgi nimelist abiraha; toetus anti laenuna ja see tuli tööle asudes tagasi maksta. Valusaks küsimuseks oli korteri leidmine. Mõbleeritud tube üliõpilastele oli Tartus küllalt, kuid head ja ühtlasi odavat peavarju saada oli siiski raske. Peale mõningaid ebaõnnestumisi õnnestus peatuma jääda ühes toredas lihtsas perekonnas.

Astusin ülikooli, et õppida juba keskkoolis lemmikaineiks kujunenud prantsuse keelt ja kirjandust. Sellise nimetusega distsipliini aga Tartu Ülikoolis ei õpetatud. Samal 1932. aastal välja antud juhendi alusel «E. V. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna õppe- ja eksamikord ning eksaminõuded» võis siin õppida 20 eriala, nende seas ladina, kreeka, romaani, germaani, inglise ja slaavi filoloogiat ning lisaks rootsi keelt ja kirjandust. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna täieliku kursuse alla kuulus üliõpilase vabal valikul neli eksamiainet, kusjuures valik pidi toimuma juhtmõtte järgi, «et need sisuliselt liituksid üksteisega või oleksid seevõrra üldharidusliku iseloomuga, et õigustaksid valikut». Ühtekokku pidid need neli ainet andma seitse aineüksust. Eksaminõuded olid määratud

kolme erineva astme kohaselt: ülemaste ehk *laudatur* andis kolm aineüksust, keskaste ehk *cum laude* kaks aineüksust ning alamaste ehk *approbatur* ühe aineüksuse. Mina valisin romaani filoloogia ja germaani filoloogia ülemastme ulatuses, pedagoogika keskastme ning kunstiajaloo alamastme ulatuses.

Enne kui valitud aineis sai prožeminare, seminare ja eksameid sooritada, tuli kõigil filosoofiateaduskonna üliõpilastel teha eeleksamid ladina keeles ja ühes uues keeles lektorikursuse ulatuses. Ladina keelt õpiti ühe või kahe õppeaasta jooksul üsnagi põhjalikult. Õpiti lugema ja tõlkima klassikute proosatekste ja neid grammatiliselt analüüsima ning luuletusi skandeerima. Ladina keel oli küllaltki raskeks katsekiviks. Üldiselt õppisime filoloogiat ja praktilise keele arendamine jäi tagaplaanile. Selle õppimiseks oli nn lektorikursus kaks korda nädalas. Põhimetoodika ei olnud aga mitte vestlus, vaid raskete kirjanoduslike tekstide leksikoloogiline analüüs.

Tooksin siin näiteks põhilised nõuded germaani filoloogia erialal. Studiumi alustati võrdleva keeleteadusega kõigi indogermaani keelte piires. Sellele järgnesid eraldi kursused vastava keele ajaloost ajajärkudeks jaotatult. Germaani filoloogia alamastme sooritamiseks oli kõigepealt vajalik uusülemsaksa keele valdamine kõnes ja kirjas, standardkeele foneetika, morfoloogia ja süntaksi tundmine lektorikursuse ulatuses, mis oli üldse filoloogia õppimise eelduseks. Keeleeksam tuli sooritada keskülemsaksa keeles (*Mittelhochdeutsch*), millele eelnes ühe väiksema teksti interpreteerimine ja «Nibelungide laulu» 100 salmi lugemine ühel semestril. Kirjandusloos pidi põhjalikult tundma õppima saksa klassitsismiperioodi luulet ja proosat ning lugema 20 teost uuemast saksa kirjandusest. Kohustuslik oli osavõtt ühest prožeminarist ühe prožeminaritööga. Keskastmel nõuti keskülemsaksa keele grammatika süvendatud tundmist, vanaülemsaksa (*Althochdeutsch*) grammatika teadmist ja proosa- ning luuleteoste

lugemist. Õppisime ka veel gooti keelt Wulfila piiblitõlke ühe evangeeliumi põhjal. Tuli õppida gooti tähestikku, grammatikat ja leksikoloogiat. Kirjandusajaloost oli ette nähtud baroki-, eelklassika- ja romantika-ajajärgu luule üksikasjaline tundmine. Tuli kirjutada üks proseminaritöö ning üks keeleline ja üks kirjanduslooline seminaritöö. (Minule langes näiteks ulatuslik teema Heinrich von Kleisti naistüüpidest.) Ülemastmel oli üliõpilasel vaba valik A ja B, s. t keele- ja kirjandusharu vahel. A-rühmas kasutasime Ernst Kieckersi lugemikku «Gotische Chrestomatie», õppisime vanasaksi (*Altsächsisch*) ja keskalam-saksa (*Mittelniederdeutsch*) grammatikat. Siin oli ette nähtud ka ühe suurema keskülemsaksa eepose ning luuletuste lugemine.

Ülemsaksa keele ja kirjanduse lektorikursuse tööd ja eksamid tegime dr Kurt Schreinerti juures, kes oli sakslaslikult pedantne üksikasjade nõudmises. Vanu keeli õpetas prof. Kieckers, kes oli autoriteet võrdleva keeleteaduse alal ning keskülemsaksa luule vaimustatud tundja. Tänu temale sai mullegi minnesingerite luule südamelähedaseks.

Romaani filoloogilise studiumi aluseks oli vulgaarladina keel — vanade rooma epitaafide lugemine etümololoogiliste seletustega. Samuti lugesime koos keelelise interpreteerimisega provanssaali klassikat, peamiselt tähtsamate trubaduuride luulet algkeeles. Vanaprantsuse keele õppematerjaliks olid «Roman de Rose», «Chanson de Roland» ja «Tristan et Isolde». Keskprantsuse keeles lugesime François Rabelais' teost «Gargantua et Pantagruel» ning õppisime tundma ka Ronsard'i ja Du Bellayd. Seminaritööna kirjutasin keelelise uurimuse Du Bellay teose «Défense et illustration de la langue française» kohta. Vulgaarladina ja provanssaali keelt õppisime prof. Kieckersi juures, tehes tõlkeid saksa keelde. Vana- ja keskprantsuse keele õppejõuks tuli aga prantslane Léon Vaganay, kes oli sügavate teadmistega filo-

loog. Selle kõrval õppisime ka itaalia ja hispaania keelt prof. Walter Andersoni juures. Lugesime katkendeid Dante «Divina Comediast» ja Cervantese «Don Quijotest». Uus-itaalia keele õpetajaks oli alguses prof. Anderson ning hiljem mitmed itaallastest lektorid. Uusprantsuse keele ja kirjanduse õppejõuks oli prantslaslikult elegantne ja ilukõneline prof. Lucien Rudrauf, kes luges ka kunstiajalugu — saksa keeles, sest see oli üldkursus.

Hiljem saime kunstiajaloo küllalt põhjaliku ettevalmistuse rootslaselt prof. Sten Karlingilt ja Voldemar Vagalt, kes oli tookord veel kateedri assistent. Prof. Karling luges esialgu saksa keeles, kuid omandas peagi üsna korraliku eesti keele oskuse.

Pedagoogika mitmeid erialasid valmistasime ette põhiliselt saksa ning (peamiselt metoodikat) ka ingliskeelsete Ameerika materjalide põhjal. Loengud ja muu õppetöö toimus muidugi eesti keeles. Pedagoogika üldkursust luges prof. Alfred Koort, kuna ainealast psühholoogiat õpetas prof. Konstantin Ramul. Metoodika õppejõuks oli äsja Ameerikas ettevalmistuse saanud Johann Georg Estam.

Eespooltoodu peaks küllalt selgelt illustreerima tookordse stuudiumi filoloogilist põhisuunda. Kokkuvõttes tuli minul valitud kahe ülemastme jaoks õppida 14 keele sõnavara ja grammatikat, sest põhimeetod seisnes tekstide lugemises, nende tõlkimises vastavalt saksa või prantsuse keelde ning grammatilises analüüsis. See ei olnud sugugi kerge prof. Kieckersi nõudlikkuse juures. Õppeainete valik oli vaba, ja osalt teadmatusest, osalt suurest teadmishimust haarasime kõike läbisegi. Nii õppisin mõnda aega ka ungari keelt ning kuulasin filosoofia loenguid, mis minu stuudiumisse ei kuulunud. Uuel üliõpilasel oli raske orienteeruda õppeplaanis, sest igaühel oli see ju erinev. Õppejõud lugesid oma ainet tsüklitena, ja nii tuli mõnikord kuulata juba esimesel semestril aineid, mille eksam toimus alles kolmandal või neljandal semestril.

Kord pöördusime meie, kolm vastset romaani filoloogia üliõpilast, pärast loengut prof. Kieckersi poole informatsiooni saamiseks, mida tema loenguist kuulata. Professor, suur tugev mees, toppis piibu tubakat täis, läitis selle ja käratas: «Leider habe ich Eile. Kommen Sie mit!» («Kahjuks on mul kiire. Tulge kaasal!») Ja nii me läksime piki Ülikooli tänavat, kolm tütarlast koos professoriga, kes valjuhäälselt andis meile vajalikke seletusi.

Eksameid hinnati neljapallisüsteemis numbritega, kuid tavalises kõnepruugis, nagu ka õpiraaamatusse sissekandmisel kasutati ladinakeelset terminoloogiat: 5 — *maxime*, 4 — *bene*, 3 — *sufficit* ja 2 — *non sufficit*. Lõpudiplomid jagunesid kahte liiki, kas lihtsalt diplom või diplom *cum laude* (kiitusega). Viimase saamiseks oli vaja, et aineüksuste arv oleks vähemalt 8 ja keskmine hinne 4,5. Edasi oli võimalik taotleda filosoofiamagistri (mis vastas umbes praegusele kandidaadikraadile) ja filosoofiadoktori kraadi. Minu õpinguid kroonis diplom teaduskonna lõpetamise kohta hinnanguga *cum laude*.

*

Tartu ülikooli lõpetasin 1938. a detsembris. Seega oli minu studium veninud ettenähtud nelja õppeaasta asemel peaaegu kuuele. Põhjuseks olid muidugi mainitud eksmatrikuleerumised majanduslikel põhjustel, kuid ka asjaolu, et mul oli vahepeal, 1935/1936. õppeaastal võimalus õppida stipendiaadina Prantsusmaal Strasbourg'i ülikoolis. Tänu prof. Rudraufi ettevõtmisele loodi seal Strasbourg'i «Välismaiste Üliõpilaste Sõprade Ühingu» (*Société des Amis des Etudiants Etrangers*) poolt ka eesti romanistidele üheaastane stipendium, mille suurus oli 700 franki aastas (võrdluseks: üks komplektlõuna maksis 5,5 fr), koos tasuta õppimise ning omaette toaga üliõpilaste ühiselamus. Mina olin esimene, kes kasutas seda võimalust.

Esimene päev vanas kuulsas õppeasutuses, kus omal

ajal oli õppinud Goethe, oli hoopis iseäralik. Jõudsin kohale novembris, kui õppetöö juba käis. Olin saanud eelmisel päeval, ülikooli kantseleis enda üliõpilaseks vormistanud ja isikliku õpinguraamatu (*livret universitaire individuel*) kätte saanud. Hommikul astusin hästi vara, enne õppetöö algust imposantsesse ülikoolihoonesse. Olin üksinda. Uurisin ruume, vitriine ja pidasin aru suure ja keerulise tunniplaani ees. Kõrraga avanes ühe auditooriumi uks ja sealt voogasid välja noormehed pikkades mustades üripides, täites poolhämara vestibüüli, mis oli üliõpilaste jalutusruumiks. Need olid katoliku preestrid, kes õppisid siin usuteadust ja kelle loengud algasid varem kui teistel. See oli üllatav ja meelde jääv vaatepilt.

Ka Prantsuse ülikoolides ei olnud sisseastumiseksameid. Igal ülikooliastujal pidi olema sooritatud nn *baccalaureuse*-eksam selle kolledži või lütseumi juures, mille ta oli lõpetanud kas *es lettres* või *es sciences*, s. o humanitaar- või reaalteaduste alal. Iga keskkõppeasutus kuulus mingi ülikooli ringkonda ning lõpueksamikomisjonides olid ka selle ülikooli õppejõud. Kes *baccalaureuse*-eksamit ei olnud sooritanud, lõpetas küll kooli, kuid ilma edasiõppimise õigusega. Selektioon toimus seega keskkoolis.

Õppemaks oli küllaltki kõrge. Võtsin osa ühest «streigist», mille ülemaaline üliõpilaste föderatsioon korraldas valitsuse poolt kavandatud õppemaksu tõstmise vastu. Ülikooli ukse ees seisis üliõpilaste piketid, kes teatasid lakooniliselt, et sel päeval õppetööd ei toimu. Läksime siis kohvikusse, kus kuulsime, et on streik. Valitsus õppemaksu ei tõstnudki.

Välismaiste stipendiaatide õpingud toimusid ülikooli juures n-õ kahes paralleelis: moodsa prantsuse keele kursus välismaalastele (*l'étude de français moderne*) ja filoloogiateaduskonna (*faculté des lettres*) loengud. Erikursuseained olid meile kohustuslikud, neis toimus kevadel eksam, mille alusel anti välja ka vastav diplom. Teaduskonnaloengutele võis ennast kuulajaks kirjutada vabal

valikul, kokkuleppel õppejõuga. Valisin kirjanduslikud teemad ja teadusliku foneetika. Minu pettumuseks oli viimane üpris igav häälikulugu ja «kasu» oli sellest vähe. Minu õpinguraamatus on 15 erinevat ainet, neist erikursuseaineid 8, nagu tekstiseletus, kirjandiõpetus, grammatikaharjutused, vestlus, samuti kirjanduslugu ning lühike ülevaade Prantsuse maast ja ajaloost. Teises tsükklis valitud kirjanduslikud teemad olid eriti kitsapiirilised ja peenesteni üksikasjalised, näiteks «Molière'i kolm komöödiat», «Restauratsiooniaegne romantism» jt. Eriti meelde jäävad olid valgepäise, aga nooruslikult erksa prof. E. Höppfneri loengud trubaduuride ja truväärade luulest. Tema auditoorium oli alati tulvil kuulajaid. Minu kursusel oli 25 inimest 15 erinevast rahvusest. Enamik neist ei olnud filoloogid ja teaduskonnaloenguid ei kuulanud.

Nagu mainitud, lõppes erikursus eksamitega prantsuse keeles, kirjanduses ja ajaloos. Hindamine oli mõnevõrra erinev meie omast. Aluseks oli punktisüsteem, kusjuures maksimum oli 20 punkti. Punktid aga arvestati ikkagi ümber neljaks palliks. Nii oli minu eksamipunktide koondarv 18 ja sain tunnistusele hinde *bien* (hea). Mulle anti ilus kuldäärisega diplom.

Oma õpinguraamatust ei leia ma aga hindeid, vaid õppejõu allkirjaga kinnitatud märkusi, nagu: «Võttis väga suure hoolega osa loenguist», «Saavutanud häid tulemusi harjutustes» jne. Laitusi ei ole, on ainult kiitused, ja ma ei teagi, kas näitavad need sissekanded prantsuse viisakust või on nad ka ära teenitud. Samuti ei tea ma, kas selliseid märkusi kirjutati ka prantsuse üliõpilaste õpinguraamatusse või pandi neisse ka hindeid.

See õppeaasta oli üks ilusamaid ja muretumaid minu studiumi jooksul.

*

Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut (*Institut Scientifique Français de Tartu*) oli asutatud 1922. aastal mõ-

nede eesti teadlaste poolt eesotsas prof. Ludvig Puusepaga. Instituuti toetas mitu Prantsusmaa riiklikku asutust: Prantsuse Välisasjade Teenistus (*Service des Oeuvres Françaises à l'Étranger*), Prantsuse Allianss (*Alliance Française*), hiljem Prantsuse Kunsti Levitamise ja Vahendamise Assotsiatsioon (*Association Française d'Expansion et d'Échanges Artistique*) ja paljude aastate jooksul Kõrgema Hariduse Direktsioon Pariisis (*Direction de l'Enseignement Supérieur à Paris*). Instituut oli eesti asutus, eesti teaduslik ühing, millega ühinesid paljude alade teadlased ja üliõpilased, samuti kirjanikud ja kunstnikud. Instituudi struktuur oli mõneti omapärane. Ta ei kuulunud Tartu Ülikooli alla, kuid töötas ülikooliga tihedas koostöös. Ülikool andis instituudile tasuta ruumid koos kütte ja valgustusega. Instituut oli autonoomne asutus, seda juhtis direktorite komitee, mis koosnes Tartu Ülikooli õppejõududest. Nii kuulusid sellesse 1935/1936. õppeaastal prof. Ants Piip (president), Johannes Semper (asepresident), prof. Peeter Tarvel (varahoidja-kassapidaja), Voldegar Vaga (teaduslik sekretär), prof. Gustav Suits (kirjandussektsooni esimees), prof. Ernst Saareste (meditsiinisektsooni esimees), prof. Paul Kogerman (reaalteaduste sektsooni esimees), prof. Nikolai Kaasik (juurasektsooni esimees) ja Veera Poska-Grünthal (sotsiaalteaduste sektsooni esimees). Prantslane prof. Rudrauf juhatusse ei kuulunud, tema hoolitses raamatukogu eest, seda pidevalt täiendades, ühtlasi pidades ühendust mainitud Prantsuse asutustega. Nendelt sai Instituut subsidiumina raha palkade maksmiseks, ka ajakirju ja raamatuid. Instituudil oli kõige suurem prantsuskeelne raamatukogu Eestis. Selles oli 1939. aasta algul 8000 köidet raamatuid ja tuhatkond ajakirjaköidet; eriti palju oli ilukirjandust, teaduslikust kirjandusest oli peamiselt filosoofialaseid teoseid. Instituut oli ühiskondlik organisatsioon, kes koondas enda ümber prantsuse keelt valdavaid liikmeid. Raamatukogu ajakohane lugemislaud teenindas rohkeid asjahuvilisi. Soovijaile korraldati keelekursusi.

Sageli toimusid kohtumised huvitavate inimestega ja konverentsid ning referaatkoosolekud paljudel teemadel. Reedeti olid seltskondlikud koosviibimised, nn teeõhtud.

Instituudi tööd juhtis tegelikult prof. Rudrauf, kõige hingeaks oli aastail 1927—1935 aga energiline ja teotahteline administraator-asjaajaja Kallista Kann, hiljem (1935—1938) Aleksander Aspel. Instituudi tegevuse kõrgpunkt oli 1935/1936. õppeaasta. Siis ilmus ka Instituudi väljaanne «Aastaraamat 1935/Annuaire 1935». Selles avaldasid Instituudi liikmed esseid ja kirjutisi prantsuse keeles, tutvustades prantslastele eesti kirjandust, teadust ja kunstielu ning valgustades Instituudi tegevust. Väljaande initsiaatoriks oli prof. Rudrauf, seda aitas finantseerida *Comité Alsacien d'Etudes et d'Information* Strasbourg'is, prof. Rudraufi kodulinna.

Minu mälestused Tartu Prantsuse Teaduslikust Instituudist on seotud üliõpilasaastatega 1932—1938. Meile, romaani filoloogia tudengitele, oli Instituut meeldivaks ja vajalikuks kohaks, kus käisime lugemas ning prantsuse keeles vestlemas. Me olime sagedased külalised reedeõhtustel koosviibimistel. Instituut asus siis ülikooli peahoone kõrval aia sees asuvas väikeste hubaste ruumidega majas. (Praegu asub selles kohas nn Keemiahoone.)

1. augustil 1939. aastal asusin tööle Instituuti asjaajaja-raamatukoguhoidjana Helmi Aspeli asemel, kes pidi lahkuma Pariisi abikaasa juurde. Mina ja majahoidjakoristaja olime ainukesed kindlapalgalsed inimesed Instituudis, kõik teised täitsid oma ülesandeid n-ö *honoris causa*. Töötasin tihedas koostöös prof. Piibuga, kes Instituudi presidendina oli väga otsustusvõimeline. Kui ta lahkus Tartust, asudes vabariigi välisministri kohale, sai tema asemele Johannes Semper. Otsene koostöö Instituudi asjade korraldamisel oli minul sekretär V. Vagaga; koostasime juhatuse tööplaane ja korraldasime juhatuse koosolekuid. Prof. Tarveliga ajasime Instituudi küllalt keerulisi rahaasju. Kui 1939. a sügisel puhkes sõda, langes ära

Prantsusmaa rahaline toetus ning lakkas raamatute ja ajakirjade saatmine. Tuli hakata liikmetelt sisse nõudma ununenud liikmemakse ja hankima vastavatelt Eesti ministeeriumidelt toetust, mida ka mõningal määral anti.

Instituut asus nüüd üpris avarates ruumides Gustav Adolfi tänaval «Ko-Ko-Ko» kohviku peal. Siin oli büroo ja lugemistuba. Raamatud olid paigutatud riulitele kõikides tubades; siin asusid ka keelekursuste ruumid. Kõõgis oli arhiiv vanade ajakirjade aastakäikudega. Raamatukogus olid kaunis köites klassikute teosed, nagu ka uusimate autorite tööd. Meenuvad näiteks katoliikliku kirjaniiku Maurice Barrèsi paksud kuldkirjalised kogutud teosed, mida luges minu mälestust mööda ainult Johannes Semper. Sealsamas olid väikesed odavakõitelised Georges Simenoni romaanid ilmumise järjekorras, mida eelistas prof. Andrus Saareste. Lugemislaual oli esialgu veel hulk ajalehti ja ajakirju. Teiste seas torkas silma ja pakkus suurt huvi suurepärase illustreeritud ajakiri «Illustration». Raamatukogu külastati väga elavalt. Meelde on jäänud ühe alalise lugeja kuju: see oli vana seeneteadlane Nikolai Witkowski, väga vaene vene emigrant; ta kandis ülipuhast tumesinist puuvillast ülikonda. Kogu tema esinemine ja käitumine oli erakordselt meeldiv, viisakas ja peen. Ta oli aristokraat sünnilt ja olemuselt, endine tsaariarmee kõrgem ohvitser.

Väga elav oli osavõtt Instituudi korraldatud prantsuse keele kursustest. Õppejõududest meenuvad prof. Boris Pravdin, väga esinduslik kuju, elav ja jutukas prantslanna pr M. Navi-Bovet ja tasakaalukas ning reserveeritud kreeklanna pr Telesilla Grant. Kursused olid tasulised ja peamine osa sellest rahast läks õppejõududele töötasuks.

Toimusid veel üksikud kultuurilised üritused. Mäletan Instituudi poolt korraldatud vastuvõttu Jean Cathalale. Reedesed teeõhtud olid lakanud enne mind. Ühendus Prantsusmaaga oli sõja tõttu täielikult katkenud. Insti-

tuut oli küll veel prantsuse kultuuri keskus Tartus, kuid tema aktiivne elu oli vaibumas.

Sõjaolukorra tõttu ei saanudki pr Aspel minna Prantsusmaale ja nii tuli mul töökoht temale tagasi anda 1940. aasta suvel, enne Instituudi likvideerimist. Et korter anti saapavabriku valdusesse, tuli Instituudil taas kolida. Uus asukoht leiti Johannes Semperi majas Veski tänaval. Olin kolimisel abiks. 1941. aastal põles maja maha ja koos sellega hävis ka Instituudist järele jäänud raamatukogu.

TERAVILJAPUUDUSEST JA SELLE VÄLTIMISE ABINÕUDEST

Daniel Bratt

Tõlkinud Epp Tamm

Ülimalt auväärsele ja lugupeetud
mehele

MATTHIAS ISERILE,
austatud teoloogiadoktorile,
Stokholmi esipastorile ja
auväärse konsistooriumi mõjukale
presidendile,
heatahtlikule metseenile.

Ülimalt auväärne ja lugupeetud patroon, et mul avaneb selle dissertatsiooniga võimalus Sind tundma õppida — selles veenis mind, lausa sisendas mulle Sinu ülim heasoovlikkus kõikide teaduse poole pürgijate suhtes, mida on kogenud ja üksmeelselt kiidavad kõik, kes iganes on andnud end Sinu kaitse alla. Sinu jaoks pole midagi tähtsamat kui aidata nõu ja jõuga neid, keda mingi juhus või ränk saatus on maha surunud. Kuna Sinu vaimuanded on Sinu sellele kohale seadnud, et Sa saaksid võimalikult

Dissertatsioon, mille auväärse filosoofiakolleeegiumi nõusolekul ja austatud mehe, kõnekunsti ja poeesia professori Olav Hermelini juhendamisel esitas avalikule kaitsmisele Daniel Bratt Värmlandist, Tartus Suures auditooriumis, 1695. a 2. märtsil harilikul kellaajal. Trükinud Johannes Brendeken, Akadeemia trükikoda.

Teraviljapuudusest

paljudele kasu tuua, siis ei luba Sinu hingesuurus kellelgi, kelles Sa märkad hea võrseid, lahkuda Sinu palge eest õnnetuna. Ka seda mõju, mis Sul on meie ülla kuninga juures, ei kasuta Sa muuks kui võimalikult paljudele kasu toomiseks, kusjuures kõik selle, mis tekitab meelehärmi, hoiad Sa endale, rahuldudes üksnes teadmiseга, et Sa oled head teinud. Ja ehkki Sa lased oma heasoovlikkusest heldelt osa saada kõigil muusade kasvandikel, ei saa ometi varjata, et nende vastu, kellega Sul on saatuse tahtel ühine isamaa, tunned Sa oma hinges erilist poolehoidu. Võin isegi öelda, et need, kes on selle kõidiku abil Sinuga seotud — kusjuures see arvamus ei olegi loodusega vastuolus —, saavutavad Sinu kaitse all ja heakskiitmisel just nagu suuremad õigused. Olgu sellega, kuidas on, aga et Sa ilmutad kõikide suhtes erakordset heatahtlikkust ja lahkust, siis ei tule imeks panna, et me kõik taotleme üksteise võidu Sinu soosingut ja toetust, kes me teeme seda õilsatel eesmärkidel. Kui me olemegi seejuures pisut liiga pealetükkivad, siis kergendab me süüd Sinu hingelaad ja kirglik soov inimesi heategudega enda poole võita. Kõike seda silmas pidades on mul lootus, et Sa võtad heatahtlikult teatavaks, et need leheküljed on Sulle pühendatud. Ma mõõnan, et see kingitus on tagasihoidlik, kuid kaalukamat ja viimistletumat kirjutada ei luba mu noorus. Ent Sinu juures leiab hindamist iga töö, mis on tehtud hingega, teiste juures aga see, millel on peal Sinu särav nimi. Andku Jumal Sulle, kes Sa oled tema kiriku, kõikide heade inimeste ja eelkõige oma lugupeetud perekonna uhkus ja tugi, palju õnnelikke aastaid. Ole terve. Tartus, Liivimaal.

Sinu ülimalt auväärse ja lugupeetud
nime
alandlik kummardaja
D. Bratt.

Q. B. V.

De

CARITATE

ANNONÆ

Ejusque Remediis

Dissertatio,

Quam ex Consensu amplissimi Col-
legii Philosophici,

Sub PRÆSIDIO

VIRI CELEBERRIMI,

OLAVI HERMELINI,

Profess. Eloq. & Poes.

Publicæ ventilationi

submittit

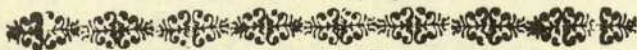
DANIEL BRATT,

Werm.

DORPATI

In auditorio Majori, MDCXCV.

d. 2. Martii. b. f.

Excudit JOHANNES BRENDKEN,
Acad. Typograph.

ESIMENE PEATÜKK

Sõnade etümoloogiast. Mitmesugustest leiva liikidest ja toiduainetest, mida leiva asemel kasutatakse. Leiva tarbimisest ja tähtsusest. Mitmesugustest hädadest, mida leivapuudus põhjustab.

§ 1

Et mitte kõrvale kalduda akadeemias levinud tavast, pean vajalikuks dissertatsiooni alguses lühidalt peatuda sõnade etümoloogial, sest see võimaldab heita täiendavat valgust uuritavale küsimusele. Teadlased on palju vaieldud selle üle, kas sõna *caritas* on ladina või kreeka päritolu. Mõned tuletavad ta kreeka sõnast $\chi\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$, kuid minu arvates ei ole see õige. Põhjendatum on nende arvamus, kes tuletavad ta ladina sõnast *careo*, sest, nagu kirjutab Scaliger, «oldi viljapuuduse ajal ilma leivata (*carebant*) ja sellest siis tema kõrge hind (*caritas*)»^{1, 2}. Kõige tõenäolisem on aga oletus, et *caritas* on tulnud heebrea sõnast 'פ' või kaldea sõnast 'פ', mille tähenduseks on 'kallis või hinnaline olema'. Sellele vastab gooti sõna *kār* või *kiār*. Kindlasti on võimalik näidata, et gooti keelest on tulnud paljud ladina sõnad, mille päritolu asjatult ja ekslikult mujalt otsitakse. Ent käesoleva töö jaoks sellest piisab, üksikasjalikumalt etümoloogiasse süveneda pole vajadust. Niisiis pakun välja sõna *caritas* kaks tähendust: esiteks tähistatakse temaga midagi meeldivat ja armast, mida me alati kõrgelt hindame, teiseks tähistab ta mingi asja liiga kõrget hinda, mille on esile kutsunud tema nappus ja haruldus. Käesolevas uurimuses peetakse silmas just seda teist tähendust. Siinkohal võiks veel lisada, et mõned teevad vahet sõnade *inopia* ja *caritas* vahel. Nende arvates tähistab *caritas* haruldaste asjade nappust, *inopia* aga selliste asjade puudust, mida ka raha eest osta ei saa, ehk

¹ Scaliger, *De causis linguae Latinae*, 22. ptk.

² Cicero, *De divinatione*, II, 27. ptk.

teisiti öeldes: *caritas* on asjade nappus, *inopia* aga nende asjade puudumine. Selle kohta kirjutab Cicero järgmist: «Seepärast tekkis esialgu (vilja) nappus (*caritas*) ja seejärel puudus (*inopia*).»³

§ 2

Olles vaadelnud lühidalt sõna *caritas* päritolu, tuleb järgmisena peatuda sõna *annona* etümoloogial. Suidas⁴ tuletab ta noonidest, kuu kolmandast tähtpäevast, mis jäi kalendide ja iidide vahele, sest pärast noone olevat Roomas tegeldud teraviljamajandusega ja rahvale vilja jagatud. See on kahtlemata vale, sest vilja jagati iga kuu algul, millele juhib tähelepanu Lipsius.⁵ Teise arvamuse järgi on sõna *annona* tulnud sellest, et roomlased einetasid kella üheksa ajal (*hora nona*). Tõele lähemal on Vossius, kes tuletab sõna *annona* sõnast *annus*, sest *annona* ei tähista ainult vilja, vaid kogu aastast saaki. Seda arvamust kinnitavad ka muud samalaadsed nimed, nagu näiteks Pomona, mis tähistab nii puuviljade ja viljapuude jumalannat kui ka puuviljasaaki. Täpselt samuti tähistas sõna *annona* vanaajal nii kogu aastast viljasaaki kui ka viljasaagijumalannat. Et sõnal *annona* on niisiis erinevaid tähendusi, loetlen neid veel kord lühidalt. Nagu juba öeldud, tähistab ta mingi asja — olgu hea või halva — koguhulka. Juvenalisel esineb ta koos sõnaga mürk:

*Säärane rikkus kui käes, voos mürki ju eal pole
kallis.*⁶

Veel tähistab *annona* kõiki turule müügiks toodud toiduaineid. Suetonius kirjutab: «Ta (Tiberius) tegi senatile ülesandeks reguleerida igal aastal turuhindu (*annonam macelli*).»⁷ Peale selle tähistab *annona* sõjaväe toidu-

³ Cicero, Pro domo sua.

⁴ Oigem on Suda. Kreekakeelse leksikoni pealkiri. Tlk.

⁵ Lipsius, lib. 1. Elect. 6. 8.

⁶ Juvenalis, IX, 100. Tlk Ü. Torpats.

⁷ Suetonius, Tiberius, 34. ptk.

moona või sõduritele jagatavaid toiduaineid, nagu vili, õli, vein, liha jms.⁸ Enamik autoreid tähistab selle sõnaga siiski teravilja, kusjuures kord peetakse silmas kõrgeid, kord madalaid viljahindu. Cicero kirjutab: «Pärast suurt viljapuudust asendusid kõrged viljahinnad (*caritate rei frumentariae*) äkitselt madalatega (*vilitas annonae*).»⁹ Või Livius: «Kõrged viljahinnad (*caritas annonae*) põhjustasid kodanike seas rahutusi.»¹⁰ Rohkem näiteid tuua pole vajadust, kui neid ka peaks kusagil ette tulema. Nii siis võib öeldust järeldada, et käesoleval juhul mõeldakse *caritas annonae* all viljanappust, mille tagajärjeks on enamasti tema kõrgem hind.

§ 3

Võib näida imelik, et vilja- ja leivapuudust talub enamik inimesi väga raskesti, ehkki loodus on varustanud inimesi väga paljude tervislike toiduainetega. On ju teada rahvaid, kes olevat toitunud tamm- ja tõruvõrudest ja maasikapuuviljadest, kuni Ceres

*täis viljapea siis tõi tõru vastu Chaonia tammelt.*¹¹

Sellestasamast kirjutab Ovidius:

*Looduse toidust küll oli kõikidel: noppida võidi
marjasid maasikapuult ning mäestikumuuluka vartelt
või metskirsside ande ja luist karuvaarika vilja;
lehviv Kronioni puu tõrutarjasid niisama poetas.*¹²

Ehkki ma arvan, et inimestele põlluharimiskunsti õpetamise au ei kuulu ei Ceresele ega ka Triptolemosele, nagu mõned arvavad, on ometi selge, et nad juhatasid taas põlluharimise ja teraviljakasvatuse juurde mõned rahvad, kes

⁸ Vt Cod. Theod. tit. de erogatione milit. annonae. (Codex Theodosianus. Peatükk sõjaväele toiduainete andmisest.)

⁹ Cicero, Pro lege Manilia, 15. ptk.

¹⁰ Livius, X, 11. ptk.

¹¹ Vergilius, Georgica, I, 8. Tlk O. Torpats.

¹² Ovidius, Metamorphoses, I, 15—18. Tlk A. Kaalep ja O. Torpats.

selle kunsti olid hooletusse jätnud ja kasutasid toiduks mitmesuguseid kaun- ja juurvilju. Nii võib lugeda, et ateenlased sõid leiva asemel viigimarju, Argose ja Tirynsi elanikud pirne, meedlased mandleid. Etiooplased sõid rändtirtse ja pilliroovilju, pärslased kresse, karmaanid datleid.¹³ Pliniuse teatel olevat sküüdid pika aja jooksul kustutanud nälga kahe taimega, millest üht ta nimetab sküüdi taimeks ja teist *hypace*'ks.¹⁴ Caesari sõdurid olevat Dyrrachiumi juures kindlustustöid tehes söönud mingit juurt, mille nimeks oli *chara* ja mida nad puruskistult piimas leotasid. Kui Pompeiuse vägi neid läbirääkimiste ajal näljaga ähvardas, viskasid nad vaenlase vahipostidele sellest juurest valmistatud leiba, hüüdes, et kuni maa seda juurt kasvatab, ei lakka nad Pompeiust ahistamast.¹⁵ Kuulsas vene linnas Ustjugis ja selle ümbruses ei söödud üldse leiba või siis väga harva. Selle asemel söövad elanikud metsloomaliha või kuivatatud kala.¹⁶ Nende eeskujul teevad seda ka laplased. Isegi meie dalekarlid, külmades karastunud ja vapruse poolest ületamatu hõim, söövad nälja peletamiseks, kui vilja ei jätku, purustatud puukoortest valmistatud putru või leiba. Ma mäletan, et minu kallil kodumaal Värmlandis hoidsid vaesed endal elu sees kivi-imara ja väikeste kaunviljadega, kui leivavili oli kallis. Kes soovib mitmesugustest leiva liikidest rohkem teada saada, võib lisaks tsiteeritutele lugeda Rhodiginust¹⁷, Justus Cellariust¹⁸, Nonniust ja eelkõige Stryppius de Geilhausenit¹⁹, kes tegutses mõnda aega Frankfurdis arstina ja kirjeldab spetsiaalses raamatus üksikasjaliselt, kuidas juurtest ja muust valmistada leiba ja joodavat.

¹³ Vt Alex. Genial. dier. 5. 21.

¹⁴ Plinius, Historia naturalis, XXV, 8. ptk.

¹⁵ Vt Caesar, De bello civili, III, 48. ptk; Plutarchos, Caesar, 39. 2.

¹⁶ Cluverius, Introductio in universam geographiam, XIV, 28. ptk.

¹⁷ Rhodiginus, Lectiones antiquae, IX, 16. ptk.

¹⁸ J. Cellarius, De nat. pan.; Nonnius, De re cibaria.

¹⁹ Strypp. de Geilhausen, σιτοδοματαρχία.

Niisiis on võimalik elada ka ilma teraviljata, kui muid toiduaineid on piisavalt. Kes on aga harjunud leiba sööma, talub tema puudust vaevaliselt, sest muud toiduained, kui maitsvad ja tervislikud nad ka oleksid, tüütavad, leib aga, lisaks sellele, et ta on väga hea toiduaine ja muutub kergesti organismile omaseks mahlaks, ei tekita ka pideval tarvitamisel tervele inimesele kunagi tüdimust. Kogemus õpetab inimest kergesti taluma ükskõik millise toidu puudust, kui leiba on küllaldaselt. Kui aga leiba ei jätku, võib kõikjal kohata hädaldamist, kaebusi, rahutusi ja meelegeid. Nende kohutavate hädade pärast, mida nälg endaga kaasa toob, peetakse teda koos sõja ja katkuga nendeks kolmeks piitsaks, millega jumalik õiglus nuhtleb surelike patte. Just nälg on alati katku ja sõdade saatjaks. Seda, kui palju hädasid ta on kaasa toonud, näitab kujukalt nii sakraalne kui ka ilmalik ajalugu. Roomas hüppasid paljud vaesed näljaajal kaetud päi Tiberisse.²⁰ Teised olevat jälle kustutanud nälga loomuxastaselt kas siis nende loomade lihaga, keda tavaliselt ei sööda, või inimlihaga, kokkumata tagasi isegi omaste tapmisest ja söömisest. Ja mis on olnud sagedasemaks mässude ja rahutuste põhjuseks kui leivapuudus? Kes on küllaldaselt uurinud Rooma ajalugu, võib veenduda, kui sageli on puudusest tekkinud meelegeid, meelegeitest mässud, mässudest tapmised ja kodusõjad. Sest tühi kõht ei suuda kaua rahulik olla. Seda koges imperaator Claudius, kui «kestvate põudade tagajärjel tekkinud näljahäda ajal rahvahulk ta kord keset turuväljakut kinni pidas ning sõimu ja leivatükkidega üle külvas, nii et ta vaevu tagaukse kaudu paleesse pääses.» nagu kirjutab Tacitus.²¹ Teisal lisab Tacitus, et «toiduainete kõrged hinnad oleksid peaaegu mässuni viinud».²²

²⁰ Livius, IV.

²¹ Tacitus, *Historiae*, IV. 38. ptk.

²² Idem, *Annales*, VI. 13. ptk.

TEINE PEATÜKK

Asjade hind sõltub vajadusest nende asjade järele ja nende haruldusest. Tuleb juttu kaupmeeste kavalusest ja viljapuuduse kahesugustest põhjustest, mille seas on esimesel kohal põlluharimise hooletusse jätmine. Vaadeldakse, miks Itaalia põllud annavad vähe saaki ja miks suhtutakse põlgusega põlluharijatesse, keda vanad roomlased austasid. Riiklikest viljajagamistest Vana-Roomas. Maade kokkuostmisest rikaste poolt ja selle hukatuslikest tagajärgedest. Põlluharimise hooletusse jätmise põhjustest, sõdimishimust ja ülemäärasest tegelemisest muude elualadega, mis sai ka gootide migratsiooni põhjuseks. Asjaoludest, miks britid ei taha tubakat ja viinapuid kasvatada ja miks Domitianus tahtis viinapuid välja kiskuda. Näidatakse, et viljapuudust võivad põhjustada ka põlluharijate vähesed kogemused. Lõpuks tuleb lühidalt juttu põuast, roostehaigusest, paduvihmadest, külmast ning putukatest ja hiirtest. Lisatakse näiteid.

§ 1

Kui leivavili inimeste toidus tõesti nii tähtsat osa etendab, et ilma selleta elu lausa viletsana tundub, siis on paratamatu, et suure viljapuuduse korral tema hind tõuseb. Võib nimetada terve rea asjaolusid, millest sõltub ühe või teise asja hind. Eelkõige sõltub see siiski vajadusest selle asja järele ja tema rohkusest või nappusest. On ju küllalt selliseid asju, mida inimesel elu jooksul suurel hulgal vaja läheb. Kuna aga ettenägelik loodus on kõikjal loonud nende külluse ja teinud nad kergesti kättesaadavaks, siis on nad enamasti odavad. Mis oleks kasulikum ja vajalikum näiteks veest? Ometi on ta odav, sest teda on kõikjal külluses. Kaugel merel on olukord vastupidine, seal on meremehed sageli valmis vahetama veini puhta allikavee vastu. Metallidest on kõige vajalikum raud, ent ometi on ta neil aladel, kus teda suurel hulgal kaevanda-

takse, väga odav. Seevastu Peruu ja teiste Uue Maailma rahvaste juures oli tal veel üsna hiljuti hõbedaga võrdne hind. Agatharchides juhib tähelepanu sellele, et aliläid ja Kasandria saare elanikud, kelle maa oli rikas kulla poolest, said kulla eest kolmekordse koguse vaske ja raua eest andsid kahekordse koguse vaske.²³ Ta lisab, et «mingi asja hind sõltub tema rohkusest või nappusest. Neis asjus peavad inimesed silmas mitte niivõrd asja omadusi, kui võrd vajadust tema järele». Siit järeldub selgesti, et kui inimeste vajadusi rahuldavate asjade hulk väheneb, siis tõuseb nende hind märgatavalt. On tuntud tõsiasia, et kaupmeeste ärisaladuste hulka kuulub oskus tekitada mõnede kaupade vähesust, et nende küllus ei tekitaks ükskõiksust ega lööks nende hinda alla. Strabon kirjutab, et «egiptlased on paljudes kohtades keelanud papüüruse kasvatamise, mille tagajärjel tema hulk väheneb ja hind tõuseb. See suurendab küll kasumit, kuid on vastuolus üldiste vajadustega».²⁴ Indias hävitasid bataavid paljudes kohtades nelgipuu, et suur saak ei vähendaks kasumit. Nad olevat sageli ka muid vilju hävitanud, et kallimalt müüa seda, mis järele jäi või Euroopasse veeti. Temple kirjutab ühest usaldusväärsest mehest, kes olevat pealt näinud, kuidas suurele pähklikuhjale tuli otsa pandi, et nende rohkus ei lööks eksportimisel hinda alla.²⁵

§ 2

Kuna vajadus vilja järele on eriti suur, siis on paratamatu, et tema nappus põhjustab hinna tõusu. Olen võtnud nõuks kõigepealt selgitada selle häda põhjusi, et siis võiks nende vastu edukamalt võidelda. Need põhjused on kahte liiki — looduslikud ja eetilised. Esimeste hulka

²³ Agatharchides, De mari rubro, 49. ptk.

²⁴ Strabon, XVII.

²⁵ Temple, Bell. foed., 4. ptk.

arvan ma täie õigusega põlluharimise hooletusse jätmise, mis on viljapuuduse üheks peamiseks põhjuseks. Kui põllud jäetakse harimata, on selle tagajärjeks nälg, kui just mujalt abi ei otsita. Viimast pole kerge teha, takistuseks võivad saada suured vahemaad või muud ettenägematud asjaolud. Seda kogesid roomlased, kes algul hooliga põldu harisid ja peaaegu mitte kunagi viljapuudust ei tundnud. Pärast suure osa maailma vallutamist hakkasid nad aga alistatud provintsidelt vilja nõudma. Nautides ise samal ajal jõudeelu ja tsirkusemänge, kannatasid nad rohkem kui üks kord kohutavat nälga. Seda mõistis Tiberius, kui ta kirjutas senatile, «et Itaalia vajab välist abi, et Rooma rahva elu sõltub pidevalt merest ja tormidest ja kui provintsid ei toetaks oma rikkusega ei meie isandaid, orje ega põlde, peaksid meid toitma meie oma aiad ja villad.»²⁶ Roomlased ehitasid küll suuri laevu, et sisse vedada vilja Sitsiliast, Sardiiniast ja teistelt saartelt, hiljem ka Aafrikast ja Egiptusest, mis muutusid just nagu Rooma rahva viljaaitadeks, kuid ometi ei suudetud sel teel viljapuudusest jagu saada, sest oma maalt saadi vähe saaki. Sellel, et Itaalia on viljakandmatuks muutunud, on üksainus põhjus, nimelt võtavad suure osa temast enda alla uhked villad ja aiad või on maa loovutatud laiskadele munkadele, kes on võõrdunud tööst ja põlluharimisest. Nõnda maksab maa, mis kunagi oli viljakas, inimestele nende hoolimatuse eest kätte viljakandmatusega. Tacituse ja mitmete teiste autorite tunnistustest ilmneb küllaldase selgusega, et Itaalia oli kunagi tõepoolest väga viljakas. Kirjeldades viljapuudust ja sellest tulenevat nälga, lisab Tacitus: «Tõepoolest, kunagi veeti Itaaliast toiduaineid kaugetesse provintsidesse. Ka praegu ei ole Itaalia kaotanud oma viljakust, kuid me eelistame harida Aafrikat ja Egiptust ja jätame Rooma rahva elu laevade ja juhuste meelevalda.»²⁷

²⁶ Tacitus, Annales, III, 54. ptk.

²⁷ Idem, Annales, XII, 43. ptk.

Võib nimetada mitmeid põhjusi, mis sunnivad nii vajalikku tegevust nagu põlluharimine hooletusse jätma. Üheks põhjuseks näib olevat see, et põlluharijatesse suhtutakse kõikjal põlgusega. Nagu igasuguses ausas töös, on ka siin muutunud tavaks, et keegi ei rakenda heal meelel oma jõudu tegevuses, mis toob tegijale põlastust. Hoopis teistmoodi suhtusid põlluharimisse vanad roomlased. Kui nad tahtsid mõnd tublit meest eriliselt kiita, siis kiitsid nad teda kui head põllumeest.²⁸ Varasel ajajärgul lubasid roomlased oma riigis põldu harida ainult vabadel inimestel, orjadel aga mitte. Kui Romulus oli jaganud Rooma kodanikud kahte klassi, nimelt vabadeks ja orjadeks, siis kohustas ta esimesi sõjaväeteenistust kandma ja ka põldu harima, teistele aga jättis käsitöö ja need eluavad, mis pidasid silmas kasumisaamist.²⁹ Kuni Rooma riigis leidis mehi, kes oskasid nii adrakurgi peos hoida kui ka sõjalisi vägitegusid sooritada, oli olukord riigis isegi rahulikum. Sellest kirjutab Plinius: «Siis harisid valitsejad põlde omaenda kätega ja võib uskuda, et maa tundis rõõmu loorberipärjaga ehitud saha ja triumfaatorist kündja üle, sest need suhtusid viljakülvamisse niisamasuguse tähelepanuga nagu sõjapidamisse ja planeerisid künnimaad niisamasuguse hoolega nagu sõjaväelaagrit. Iga töö, mida tehakse nii auväärsete kätega, on tulemusrikkam, sest seda tehakse suurema huviga.»³⁰ Ent mida rohkem kasvasid roomlaste võitudega saadud rikkused, seda enam eemaldusid nad endisest eluviisist. Pleebis hakkas võõrduma tööst ja põlluharimisest, andudes jõudeajale ja naudingutele. Rahvas harjus leivajagamistega, selle asemel et ise vilja kasvatada. Põlluharimine jäeti kõige odavama orjatöö hooleks, mida Plinius peab kõige halvemaks nagu igasugust muudki tööd, mida tehakse meeleheitest.

²⁸ Varro, *De re rustica*.

²⁹ Lipsius, *Centuria I, Epistola 8*.

³⁰ Plinius, *Historia naturalis*, XVIII, 9. ptk.

§ 4

Eelnevalt ma püüdsin näidata, et neid hädasid, mida toob kaasa põlluharimise hooletusse jätmine, saab väga hästi seletada Rooma ajalooa. Seepärast ei pea ma käesoleval juhul ülearuseks vaadelda pisut lähemalt neid põhjusi, mis tõukasid roomlased sellesse õnnetusse. On tõsi, et roomlased olid haaranud enda kätte kogu maailma rikkused, nautides ise jõudeelu ja vaatamänge. Ometi on üks varjatud põhjus, mis neid selleni viis. Me teame, et algul oli suurmaavaldusi vähe ja igaüks haris ise oma väikest põldu. Nii väikest, et Manius Curius olevat pärast mitmeid võite ja suurte maa-alade liitmist Rooma riigiga õelnud ühel rahvakogunemisel, et tuleb pidada ohtlikuks seda kodanikku, kellele ei piisa 7 juugeri maast. Nimelt selline maa suurus oli plebeide jaoks kindlaks määratud pärast kuningate väljaajamist.³¹ Hiljem, riigi kasvades, haarasid nimekad patriitsid kogu maa endale. Rikkamad omandasid vaesemate maa tasu eest või ajasid nad kõrgete laenuprotsentide abil või muu pettuse teel oma maa- valduselt minema. Sellise kokkuostu tulemusel läks maa, mis varem oli kuulunud paljudele, järk-järgult ühe inimese valdusse. Pleebis, kes pidas võõra maa harimist põlastusväärseks, pages maalt linna. Seal andus ta tegevusetusele ja käis alla, nautides kõlvatut ja vääritut jõudeelu. Tõepoolest, sellest ajast alates, kui mitte eriti arvukas Rooma aristokraatia oli enda kätte haaranud varem paljudele kuulunud maad, haaras peale Rooma kodanike kõiki teisiigi vabu inimesi täielik maaelu unustus. Põlde, mis olid näinud Curiusi, Fabriciusi ja Catosid, harisid nüüd aheldatud orjad, kelle jalaraudade kõlinast põllud vastu kajasid.³² Seda omavoli püüdis ohjeldada Licinius Stolo seadus, mille kohaselt kellelgi ei tohtinud olla üle 500 juugeri maad. Kuid ta ise oli esimene, kes selle sea-

³¹ Idem, loc. cit.

³² Cunaeus, De re publica Hebraica, III.

duse järgi süüdi mõisteti: nimelt oli ta poja nime kasutades haaranud enda kätte rohkem maad. Lõpuks jõuti nii kaugele, et kogu Itaalia ja lähemad provintsid kuulusid näputäiele rikastele just nagu pärumõisad. Samal ajal tuli vaesunud lihtrahvast leivajagamistega ülal pidada, et ta nälga ei sureks ega hakkaks mässama. Pliniuse teatel jagas esimesena rahvale vilja plebeiline ediil Marius Marcius, kusjuures I assi eest anti I modius vilja. Edaspidi võis igaüks viljaannetustega rahvast enda poole meelitada, et võita tema poolehoiudu oma võimutaotluse rahuldamisel. See võte kuulus ka Augustuse salajaste valitsemiskunstide hulka. Kõigepealt meelitas ta enda poole sõdurid annetustega, rahvamassid — leivajagamistega, kõik kodanikud tervikuna aga meeldiva rahuaja hüvedega. Seejärel, olles vähehaaval jõudu kogunud, hakkas ta enda kätte haarama senati, magistratide ja seaduste funktsioone.³³ Sel moel põlluharimisest eemale kistud ja tegevusetusele määratud kodanike tegutsemistahe ja energia raugesid paratamatult. Need, kes olid oma maavalduselt välja aetud, nautisid jõudeaega ja kaldusid pahedesse. Rikkad aga, kelle kätte olid koondunud suured valdused, ei piirdunud enam üksnes omaenda saatuse üle otsustamisega. Pealegi oli nende käes rohkem maad, kui nad ise suutsid korralikult harida, kogu maa harimine võõra tööjõuga tasus end aga halvasti. Et selline häda ei tabaks juute, s. t et üksikud ei saaks oma rikkustega kunagi rõhuda teisi ja et kodanikud ei loobuks kasulikust põlluharimisest uute, võõramaa kunstide kasuks — selleks seadis tark seaduseandja Mooses ettenägelikult sisse juubeliaasta.³⁴

§ 5

Lisaks ülaltoodule on põlluharimise hooletusse jäätmine suureks kahjuks riigile, sest see suunab kodanike

³³ Tacitus, Annales, I, 2. ptk.

³⁴ 3. Moosese raamat, 25. ptk.

energia mujale, kas siis eranditult sõdimisele või muudele tegevusaladele, mis võivad küll olla tulusad, kuid mitte samavõrd kahjutud. Kui ma ei eksi, oli just see põhjuseks, miks meie rahvas oli rohkem kui üks kord sunnitud kohutava nälja mõjul rohkearvuliselt mujale välja rändama. Tol ajal peeti röövimisest elatumist auasjaks ja seepärast otsis igaüks, kel oli energiat ja jõudu, rahuldust vahetpidamatus sõdimises. Põldude harimine jäeti raukade ja nõrkade hooleks. Seepärast oldi nälja puhkedes sunnitud otsima uusi asupaiku. See, mis Tacitus kirjutab germaanlastest, käib ka meie esivanemate kohta. Palju raskem oli neid veenda põldu harima ja saaki ootama kui vaenlasega sõides haavata saama. Veel enam, neile tundus laiskuse ja argusena hankida higiga seda, mida sai hankida verevalamisega.³⁵ Selline elu pole kahtlemata midagi väärt ja sõltub täielikult juhustest, sest sõjaõnn on muutlik ja alati ei kindlusta saaki. Opetatud mehed on tähele pannud, et Türgis, kus on palju viljakaid maa-alasid, on viljahinnad sageli kõrged, sest enamik ei hooli seal põlluharimisest, vaid eelistab minna sõjakäikudele.³⁶ Või siis tuleb rakedada seda põhimõtet, millest juhendus hindude kuningas Taxiles. Kui Aleksander temalt küsis, keda on tal rohkem, kas põllu- või sõjamehi, vastas ta, et kuna ta sõdib kahe kuningaga, on tal sõdureid rohkem vaja kui põllumehi.³⁷ Muide taunis täiesti õigustatult Platon spartalaste sõdimishimu, sest see muutus takistuseks põlluharimisele; seevastu lüüdi alasi, kes alati innukalt põllutööga tegelesid, pidas ta kiitust vääri vaiks. Ta kirjutab: «Ma ülistan lüüdi alasi, sest nad harivad alati hoolega põldu, spartalasi aga laidan, sest nad pole õppinud tegema midagi muud kui rahvaid ja riike endale alistama. Pean riiki, kus meeste käed on adrakurgede peos hoidmisest karedaks muutunud, õnnelikumaks sellest riigist, kus nad on odaga vehkimisest

³⁵ Tacitus, *Germania*, 14. ptk.

³⁶ Keckerm. pol. I. II.

³⁷ Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni Macedonis*, VIII, 12. ptk.

jõuetuks muutunud.»³⁸ Tõesti, nagu eespool öeldud, põlluharimine oli Vana-Roomas kõige õnnestunumalt sõjaväeteenistusega ühendatud. Ka imperaator Leo oli veendunud, et riigi alalhooidmiseks on vajalik nii põlluharimine kui ka sõjaväeteenistus — esimene selleks, et sõdureid toita, ja teine, et põlluharijaid kaitsta.³⁹

§ 6

Viljapuudust võib põhjustada ka elanike suur tihedus väikesel territooriumil, mis ei suuda nii suurele hulga elatist kindlustada. Seepärast tabab nälg sagedamini tiheda asustusega riike, olgu elanike usinus milline tahes. Ja ehkki nendes riikides võivad käsitöö ja kaubandus olla väga heal järjel, annab põlluharimine siiski kindlamat tulu. Ka ei ole viljaga spekulatsiooniks nii häid võimalusi kui käsitöös ja kaubanduses. Siit näib järelduvat, et need riigid, kus põhiline sissetulek saadakse maast, on rajatud palju kindlamale alusele kui need riigid, kus rahvas teenib elatist üksnes käsitöö või muuga. Muidugi ei tule muid elualasid täielikult kõrvale heita ja teenitud kiitusest ilma jätta, sest nad on kodanikele üsna suureks sissetulekuallikaks. Sama võib öelda nende kohta, kes kasutavad metsi ja viljakasvatamiseks määratud põlde muul eesmärgil. Ehkki nii võidakse saada suuremat tulu, ei paku see alati kiiret ja käepärast võimalust nälja peletamiseks. Sellest kaalutlusest lähtudes keelasid britid oma maal tubakataime kasvatamise, ehkki see oli andnud suurt tulu, eriti Gloucesteris. Mõnede arvates oli sellel keelul veel teinegi põhjus, nimelt kartus, et selle luksustaimede kasvatamine Inglismaal võib kahjustada Ameerikas asuvate kolooniate huve.⁴⁰ Samal põhjusel ei taha britid viinapuud kasvatada — ehkki nad võiksid seda edukalt teha —, et elanikud ei võõrduks põlluharimisest; seda enam et sama rahaga, mis

³⁸ Platon, De legibus, IV.

³⁹ Vt Amirat. 12. diss. 3.

⁴⁰ Becman, hist. orb. lk 78.

nad mahutaksid viinapuudesse, võiksid nad osta veini Galliast. Samast kaalutlusest lähtus kord Domitianus, kui viinapuud andsid erakordset saaki, vili aga ikaldus. Mõistes, et ülemäärane hoolitsemine viinapuude eest põhjustab künnimaa hooletusse jätmise, keelas ta Itaalias viinamägede laiendamise, provintsidest aga käskis vähendada nende pindala vähemalt poole võrra.⁴¹ Kuid sellel teemal ma praegu pikemalt ei peatu, sest see puudutab pigem viljanappuse vastu võitlemise abinõusid, millest tuleb juttu allpool.

§ 7

Põlluharimise hooletusse jätmise kõrval võib vilja-saaki vähendada ka see, kui põldu haritakse ülemäärase innu ja väheste kogemustega. Kuna sellest sugenevat kahju on kirjanduses juba küllaldaselt vaadeldud, siis lubatagu mul peatuda sellel probleemil vaid põgusalt. Kõige suuremaks peetakse talupoegade eksimust siis, kui nad ei tunne küllaldaselt põllu iseloomu ja külvavad ükskõik millist seemet ükskõik millisesse mulda. Nii nagu on väga erineva iseloomuga inimesi, on ka erinevaid põlde. Ükski põld ei ole ühtemoodi sobiv igale viljale.

*Siit tuleb viljade voos, sealt soodsamal moel aga tarju, puuviljad ent mujalt ning iseendast voogavad teisel aasadel heinad.*⁴²

Sama mõtet väljendab Ovidius:

*Ei sigi kõik samast maast, sobib too õlipuudele hästi, tarjade põõsale see, siin aga haljendab nurm.*⁴³

Viljakasvatust ei edenda mitte need, kes rohkem põldu harivad, vaid need, kes teevad seda oskuslikult. Kuid sellest tuleb juttu allpool.⁴⁴ Vigu tehakse ka seemne valikul, kui nad visatakse läbisegi vaku, idanevust kindlaks mää-

⁴¹ Suetonius, Domitianus, 7. ptk.

⁴² Vergilius, Georgica, I, 54—56. Tlk O. Torpats.

⁴³ Ovidius, Ars amatoria, I, 757—758. Tlk O. Torpats.

⁴⁴ Colerus, Oeconomia ruralis et domestica, VII, 4. ptk.

ramata. Nagu on sigimatuid loomi, nii tuleb ka seemnete seas ette steriilseid, mis mulda visatult kõdunevad. Sel moel hävib igal aastal suur hulk vilja, millega saaks toita palju inimesi. Sama juhtub ka siis, kui muld ebaühtlaselt vaku visatud seemet halvasti katab, nii et ta kergesti lindudele ja putukatele söödaks saab. Veel vähendab saaki see, kui seeme pannakse mulda eelneva niisutamisetä, või see, kui maad küntakse liiga kaua enne külvamist, nii et maa aurud, mis peavad seemet elustama, lenduvad.⁴⁵ Kuid neist ja muudest saaki vähendavatest vigadest on asjatundjad küllalt palju kirjutanud, seepärast piisab, kui ma puudutan neid probleeme siinkohal vaid põgusalt.

§ 8

Mõnikord põld, mida on küll suure hoolega haritud, ei täida saagilootust või, nagu ütleb Horatius, ei vasta põllumehe ootustele. Viletsal saagil võivad olla põhjused, mida inimesed oma teadmiste ja töökusega mitte kuidagi kõrvaldada ei saa või kui, siis väga vähesel määral. Paljusid neist loetleb oma teoses «Oikonomikos» Xenophon:

ὅτι δὲ τῆς γεωργικῆς τὰ πλειστά
ἔστιν ἀνθρώπῳ ἀδύνατα προνοῆσαι —
καὶ γὰρ χάλασαι καὶ πάχαι ἐνίοτε
καὶ ἀύχμοι καὶ ὄμβροι ἐξαίσιον καὶ
ἔρυστραὶ καὶ ἄλλα πολλάκις τὰ καλῶς
ἐργαζόμενα καὶ πεποιημένα ἀφαιροῦνται

s. o et põlluharimine sõltub paljudest asjadest, mida inimene ei suuda ette näha. Nimelt võivad rahe, hallad, kohutavad vihmad, roostehaigus jms sageli kiskuda käest saagi, mille saamiseks on palju tööd tehtud ja vaeva nähtud.⁴⁶ Umbes sama mõtet väljendab Lucretius:

⁴⁵ Vt Hornius. Hist. nat. 4. 3.

⁴⁶ Xenophon. Oikonomikos, 5. ptk.

*kuid mõnikord kõik see, mis suurima vaevaga saadud, —
kui kogu maa juba õitseb ja puud on haljuse ehtes, —
jõrbeb kas lõõskade käes, mida taevasel päikesel liialt,
või paduvihmade hoos või külmades hallades hukkub
või maha pekstakse siis tormipöörise metsikus hiilis⁴⁷*

Peale selle võivad viljale suurt kahju tekitada mitmesugused röövikud, rändtirtsude ja hiirte parved, samuti talupoegade ohvriannid. Nii pühakirjast kui ka meie kaasajast võib tuua selle kohta palju kurbi näiteid. Kes ei kohkuks hirmust neid ebatavalisi tirtsuparvi nähes, mis närisid esmalt paljaks Pannoonia ja liikusid järgmisel aastal Saksamaale, kus laastasid põlde ja aasu.⁴⁸ Samasugune õnnetus tabas 5 aasta eest Upplandi maakonda Rootsis. Äkitselt ilmus tohutu suur vastikute röövikute parv, mis kattis maa nagu pilvega. Nad sõid ära kõik, mis haljendas, nii et aasad näisid kõikjal kui tulest põletatud. Olaus Magnus kirjutab, et põhjamaadel ilmuvad sageli mingid pisikesed loomakesed, mida rahvas nimetab *lemmar* või *lemmus*. Nad on umbes karihiire suurused, erinevat värvi karvaga ja sajavad alla tormide ja ootamatute vihmavalingutega ning on nii mürgised, et taimed hävivad nende hammustusest. Ei ole teada, kust nad tulevad, kas tuulega kaugematelt saartelt või tekivad tolmutpilvedest.⁴⁹ Vahel on arvatud, et nad tekivad vihmaajast, nimelt siis, kui koos vihmaga on alla sadanud neljajalgseid, kelle elus esikeha meenutas hiirt, vormitu tagakeha aga koosnes mullakamakast või porist. Ent kes jõuaks üles lugeda kõiki putukaid, kes võivad vilja ära süüa ja saagi hävitada?

⁴⁷ Lucretius, V, 213—217. Tlk O. Torpats.

⁴⁸ Vt Hebenstreit, De remediis adversus locustas.

⁴⁹ Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus, XVIII, 16. ptk.

KOLMAS PEATÜKK

Kõrgete viljahindade muudest põhjustest, sealhulgas jumala vihast, mille on esile kutsunud inimeste kuriteod. Luksusest ja rikkuste ebaõiglasest jaotamisest. Kaubitsejate ja spekulantide nurjatusest ja nende nime päritolust.

§ 1

Siiani ma näitasin, et viljapuudus on tingitud peamiselt looduslikest põhjustest. Nüüd lisaksin mõningad kõlbelist laadi põhjused või sellised, mis on seotud inimeste kuritegelikkuse ja eksimustega. Nii nagu erinevad üksteisest inimeste loendamatud patud, nii on erinevad ka vahendid, millega jumalik viha neid nuhtleb. Ülal on näidatud, et selleks peamiseks piitsaks, millega jumal nuhtleb inimeste patte, on nälg, sõda ja katk.⁵⁰ Enamasti esinevad need hädad koos, harva üks ilma teiseta. Kõige rängemaks neist peetakse siiski nälga, sest see määrab inimesed pikaajalisele suremisele, mõnikord aga tõukab kohutavatele tegudele. Selle karistusega ähvardab jumal kõiki oma seaduste vastu eksijaid,⁵¹ makstes kätte eelkõige jumalasõnast mittehoolimise, jumalavallatuse ja luksuse tagaajamise eest. Ja siis me näeme, kuidas kogu loodus sunnitakse järgima Looja tahet ja kuidas vaenlaste rüüsteretked, põuad, rahehood, surmatoovad hingused ja röövikud või muud mürgised närilised muudavad põllud viljakandmatuks.

§ 2

Põhjuste hulgas, mis tõstavad viljahindu, tuleb kõigepealt nimetada luksust, mida võib täie õigusega pidada hinge õnnetuseks, keha hukatuseks ja vaesuse emaks.

⁵⁰ Prohvet Jeremija raamat, 24, 10.

⁵¹ Deuteronomium (5. Moosese raamat), 28. ptk.

Nii kirjutab Claudianus:

*Pillavus, jõukuse hukk ning laastaja, ikka kel kannul õnnetu saatjana käib aralt sammudes puudus ja vaesus.*⁵²

Tõepoolest, mõõdukas varandus võib olla täiesti küllaldane, kui sellega kaasneb kokkuhoidlikkus, samal ajal võivad suured rikkused äkitselt kokku sulada ja vaesuseks muutuda, kui nende omanik on pillaja. Paljud jälgivad hoolega, kui palju külvatakse ja lõigatakse, väljaminekute üle ei pea nad aga mingisugust arvestust. Mida muud on neil siis oodata kui puudust ja kohutavat nälga? Ja see õnnetus ei taba ainult üksikuid, vaid võib tuua hukatust kogu riigile. Kahtlemata kiirendasid Sybarise ja Koloponi elanikud oma hukku sellega, et nad lisaks muule toredusele olid harjunud ohjeldamatute söömingutega.⁵³ Kindlasti aitab see näljale teed sillutada, kui rikkad peavad toreduse pärast ülal arvukat jõudeajale pühendunud seltskonda, kes on harjunud vaid priiskama; kui korraldatakse naudingurikkaid sööminguid; kui vili, mille kõigevägevam on andnud elu alalhoidmiseks, muudetakse piiri pidamata viinaks või muuks isutekitajaks. On selge, et sel moel raisatakse igal aastal suurel hulgal vilja, millega saaks toita tuhandeid inimesi.

§ 3

Ehkki kõrgetel viljahindadel võib olla mitmeid põhjusi, tuleb ometi tunnistada, et sageli ei põhjusta neid mingi juhus või meie eksimused, vaid mõnede inimeste pahelisus ja salakavalus. Nende hulka arvan ma vilja riisujad, väikekaubitsejad ja mõjuvõimsad kokkuostjad, kes

⁵² Claudianus, Rustici, I. Tik O. Torpats.

⁵³ Aelianus, Varia historia, I, 18. ptk.

kõige rohkem viljaga spekulatsioonid. Nad ostavad vilja kokku odava hinnaga, hoiavad seda nii kaua aitades, kuni tekib puudus, ning jagavad ja müüvad seda siis tohutu kasuga. Viljaga spekulatsioonid on eriti ohtlikud, sest nad toovad hukatust kogu rahvale. Nad lõikavad kasu teiste hädast ja ootavad raskeid aegu, et siis näljaga äritseada. Nad on nurjatud nii jumala kui ka inimeste suhtes, sest nad tunnevad meelehärmi, kui jumal kingib viljarikka aasta, ja tunnevad rõõmu inimeste hädadest ja näljast, lõigates sellest kasu. Kui selline hangeldaja kuuleb, et vilja on söönud närilised või hävitanud rahe või põud, tunneb ta rõõmu, palvetab vaikselt ja ohverdab Ceresele põrsa. Alati on nad valvel, et jumala heldusest saaksid tulu nemad, mitte teised. Mis kasu on siis rikkalikust saagist, kui see läheb üksikute ahnuse rahuldamiseks? Kas ei vääri mõrtsuka nime need, kes ei kipu mitte ainult inimeste vara, vaid ka elu kallale, kui nad süütavad vilja, mis on mõeldud elu alalhoidmiseks, ja määravad sel moel vaesed, kes ei jõua kallist vilja osta, näljasurmale? Siia võib lisada Cicero sõnad: «Kui keegi võtab teiselt midagi ära või kasutab teise inimese õnnetust rikastumiseks, siis on see loomuvastasem kui surm, vaesus või valu.»⁵⁴ Muidugi ei saa kaubitsejatele väikest vahekasu keelata, sest muidu vaibuks igasugune kaupmeeste ettevõtlikkus. Kuid see ülisuur kasum, mida need parasiidid saavad, toob vaestele paratamatult viletsust. Selle liigkasuvõtjate kihi vastu tunni nii suurt viha, et vanaaja inimesed hakkasid neid maag Dardanuse, kõige ebaausama inimese järgi *dardanarius*'teks nimetama, sest nad meelitasid otsekui nõiduse ja võluvahenditega vilja oma aitadesse ja müümisel petsid kaaluga. Nii seletati ka nende ebaausust ja häbematumust, milleks seda pahatahtlikku maagiat peeti.⁵⁵

⁵⁴ Cicero, De officiis, 3. ptk.

⁵⁵ Vt Turnebe, Adversaria, IX, 17. ptk.

NELJAS PEATÜKK

Viljapuuduse vastu ei aita pöördumine Cerese poole ega kuningate ohverdamine, nagu oli kombeks meie esivanematel. Abi tuleb otsida jumalikult vägevuselt ja selleks on vaja kehtestada pidulikud palvapäevad. Tuleb ergutada põlluharimisega tegelemist, mis vanaajal oli eelistatud seisundis. Muuga tegelemise ja üha arvukamate pühade kahjustavast mõjust põlluharimisele. Söötis maade ülesharimise vajadusest, belglaste usinusest sellel alal. Põldude järelevaatajatest ja nende ülesannetest. Põllumajandusalaste kogemuste tähtsusest maaomaniku jaoks. Maaomandi suuruse piiramisest. Kodanikke ei tohi põlluharimisest eemale kiskuda. Pytheuse hoiatav eeskuju. Põlluharimist tuleb eelistada muudele kasusaamise viisidele. Aitade ehitamisest, nende asukoha valikust ja asendist. Vilja säilitamisest ja sisseveost.

§ 1

Nii nagu haiguse korral on ravi edukam, kui haiguse põhjus on teada, nii tuleb ka minul pärast viljapuuduse põhjuste väljaselgitamist vaadelda abinõusid, millega seda haigust kõrvaldada või leevendada saab. Seejuures muudan ma aine esitamisel eelmistes peatükkides kasutatud järjekorda. Sest kes ei asetaks abinõude seas, millega saab viljapuudust ära hoida, esimesele kohale jumaliku vägevuse poole pöördumist? Millist edu on meil loota, kui jumal jääb kombekohaselt lepitamata või me oma pattudega kutsume esile tema meelepaha? Inimeste igasugune vaev, igasugune usinus on asjata, kui jumal ei anna oma õnnistust. Seda on palju kergem saavutada neil, kes tunnistavad jumalat, sest nad pole läbi imbinud uskmatusest ega loobu nälja puhkedes jumala poole pöördumisest, et abi saada, mis ei jää ka tulemata. Kord pöördusid kreeklased näljaajal püütia poole, kes vastas neile, et viletsusest pole enne pääsu, kui Aiakos pole palunud kõikide eest nende ühist jumalat. Siis ronis Aiakos kõrgele mäele, tõstis käed taeva poole ja palus, et jumal halastaks Kreeka-

maale.⁵⁶ Ka tigelensid pääsesid näljahädast, kui nad sama oraakli manitsusel olid Cerese ohvrianniga lepitanud.⁵⁷ Meie esivanemaid haaras aga selline ebausku või pigem metsikus, et nad näljahäda leevendamiseks töid inimohvreid, halastamata isegi kuningatele, kui nad arvasid selle kasuks tulevat, nagu Sturlesoni tunnistust mööda olevat juhtunud Domaldiga ja Ingialdi poja Olausega.⁵⁸ Palju mõistlikumalt toimis Gustav I, kes aastal 1544, mil ebatavalise põua tõttu nälga kannatati, kehtestas 3 palvapäeva aastas ja keelas seadusega joomise, luksuse, pidusöögid ja muud liialdused, mis võiksid jumala viha esile kutsuda.⁵⁹ Neid päevi pühitsetakse veel praegugi, ehkki mitte ainult religioosse tavana, ja meie helde kuningas on lisanud neile veel neljandagi päeva. Seega on vaja nii avalike kui ka eraviisiliste palvetega taotleda jumalikkü halastust ja muuta elu jumalale meelepärasemaks. Siis võib juhtuda, et jumal asendab viljapuuduse rikkaliku saagiga või annab mõnele leivatükikesele sellise jõu, et nendega saab toita tuhandeid nälgijaid. Ühtlasi peavad jutlustajad ja vaimulikud, nagu vagalt manitseb Forstner, sisendama vaestele kannatlikkust, jõukamatele kasinust ja kokkuhoidlikkust, rikastele aga halastust ja heategevust.⁶⁰

§ 2

Kui jumal on kombekohaselt lepitanud, tuleb järgmisena abi otsida inimeste töökusest, eelkõige hoolsast põlluharimisest. Sellest saadavat rahuldust on kõige viimistletumas stiilis kirjeldanud paljud poeedid ja mul ei ole kavatsust seda siin korrata. Siiski tuleb rõhutada põlluharimise erilist tähtsust: pigem saame läbi muude kunstideta, olgu nad kui tahes haaravad, kui põlluharimiseta. Seepä-

⁵⁶ Clemens Alexandrinus, Stromata, VI.

⁵⁷ Pausanias, Atika, 8. ptk.

⁵⁸ Sturleson in Domald, et Olao.

⁵⁹ Loecen. in vit. Gustav. 1.

⁶⁰ Forstner, Notae politicae ad Tacitum, XII, 43. ptk.

rast nimetataksegi põlluharimist teiste kunstide emaks ja toitjaks: kui ta edeneb hästi, arenevad ka muud kunstid, kui ta aga hooletusse jäetakse, käib alla ka kõik muu siin maa peal. «Ei tule ju põldudelt mitte ainult kultuur ja muud hüved, vaid elu ise,» nagu kirjutab Lipsius. «Kui lõpeb põlluharimine, tuleb lõpp ka inimsoole.»⁶¹ Et see riigile nii tähtis eluala õitseks, tuleb talupoegi kaitsta rohkem kui teisi.⁶² Seda silmas pidades kehtestasid vanaaja rahvad nende kaitseks mitmeid seadusi. Vakkaid Hispaanias mõistsid surma selle, kes oli teinud ülekohtu talupojale.⁶³ Ateenlased keelasid talupoegade kõblaste, sahkade ja atrade müümise. Mõned teevad neile seepärast etteheiteid, sest nad keelasid küll talupoegade tööriistade lõhkumise, kuid samal ajal ei teinud seadusandlikus korras midagi talupoegade endi kaitseks.⁶⁴ Palju tegid talupoegade kaitseks roomlased, kes kehtestasid korra, mille kohaselt ei tohtinud lõikuse ajal talupoegi kohtusse kutsuda.

Nad määrasid surmanuhtluse sellele, kes lõikas salaja talupoja vilja või selle hävitas.⁶⁵ Talupoegadesse tuleb suhtuda säästvalt, sest nad on selleks vundamentiks, millele toetub kogu riik. Tuleb hoolitseda selle eest, et talupoegi ei kutsutaks ebasobival ajal muude toimetuste juurde, et nad harjuksid pigem adra taga higistama kui linnas käima ega hoiduks eemale mitte ainult kõrtsidest, vaid ka kohtukojast, ametnikest ja kirjutajaist. Rooma tavade kohaselt võisid talupojad tulla linna ainult noonidel, muudel päevadel pidid nad usinalt tööd tegema. Minu arvates on põlluharimisele suureks takistuseks ka rohkearvulised pühad, eriti katoliiklikel maadel. Forstner kirjutab: «Ma tunnen katoliiklaste seas mitut suurepärast meest, kes soovisid, et arvukad pühad ei teeks kahju põlluharimisele, käsitööle ega riigile üldse, ja tahtsid eraldada

⁶¹ Lipsius, Epistola 8, Centuria 1.

⁶² Platon, De legibus, III.

⁶³ Bun. ad Cluv. 2. 4.

⁶⁴ Dionysios Halikarnassosest, I, 3. ptk.

⁶⁵ Plinius, Historia naturalis, XVIII, 3. ptk.

töö- ja pühapäevad, et saaks täita oma kohust jumala ees ja ka igapäevased asjad aetud.⁶⁶

§ 3

Põllumajanduse edendamisele aitab kaasa kasutamata maade nagu metsade, nõmmede ja soode ülesharimine. Selleks tuleb need anda inimestele, kes on maksudest vabastatud. Kui kümnis ja muud maksud jäävadki mõne aasta jooksul saamata, ei too see hiljem ometi kasu mitte ainult riigile ja maaomanikule, vaid edendab märkimisväärselt ka teraviljakasvatust. Roomlastel oli kunagi kombeks jälgida, et kõik mahajäetud maad saaksid üles haritud, kusjuures 3 aastaks anti maksuvabadus.⁶⁷ Need, kelle valduses oli üheaegselt nii viljakaid kui ka vähem viljakaid riigile kuuluvaid maid, ei tohtinud loobuda viimastest, jättes endale ainult viljakandvad maad. Sellelt, kes muutis oma maa viljakandavamaks, ei nõutud suuremaid makse, kui algul oli kindlaks määratud. Ka meie seadustes võib leida mitmeid sätteid, mis virgutavad põlluharimisega tegelemist. Nii ei tohi talupoeg osta kokku rohkem maad, kui ta suudab korralikult täis külvata;⁶⁸ igal aastal peab ta üles harima teatud hulga söötis maad; mahajäetud maad saavad riigi omandiks⁶⁹ jms. Eriti suur on sellel alal belglaste usinus. Saavutanud teatud ajaks maksudest vabastamise, oskavad nad maid nii hästi viljakandvaks muuta, et seal, kus varem laiusid nõmmed ja viljatud liivarannad, võib mõne aasta pärast näha õitsvaid viljavälju ja karjamaid. Erakordset töökust ja usinust ilmutades lasevad nad kuivaks isegi soid ja suuri järvi ja muudavad nad viljakandvateks põldudeks.⁷⁰

⁶⁶ Forstner, I. c.

⁶⁷ Cod. tit. de omn. agr. desert.

⁶⁸ Kongb. A. 30.

⁶⁹ Nuussynsord, 1681.

⁷⁰ Vt Schoockius, De statu reipublicae foederati Belgii, 8, 11.

§ 4

Nagu eespool öeldud, ei jää põlluharimisel sageli puudu mitte niivõrd hoolsusest kui just oskustest ja kogemustest. Selle häda vältimiseks on soovitatav igast küla-kogukonnast välja valida eriti kogenud põllumehed, kes jälgiksid teiste tööd, virgutaksid laisku, õpetaksid tundma põldu ja seemet ning põlluviljakuse tõstmise viise. Kui nad avastavad, et keegi on halvasti ja laisalt põldu harinud, tuleb sellest teatada võimudele ja karistada süüdlast trahvi või häbistamisega. Sel kombel olevat Numa Pompilius sisendanud oma alamatele imekspandavat põlluharimise indu. Iga küla etteotsa seadis ta järelevaatajad ja ülemad, kes pidevalt külas ringi liikudes jälgisid, millised põllud olid hästi, millised halvasti haritud. Sellest kandsid nad ette kuningale, kes siis usinaid kiites ja laisku manitsedes õhutas kõiki tegelema innukalt selle kasuliku tööga.⁷¹ Samal viisil määras Württembergi hertsog igas linnas 3 või 4 inspektorit, kes pidid kõikjal jälgima, et põlde, viinamägesid ja aedu hoolikalt haritaks.⁷² Kui Vana-Roomas keegi põldu halvasti haris, sai talle osaks tsensori hukkamõist.⁷³ Kuulsad roomlased ei pidanud häbistavaks adrakurgi peos hoida või pärast võidukat sõjakaiku adra juurde tagasi pöörduda. See erineb meie maa tavadest, kus põlluharimine on usaldatud madalamast seisusest inimestele, nagu ka Aristoteles õigeks peab.⁷⁴ Siiski oleks kasulik, kui maaomanikud ja mõisavalitsejad oleksid põllumajanduse alal asjatundjad ja jagaksid oma kogemusi ja oskusi ka teistele. Siis töötaksid kõik suurema huviga ja lisaks sellele ei saaks *villicus*'ed peremeest petta. On ju tuntud tõde, mida jagab ka Cato, et «põllule on rängaks karistuseks, kui maaomanik ei õpeta, mida põllul tuleb teha, vaid kuulab *villicus*'t».⁷⁵

⁷¹ Dionysios Halikarnassosest, II.

⁷² Forstner, *Notae politicae ad Tacitum*, XII, 43. ptk.

⁷³ Plinius, I. c.

⁷⁴ Aristoteles, *Politika*, VII, 10. ptk.

⁷⁵ Columella, *De re rustica*, I, 1. ptk.

Siinkohal võidakse küsida, kas on kasulikum harida väikest või suurt põldu. Mõned eelistavad suuri latifundiume, sest suurem maa annab kahtlemata rohkem saaki. See on tõesti nii, kui tööga toime tullakse ja õige väetamisega suudetakse kogu see maa viljakaks teha. Kui mitte, on kasulikum harida vähem maad, aga hästi.⁷⁶ Plinius kirjutab: «Vanaaja inimesed arvasid, et põld ei tohi olla liiga suur, sest nad pidasid kasulikumaks vähem külvata, aga paremini künda.»⁷⁷ Sama mõtet jagab Vergilius:

*Võid kiita ju piirita nurmi,
kuid hari piiratut.*⁷⁸

Tähtis pole palju külvata, vaid palju lõigata. Pealegi võib suurema maatüki puhul tekkida raskusi väetamisega, ka nõuab ta rohkem tööd ja piirdeaedu. Kokkuvõttes nõuab suurema maatüki harimine suuremaid kulutusi, kuid annab vähem tulu. Tavaliselt me aga näeme, et need, kellel on suured põllud, on enamasti laisad töötama. Nad ei rakenda seda hoolt, mis vaja, lootes põllu suurusega saavutada seda, mida nad ei suuda põllu viljakaks muutmisega. Sellega ei tee nad kahju mitte ainult iseendale, vaid kogu riigile. Seepärast püüdsidki roomlased sellele pahele seadusega piiri panna. Kuid ka meil keelab seadus talupoegadel kokku osta rohkem maad, kui ta suudab täis külvata. Sama oli fikseeritud kreeklaste seadustes, nagu kirjutab Aristoteles: «Põlluharijate jaoks olid paljudel rahvastel juba ammu ajast kehtestatud mitmed kasulikud seadused, nagu ka see, et kellelgi ei tohtinud olla rohkem maad kui ette nähtud.»⁷⁹

⁷⁶ Vt Colerus, *Oeconomia ruralis et domestica*, lk 219.

⁷⁷ Plinius, *Historia naturalis*, X, 6. ptk.

⁷⁸ Vergilius, *Georgica*, II, 412—413. Tlk L. Anvelt.

⁷⁹ Aristoteles, *Politika*, VIII, 4. ptk.

§ 6

Lõpuks, nagu eespool näidatud, võib viljapuudus sageli tekkida sellest, et kodanikud on kistud lakkamatutesse sõdadesse või seotud muu tegevusega. Seepärast ei tohi kõiki talupoegi põlluharimisest eemale kiskuda, muidu jäävad põllud harimata. Tasub meenutada, mida kirjutab Plutarchos Sparta kuninga Pytheuse kohta. Avastanud juhuslikult kullasoone, haaras Pytheust selline ahnus, et ta sundis kõik kodanikud tööle kullakaevanduses. Varsti pärast seda tekkis puudus toidust, sest mehed olid põlluharimisest ja muust tegevusest eemale kistud. Nüüd läksid naised kuninganna juurde ja palusid tal selle häda vastu midagi ette võtta. Kuninganna kuulas naised ära ja käskis valmistada kõik toidud kullast, mida oli linnas tohutul hulgal. Kui varsti pärast seda kuningas mõisast koju tuli, kanti talle ette kullast toidud kullast laual. Esialgu ta kiitis sellist usinust, kui aga midagi peale kulla lauale ei toodud, ta vihastas. Seejärel õhutas kuninganna teda veelgi innukamalt kulda kaevandama, nii et põlluharimine ja muud tööd jäid hoopis soiku. Selle mõjul jättis kuningas kullakaevandustesse ühe viiendiku kodanikest, ülejäänutel lubas jälle põlluharimisega tegelda.⁸⁰ Täpselt samuti tuleb suhtuda kaubandusse, käsitöösse ja igasse muusse tegevusse, kui kodanikud neile liiga palju tähelepanu pööravad. Muidugi on ka need tegevusalad, nagu eespool öeldud, tähtsad ja vajalikud. Et aga põlluharimine on inimestele eluks kõige vajalikum, siis tuleb teda muudele aladele eelistada. On olemas kaks viisi elatise hankimiseks — looduslik ja kunstlik. Põlluharimine kuulub esimesse liiki, kaubandus ja käsitöö aga teise. On selge, et põlluharimist tuleb hinnata kõrgemalt, sest ta on loodusega tihedamalt seotud. Aristotelese järgi tuleb inimese oskustest kõige tähtsamaks pidada seda, mis on kooskõlas loodusega. Ja seda on eelkõige põlluharimine. Teisele

⁸⁰ Plutarchos, lib. de virtut. mulier. (raamat naiste voorustest).

kohale jäävad need tegevusalad, mille käigus tuuakse midagi välja maa seest, nagu maagikaevandamine jms. Kõige vajalikum on aga tõepoolest põlluharimine, sest ta ei sõltu inimestest, ei nendest, kes teevad oma tööd heal meelel, nagu näiteks kõrtsmikud ja kaubitsejad, ega nendest, kes teevad midagi sundkorras, nagu see on sõdurite puhul. Peale selle on põlluharimine kõige loomulikum tegevusala. On loomulik, et kõik saavad oma toidu emalt, seega siis inimesed --- maalt.⁸¹

§ 7

Agraarajaloolased on kirjutanud mitmetest abinõudest, mida saab rakendada priiskajate, putukate ja ilmastikukahjustuste vastu, mis saagi hävitada võivad. Üsnagi palju lisab Plinius.⁸² Sellest, kuidas võidelda tirtsudega, jutustab Hebenstreit.⁸³ Kõike seda siin korrata ei ole minu eesmärk, ma jätan selle kogenumate ja õpetatumate hoolde. Et viljasaak sageli ei sõltu inimese teadmistest ja töökusest, siis on soovitatav jätta viljarikkamatel aastatel osa saagist tagavaraks ja säilitada seda sobivatesse kohtadesse ehitatud aitades, et nälja puhkedes oleks võimalik vaestele abi osutada. Suurepäraseks eeskujuks on siin Joosep, kes tänu jumalikule ilmutusele teadis ette 7 aastat kestvast näljahädast ja kogus aitadesse nii suure koguse vilja, et ei päästnud näljast mitte ainult egiptlasi, vaid ka naaberrahvad.⁸⁴ Ettenägelikumad kui ükski teine rahvas olid selles asjas roomlased, kes ehitasid mitmeid aitu nii Rooma linna kõikides osades kui ka Rhegiumis ja Süürias. Roomas olevat neid Lipsiuse andmeil olnud 39.⁸⁵ Imperaator Severus olevat jätnud surses Rooma rahvale aitadesse 7 aasta jooksul maksudena kogutud vilja. Seda tuleb

⁸¹ Aristoteles, *Oeconomia*, I, 2. ptk.

⁸² Plinius, *Historia naturalis*, XVIII, 28. ja 29. ptk.

⁸³ Hebenstreit, *dissert. de remed. advers. locust.* (dissertatsioon rändtirtsude vastu võitlemise abinõudest).

⁸⁴ 1. Moosese raamat, 41. ptk.

⁸⁵ Lipsius, *Elect. lib.* 1.6.8.

imeks panna, sest Augustuse korraldusel toideti igal aastal riiklike viljajagamistega 200 000 kodanikku. Vilja, mis on aitadesse varutud, tuleks lihtrahvale kas müüa väikese tasu eest või anda kautsjoni vastu laenuks, mis siis näljahäda möödudes tuleb tagasi anda või maksta selle eest. Sel viisil toimides ei kannata ükski valitseja kahju, vastupidi, kodanike päästmisega teenib ta ära ülima kiituse, sest kodanikud tunnistavad meeleldi, et nad võlgnevad talle oma elu.

§ 8

Asjatundjatelt on pärit kaks ettepanekut, kuidas muuta aidad kasutamiskõlblikuks pika aja jooksul. Esimene puudutab hooneid endid, teine vilja, mida neis hoitakse. Aidad tuleb ehitada ohutusesse kohtadesse, kus nad oleksid kaitsitud nii tuleohu kui ka vaenlase rünnakute eest sõja puhkemise korral, et vili, mis on määratud meile kasu tooma, meile hukatust ei tooks. Mõned soovivad ehitada puust aidad sammastele, et õhk igalt poolt, ka altpoolt, juurde pääseks,⁸⁶ ehkki mõnede arvates võib vili sel viisil tolmuks muutuda. Aknad avanegu võimaluse korral põhja poole, sest lõunatuul pole kahjulik mitte ainult loomadele, vaid võib põhjustada ka vilja kõdunemist.⁸⁷ Columella soovib põhjapoolsesse külge ehitada ka trepi ja väikesed aknad tuulutamiseks, sest see ilmakaar on kõige kuivem ja külmem ja seega kõige soodsam pikaajaliseks vilja säilitamiseks.⁸⁸ Peale nimetatute kirjutavad aitade ehitamisest veel Varro⁸⁹, Vitruvius⁹⁰, Bulengerus⁹¹, Vandermylius⁹² ja mõned teised uuema aja autorid. Et vili aidas säilitamisel ei rikneks, on väga oluline lõigata vili õigel ajal. Lõigata

⁸⁶ Plinius, *Historia naturalis*, XVIII, 30. ptk.

⁸⁷ Cardan. 18. de rerum var.

⁸⁸ Columella, *De re rustica*, I, 6. ptk.

⁸⁹ Varro, *Res rusticae*, I, 57. ptk.

⁹⁰ Vitruvius, *De architectura*, IX, 6. ptk.

⁹¹ Bulengerus, *De tributis et vectigalibus populi Romani*.

⁹² Vandermylius, *Libell. de oblect. rur.*

tohib ainult küpset vilja ja noorkuu ajal, nagu Plinius soovitab. Ta kirjutab: «Põgusad vaatlused on näidanud, et riknemise vältimiseks tuleb vili lõigata noorkuu ajal.» Neile, kes kasvatavad vilja müügiks, on see võib-olla vähem tulus, mida rõhutab ka Plinius: «On väga oluline, kas vilja tahetakse säilitada või müüa. Nimelt kuu kasvades küpseb vili üle.»⁹³ Seejärel tuleb hästi kuivatatud vili aita panna, vastasel juhul võib ta riknema hakata. See on põhjuseks, miks meie aladel kasvatatav vili säilib kaua ja on teistes maades nõutavaks kaubaks. Kõigepealt aga tuleb vili hoolikalt tolmust puhastada. Selleks tuleb juba aita pandud vilja sageli tuulutada, siis ei lähe ta nii kergesti hallitama ega tule ussid sisse. Kuidas kaitsta vilja konnade, hiirte ja muude näriliste eest, selleks annab mitmeid juhiseid Colerus.⁹⁴ Vanaaja rahvastel oli kombeks säilitada vilja viljapeades. Pliniuse sõnade järgi olevat Varro väitnud, et sellisel viisil säilib nisu 50, hirss koguni 100 aastat.⁹⁵ Philo Judaeus, keda tsiteerib Forstnerus, kirjutab, et Joosep olevat säilitanud vilja vihkudena, seda jahvatamata ja puhastamata. Seda olevat ta teinud neljal põhjusel: esiteks, et vili nii kiiresti ei rikneks, kui teradelt on kesi eraldatud; teiseks, et talupoegadel, kui nad peksavad ja tuulavad vilja, meenuks igal aastal endine jõukus; kolmandaks, et ei saaks kindlaks määrata vilja kogust ja et talupoegade meeleolu ei langeks, kui nad murelikult aru peavad mitte selle üle, kui palju on vilja järel, vaid selle üle, kui palju on ära kulutaud; ja neljandaks, et õled hoitaks alles loomadele allapanuks ja aganad toiduks.⁹⁶

§ 9

Kui saak tuleb kehv ja oma viljast ei jätku, tuleb teda mujalt sisse vedada. Ei meie maal ega mujal olda selle

⁹³ Plinius, l. c.

⁹⁴ Colerus, *Oeconomia ruralis et domestica*, VIII, 20. ptk.

⁹⁵ Plinius, l. c.

⁹⁶ Philo Judaeus, lib. de Joseph.

vastu, et vabastada vilja kohaletoimetajad teatud ajaks kohustustest ja teha neile mõningaid soodustusi või vähendada nende makse, kuni kestab näljaaeg. Imperaator Claudius ei peatunud millegi ees, et viljapuuduse korral panna toiduainete kohalevedu käima isegi talvel. Kaupmeestele pakkus ta kindlat tulu, lubades võtta enda kanda kahjud, kui keegi peaks tormi tõttu kannatama. Kaubalaevade ehitajatele kehtestas ta suured soodustused.⁹⁷ Kuulsaks sai Juudamaa kuningas Herodes, kes laskis näljaajal suures rahapuuduses üles sulatada kõik kulda ja hõbenõud, isegi need, mis olid mõeldud igapäevaseks tarvitamiseks, samuti kõige hinnalisemad kunstiteosed. Nendest vermitud rahaga ostis ta Egiptusest vilja ja jagas selle oskuslikult vaestele.⁹⁸ Kui valitsejale on tähtis kodanike heaolu, siis ei hoidu ta sellest kohustusest kõrvale. Kodanikud ei kannata mingit kahju, kui vaid teade nende raskest olukorrast jõuab valitsejani.

VIIES PEATÜKK

Muudest viljapuuduse vastu võitlemise abinõudest, õiglast jaotamisest ja kokkuhoidlikkusest, mida saab sisendada valitseja isikliku eeskujuga ja toreduse vastu käivate seadustega. Kõrtside sulgemise vajadusest, viinapõletamise kahjulikkusest. Määrata kuraatorid vilja järele valvamiseks; millised on nende ülesanded. Logelejad ja töövõimelised kerjused tuleb minema kihutada või tööle sundida. Hiinlaste tavadest. Väikekaubitsemisest, vilja väljaveost, spekulantide ahnusest ja selle ohjeldamisest.

⁹⁷ Suetonius, Claudius, 18. ptk.

⁹⁸ Josephus Flavius, De antiquitatibus Judaicis, XV, 11. ptk.

Eelnevalt oli juttu sellest, kuidas vilja hankida, nüüd tulevad lühidalt vaatluse alla abinõud vilja kuritarvitamise vastu. Suurest viljatagavarast ei ole kasu, kui seda ei jaotata õiglaselt. Kliimatilistest tingimustest ja pinnase eripärast tingitud vähest viljasaaki võivad inimesed sageli kompenseerida oskusliku majandamisega. See pole kasulik mitte ainult üksikutele perekondadele, vaid kogu riigile. «Oh surematud jumalad,» ütleb Cicero, «inimesed ei mõista, kui suureks sissetulekuallikaks on kokkuhoidlikkus.»⁹⁹ Kokkuhoidlik ei tule olla mitte ainult heal vilja-aastal, et saaks tagavaraks kõrvale panna, vaid ka kehvel aastal, et jätkuks vajaduste rahuldamiseks. Ja kes muu kui valitseja ise peaks näitama eeskuju kokkuhoidlikkuses? Kui valitseja on kokkuhoidlik, matkivad teisedki teda meeeldi. Kiiduväärselt toimis Tiberius, kes selleks, et isikliku eeskujuga kutsuda rahvast üles kokkuhoidlikkusele, laskis pidulikel lõunasöökidel tuua lauale eelmisest päevast järele jäänud road, näiteks pooliku metssea, kinnitades, et poolik metsliga maitseb niisama hästi kui terve.¹⁰⁰ Niisiis pole kahtlust, et kui võimukandjad näitavad, kui võrd austav ja kasulik on olla kokkuhoidlik, muutuvad paljud arukamaks. Kui see pahe on aga juba nii kaugele arenenud, et teda sel viisil kõrvaldada ei saa, tuleb rakendada karmimaid abinõusid ja kehtestada seadused, mis piiraksid pidusöökideks ja muudeks lõbustusteks minevaid kulutusi. Trahterid ja kõrtsid, mis meelitavad kokku pummeldajaid ja logelejaid, tuleb sulgeda, nagu Amīratuse sõnade järgi olevat samasuguse olukorra puhul tehtud Firenzes.¹⁰¹ Tiberius tegi ediilidele ülesandeks rangelt jälgida kõrtside ja trahterite tegevust, keelates seal isegi pagaritoodete valmistamise müügiks.¹⁰² Põhjamaade rah-

⁹⁹ Cicero, *Paradoxa*, 6. ptk.

¹⁰⁰ Suetonius, *Tiberius*, 34. ptk.

¹⁰¹ *Amiratus*, I. c.

¹⁰² Suetonius, I. c.

vastel kulub suurel hulgal vilja viinapõletamiseks. Ka sellisele vilja raiskamisele tuleb lõpp teha, eriti siis, kui vilja on vähe.

§ 2

Suure viljapuuduse korral oleks otstarbekas määrata ausad ja usaldusväärsed inimesed, kes hoolitseksid toiduainete varumise eest. Nad peaksid täpset arvet vilja üle, mis lähleb jagamisele, ja nende üle, kes vilja saavad. Arvatavasti ei ole raske välja selgitada, kui palju abi on vaja, kui iga kogukond teab oma toiduvarusid ja nende arvu, kes sellest elatuvad. Seejärel tuleb igale inimesele määrata igaks kuuks kindel mõõt vilja. Seda tegema veenab meid vanaaja inimeste, eriti roomlaste eeskuju, kes usaldasid selle töö ediilidele, keda Cereze järgi nimetati *aediles Cereales*.¹⁰³ Sellest, kui palju kasu võib tuua ediilide oskuslik tegutsemine üldise näljahäda korral, kirjutab Livius: «Viljanappus tekitas riigis rahutusi. Kui sellel aastal ei oleks ediiliks olnud Fabius Maximus, oleks riiki tabanud kohutav nälg, nagu kirjutavad need, kellele tema ediiliks olek oli meeltnõõda. Fabius Maximus ilmutas erakordset hoolet nii sõjapidamises kui ka kodus vilja hankimisel ja jagamisel.»¹⁰⁴ Ediilidest ja kuraatoritest erines *praefectus annonae*. See oli kõrgelseisev isik, kes tähtsuselt järgnes pretoriaanide prefektile. Tema ülesandeks oli vilja kohalevedu ja säilitamine, ediilide ja kuraatorite ülesandeks vilja jagamine. Mitte alati ei jagatud vilja, vahel anti selle asemel leiba, et annetusest jätkuks võimalikult paljudele ja et vilja ei saaks raisata muuks otstarbeks.¹⁰⁵ Niisamuti toimiti raskel näljaajal Firenze, kus selleks volitatud ametnikud said riigikassast raha, et hoolitseda vaeste toidu eest. Kindlaksmääratud ajal ja kohas jagasid nad leiba abivajajatele, kelle arv ulatus 24 tuhandeni.¹⁰⁶

¹⁰³ Cicero, De legibus, III, 3. ptk.

¹⁰⁴ Livius, X, 11. ptk.

¹⁰⁵ I. I. C. de frument. urb. Constant.

¹⁰⁶ Bapt. Hadrian. 8. lib. hist.

§ 3

Võimud peavad hoolikalt välja selgitama, kust on pärit ja millest elatub see logelev ja tegevusetu mass, kes linnadesse kokku voolab. Lisaks sellele, et nad on süüdi mitmesugustes õigusrikkumistes (nimelt kupeldamises, liiderlikkuses, varguses, laste ja orjade rikkumises), kuritegudes või kurjategijate varjamises,¹⁰⁷ aitavad nad suurendada viljapuudust. Sellest põhjakihist tuleb linnad puhastada, ajada välja see maale kasutu koorem. Nii saatis Augustus kord viljaikalduse ajal, kui ei olnud mingeid vahendeid selle vastu võitlemiseks, Roomast välja kõik orjakauplejad koos orjadega ja lanistad koos gladiaatoritega, kõik võõramaalased, välja arvatud arstid ja õpetajad, samuti osa orje.¹⁰⁸ Peale nimetatute on vaja välja saata ka töövõimelised kerjused ja mungad, kes vagadusega varjavad oma laiskust ja armastavad elada võõra töö arvel just nagu kasutud isamesilased.¹⁰⁹ Et nad sel moel hulgaliselt nälga ei sureks, tuleb nad saata töökodadesse ja ergastulumidesse, kus neile võimaldatakse tööd ja leiba. Kiiduväärt tava kehtib hiinlastel, kes sunnivad tööle ka pimedad ja vigased. Sellele vaatamata on neil kehtestatud kindel kord nende toetamiseks, kes ise endale elatist hankida ei suuda.¹¹⁰ Liiga julm oleks jätta sünge nälja kätte invaliide, vanadusest kurnatuid, orvuks jäänud või vaesuse tõttu hüljatud lapsi. Palju inimlikum ja meie Lunastaja kõige leebema õpetusega suuremas kooskõlas on koguda nad selleks otstarbeks rajatud varjupaikadesse ja kindlustada neile ülalpidamine.

§ 4

Seda rangemad seadused tuleb kehtestada kaubitsejate ja viljaspekulantide vastu, sest oma salakavalusega teki-

¹⁰⁷ Besold. pol. syn. 2. 8.

¹⁰⁸ Suetonius, Augustus, 42. ptk.

¹⁰⁹ Camerar. 1. subc. Cent. 1. 16.

¹¹⁰ Heig. 9. part. 2. quaest. 27.

tavad nad puudust isegi siis, kui vilja on küllaldaselt. Et ohjeldada nende ahnust, peavad talupojad ise oma vilja ja muud toiduained turule viima. Spekulantidel tuleb keelata maal ringi sõitmine ja toiduainete enda kätte haaramine. Kui toiduained on linna veetud, tuleb iga päev teatud kellaajaks anda ostmisel eesõigus vaesematele, alles seejärel võivad osta jõukamad või need, kes ostavad toiduaineid kokku kasusaamise eesmärgil. Kui on karta viljrikaldust, mida üldiselt on aegsasti võimalik ennustada, tuleb rangete seadustega keelata vilja väljavedamine, kusjuures teedele ja sadamatesse on vaja üles seada valvepostid, kes jälgiksid selle seaduse täitmist ja kannaksid seaduserikkujaid ette võimudele. On isegi otstarbekas tunduvalt suurendada maksu väljaveetava vilja pealt, et sundida loobuma lubamatust äritsemisest. Need kaubitsejad on ju nii jultunud, et kust iganes on loota kasumit, on nad raskusi trotsides ja karistust kartmata valmis läbi tuhande surmaohu tegelema keelatud kaubandusega ja vilja välja vedama. Niisiis, kui valitseja ei ohjelda spekulantide suure rangusega, sarnaneb ta peremehega, kes pühendab kogu oma hoole saagi koristamisele, kuid jätab selle siis ükskõikselt varastele saagiks.¹¹¹ Nagu valitsejal on õigus käskida, nii on kodanikel kohustus kuuletuda, seda enam et igaüks peab osutama abi pigem oma kodumaale kui teistele. Tabavalt on selle kohta öelnud gootide kuningas Theoderich: «Viljast peab tulu tõusma esma-joones sellele maale, kus ta on kasvanud; selle, mis oma vajadustest üle jääb, võib välja vedada. Teistele võib mõelda siis, kui oma maa vajadused on rahuldatud.»¹¹²

§ 5

Eriti vajalik on ohjeldada vilja kokkuostjate omavoli, millest pole midagi hukatuslikumat elanikkonna toiduaine-

¹¹¹ Scip. Amirat., l. c.

¹¹² Cassiodorus, Variarum, I, 34. ptk.

tega varustamisel. Kõigepealt tuleb neid manitseda, et nad viljapuuduse tekitamise lootuses ei värjaks vilja ega müüks seda ülekohtuselt kõrgete hindadega. Kui nad ei kuuletu, on valitsejal endal õigus ohjeldada seda nurjatust õiglase karistusega ja sundida neid aitu avama. Tuntuks sai Flandria krahv Karl, kes taltsutas viljaspekulante ja neid, kes olid nurjatul kombel vilja röövinud ja seda suletud aitades varjasid. Ta laskis aidad avada ja jagas nisu vaestele.¹¹³ Lucius Minutius andis viljavarjajad rahva meelevalda. Ka siis, kui viljahinnad peaksid tõusma liiga kõrgele, tuleb neid valitseja otsusega reguleerida, et need vereimejad ei kurnaks rahva jõudu. Siiski tuleb seda teha ettevaatlikult, et toiduainete hindade alandamine ei põhjustaks nende veelgi suuremat puudust. Nii juhtus impeeriaator Commodusega, «kes soovitas hindu alandada, kuid tekitas sellega veelgi suurema puuduse.»¹¹⁴ Pisut leebemalt toimis Tiberius, «kes siis, kui rahvas kaebas kõrgete viljahindade üle, määras kindlaks hinna, mille ostja peab maksma, teatades, et viljakaupmehed saavad tema käest täiendavalt kaks hõbemünti modiuse pealt».¹¹⁵ Võib-olla oleks kasulik veenda üht viljakaupmeest müüma vilja õiglase hinnaga, ehkki teised ei pruugi tema eeskujul järgida. Ära ei tuleks põlata ka Amiratuse nõuannet kaupmeeste kangekaelsusest jagusaamiseks. Nimelt soovitab ta koostada kaks raamatut igaveseks mälestuseks sellest raskest ajast. Ühte tuleks kanda nende nimed, kes näljaajal oma tagavarad vaestele jagasid või ükskõik millisel muul viisil riiki abistasid; teise aga nende nimed, kes ahnusest vilja varjasid ega salanud, et kullahimu rahuldamine on neile tähtsam kui inimeste tervis ja elu. Meie igavene tänu Jumalale selle eest, et meil on turul leiba, kohtus õiglust ja kõikjal valitseb kindlustunne. Itaalia kõnekäänu järgi on need hea riigi kolm tunnust.

¹¹³ P. Aemil. 5. de reb. gest. Franc.

¹¹⁴ Lampridius, Commodus, 14. ptk.

¹¹⁵ Tacitus, *Annales*, II, 87. ptk.

Võrratule
härrale Daniel Bratt'ile,
kes suurepäraselt arutleb
viljapuuduse üle ¹¹⁶

Et enam maasikapuust ei toitu me, vaid teraviljast,
Cerese teene on see, ning teda austame kõik.
Ent kes näidanud on, kuis hooldada Cerese ande,
väiksemat au meie poolt väärt pole põrmugi küll.

Õnnitledes
Diderichus Georgius Brehmschöld
Rootsi aadlik

Samale

Et täis peekrite seest oled kuulsaid rüübanud veine,
see sinu teosest heast selge on küll kohe, Bratt.
Kui nii muusade seltsis sa veel öötundide veetmist
jätkad, sa kuulsuse ka loorberipärjaga saad.

Oma õnnitlused lisas
Johannes Brehmschöld
Rootsi aadlik

Suurepärasele ja üliväga õpetatud noormehele
DANIEL BRATT'ILE,
kes põhjalikult käsitles teraviljapuudust.

Kui ader võetud on vaolt, tarapostile tõstab ta maamees:
külmund pinnale on kardetav mistahes haav.
Puhkust annab ta maale, kui külviga valmis on saadud;
puhkust meestele ka, kes oma töö ära teind.

¹¹⁶ Õnnitlused on tõlkinud A. Kaalep.

Teraviljapuudusest

Nüüd haub mõtteid Bratt, kuis jätkuks kõigile vilja
ning kesk pakast tal teoksil on tarvilik teos.
Sulnite muusade seas, kesk raamatuvirnu ta istub,
saakide nappust seal kaotades teaduse väel.
Kiirustamata on teos tal valmimas hoolika tööga
ning ega nii väga end anna ju tundagi vaev.
Olgugi et karm surm elu ükskord lõpetab ikka,
veel, kui lahkud sa, jääb alles su kuulsuse kaik.
Et edu saadaks sind alalõpmata saatuse tahtel
ning et toeta ei jääks eal sina, ei sinu hõim!

Südamlikult õnnitleb

L. Salvius.

Samale

Vastu sa nüüd võta, Bratt, mida töötand sulle ma ammu
ning mida ei käsi muu täita kui armastus mul.
Eks ole sõprade seas sinu ausära küll väga tuntud,
kuid sinu ausat meelt tean mina rohkemgi veel:
kuis siis õnnitlemata mul kaunite muusade toega
töö teind noormees küll tõtlikul käel täna jääks!
Ei peaks rääkima sest, kuid ikkagi sulle ma kõrva
nii tahan öelda, kui ka kuulabki pealt kadekops:
selgeil silmil sa näind oled Cerese suurt salalavust
ning oled kätte ka kõik Pallase tarkused saand.
Toeks head ended, sa tarka Minervat teeni ja austa
aina sel suurtsugu moel, kui seda näitab su vaim.
Kui seda hästi sa teed, siis Delose ennustustarkki
kuulsust töötamas on sulle, su soolegi veel.
Sündima saab, et Au sinu jaoks toob Vooruse templist
vankri ja sõidutab sind taevaste tähtede seas.

Kirjutanud

Heinrich Meurch

Tundmatu autor. Voltaire.

ARVUSTUS

The Baltic in International Relations between the Two World Wars: Symposium organized by the CENTRE FOR BALTIC STUDIES at the University of Stockholm, November 11—13, 1986. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 3.) Eds John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, 1988. 389 pp.

Balti riikide saatust selgitades jutustas Nõukogude Liidu diplomaat Ivan Maiski 15. augustil 1940. a lord Halifaxile muinasjutu siberi talumehest Ivanist, kes juhtus raskesti haigestuma. Peremehe nõrkust kasutades jagati tema varandus ära. Ivan paranes ja nõudis oma tagasi. Hobuse võtnud peremees protesteeris ägedasti, aga Ivan andis talle paraja vopsu ja sai hobuse. Teine küll söimas, aga vastu ei julgenud hakata ja loobus lehmast. Kahe naabri saatust näinud kolmas ei julgenud midagi öelda ja loovutas adra. (И. Майский. Воспоминания Советского Посла: Война 1939—1943. Москва, 1965, с 129.) Loo peategelase haigus, naabrite ühine tegevus, suhted teiste peremeestega, lõplahendus ja õppetunnid pakuvad tänapäevani püsivat huvi. Kogutud on seletused nii sündmuses «salejatelt kui ka naabreilt ja pealtnägijatelt.

11.—13. novembrini 1986. a toimus Stockholmis sümposium teemal «Baltikum rahvusvahelistes suhetes kahe maailmasõja vahel». Sõna said Eesti, Läti, Leedu, Soome, Rootsi, Saksa ja Inglismaa ning USA ajaloolased. Kaheksateist ettekannet on nüüd ilmunud väljaandes jaotatud kolme ossa. Esimene — regionaalsed liidusüsteemid — sisaldab viis tööd Balti riikide omavahelisest poliitilisest ja sõjalisest koostööst. Teine osa — Euroopa suurriigid — on pühendatud Inglismaa, Prantsusmaa, NSV Liidu ja Rootsi välispoliitikale üldse ja eriti muidugi Baltikumis. Kolmas osa käsitleb rahvusvahelisi küsimusi, millega Balti riigid otseselt seotud olid. Artiklitele eelneb toimetajate eessõna (lk 7—15) ja lühike ülevaade Balti riikide ajaloost (lk 15—22); teose lõppu on lisatud põhjalik teemakohane bibliograafia (lk 375—389).

Kogumiku kolm esimest artiklit on Eesti, Läti ja Leedu autoritelt ning käsitlevad Balti liidu loomisega seotud probleeme, diplomaatiliselt

võitlust selle ümber. Torkab silma ühesugune lähenemisviis teemale. Ollakse ühel meelel, et Balti riikide katsete taga luua omavahelist poliitilis-sõjalist liitu seisid eeskätt Inglismaa ja Prantsusmaa. Ei selgu, kumb neist siiski peale jäi. Heino Arumäe arvab, et eriline huvi Balti liidu vastu oli Prantsusmaal. Tema meelest oli asjast huvitatud ka Inglismaa, kes soovis liitu kindlasti ilma Poolata («*Diplomaatiline võitlus Balti liidu loomise ümber aastail 1919—1925*» (saksa k), lk 25—42). Läti NSV ajaloolane Alberts Varslavāns kinnitab, et idee Nõukogude-vastasest Balti liidust tekkis Londonis («*Balti liit ja rahvusvaheline poliitika 1920. aastate esimesel poolel*» (inglise k), lk 43—58). Robertas Ziugžda Leedust ei kahtle, et Inglismaa püüdis Leedut ja Poolat lepitada ja neist Balti liidu tuumikut kujundada. Ta arvab, et Briti välispoliitika eesmärgiks oli tõmmata Leedut koostööle Poola militaristidega Nõukogude-vastasessse blokki, ja selles olid Inglismaa ning Prantsusmaa täiesti ühel meelel. R. Ziugžda tundub uskuvat, et rahvahääletust Vilniuse küsimuses, mida planeeriti oktoobris 1920. a rahvusvaheliste jõudude kontrolli all, taheti tegelikult ära kasutada Euroopa riikide sõjajõudude kontsentreerimiseks Nõukogude Venemaa piirile. Ta õigustab N. Liidu proteste kolmandate riikide sekkumise vastu Vilniuse ja Leedu piiride küsimuses («*Leedu rahvusvahelistes suhetes 1920. aastail*» (inglise k), lk 59—77).

Mõneti erinevad on A. Varslavānsi ja H. Arumäe hinnangud selle perioodi tähtsaimale lepingule Balti riikide vahel — Eesti ja Läti kaitseliidulepingule 1. novembrist 1923. a. A. Varslavāns kirjutab, et 1923. a jätkusid läbirääkimised kolme Balti riigi liidu loomiseks ja nende tulemuseks oligi Eesti-Läti leping, mis olnud esimene samm Inglismaa organiseeritud Nõukogude-vastasest ühisrindes Baltikumis. Pisut hiljem ta lisab, et Prantsusmaa diplomaatia osales 1923.—1924. a aktiivselt Balti liidu loomisel. Ta arvab ka, et Inglismaa mõju kasv Eestis hoidis ära viimase täieliku kaldumise Poola poole. H. Arumäe kinnitab, et 1923. a kaotas Poola huvi Balti liidu loomiseks ja Eesti püüdis siis luua Eesti, Läti ja Leedu liitu. Poola oli viimase vastu, arvates, et Leedu täielik isolatsioon on talle kasulik, ja seepärast loodi vaid Eesti ja Läti sõjalis-poliitiline liit. H. Arumäe käsitluses tunnustatakse vähemalt mingil määral Balti riikide iseseisva välispoliitika olemasolu.

1923. a oktoobris toimunud Eesti-Läti konverentsist osa võtnud Ants Piip, üks Eesti-Läti liidulepingu teksti autoritest, on meenutanud, et taolisel kujul oli see leping paljuskü juhuslik ning tulenes Eesti-Läti üldistest suhetest, olemata eraldi eesmärgiks (A. Piip. Eesti ja Läti. — Akadeemia, nr 4, 1937, lk 213).

Jääb mulje, et kolme nimetatud autori arvates mängiti too vemp talumees Ivanile tegelikult tugevamate naabrite poolt, kuid ei olda ühel meelel, kas selleks oli Inglismaa või Prantsusmaa ja kes soovitas

hiljem «otsestel süüdlastele» omavahel koostööd teha. Mida «Ivan» selle koostöö nurjaajamiseks ette võttis, pole kahjuks selgitatud. Vaid H. Arumäe kõneleb NSV Liidu hoiatusest, et Balti liit ei vasta Baltikumi rahvaste huvidele ning Poola osavõtt muudaks pakti eriti agressiivseks.

«Süüdlaste» poolelt läheneb probleemile läti päritoluga, USA-s töötav Edgar Anderson artiklis «*Balti Antant 1914—1940: Selle tugevus ja nõrkus*» (inglise k, lk 79—99). Põhitähelepanu pööratakse ajavahemikule 1934—1940, mil Balti liit realselt eksisteeris. E. Anderson annab ülevaate Eesti, Läti ja Leedu välisministrite nn Balti konverentsidest, neid toimus kokku üksteist. Ta võrdleb Balti riikide poliitikute suhtumist liitu ja leiab, et 1930. aastate lõpul oli see lõhenemise äärel. Eriti rasked süüdistused tabavad Friedrich Akelit, Johan Laidoneri ja teisi Eesti poliitikuid. E. Anderson kirjutab, et Karl Selter tegi kõik, lõhkumaks Balti Antanti. Artikli motoks on lause: jõud seisneb ühinemises ning eraldumine on langus, Edgar Anderson toob andmeid Balti riikide sõjalise jõu kohta. Reaalselt maksimaalseks suuruseks loeb ta u 360 000 meest, keda Balti riigid kokku võisid välja panna. Ta ei anna otsest hinnangut, kas sellest olèks piisanud agressiooni tagasilöömiseks, kuid loeb Balti riikide jõudu üsna tugevaks.

Püsima jääb Ilmar Tõnissoni poolt 1937. a ajakirjas «Akadeemia» tõstatatud küsimus: kelle huvides loodi Balti liit, kes oli huvitatud ühtse Baltikumi mõiste olemasolust? Retsenseeritava kogumiku Baltikumi ajaloo lühiülevaates märgitakse, et 1934. a Eesti, Läti ja Leedu leping sündis Eesti-Läti 1923. a liidulepingu laiendusena. 12. septembril 1934. a alla kirjutatud Eesti-Läti-Leedu üksmeele ja koostöö leping oli tegelikult palju «lahjem», ta ei sisaldanud sõjalist koostööd ning tunnistas Leedu eriprobleeme suhetes Poola ja Saksamaaga, millesse Eesti ja Läti ei sekku. E. Anderson arvab lepingu õnnestunuvat tänu sellele, et NSV Liit polnud enam Balti liidu vastu. On võimalik tõestada, et Nõukogude Liit oli tollest liidust 1934. a isegi huvitatud.

Tundub, et E. Andersoni järgi oli meie mõistuloo «süüdlastele» eluliselt tähtis omavaheline koostöö, mille nimel tuli muust loobuda. Eestile oli koostöö Läti ja Leeduga üks, kuigi tundub, et tõepoolest ainuke iseseisvuse garantii, mitte aga omaette eesmärk. Peaks siiski selgitama, mil määral Eestis eksiti, pakkudes alternatiive Balti liidule. Lätil ja Leedul polnud erilist vahikut; Eestil oli kunagine idee liidust Soome ja Skandinaaviaga, mis presidendil ei ununenud viimasel hetkelgi (Seppo Zetterberg. Ununenud utopia: Soome ja Eesti uniooni idee. — Looming, nr 4, 1989, lk 544—545).

Martti Turtola Helsingi ülikoolist pühendab oma artikli mõnele Eesti ja Soome sõjalise koostöö küsimusele («*Soome-Eesti sõjaliste suhete aspekte 20. ja 30. aastail*» (inglise k), lk 101—110). Ta märgib,

et selle kohta puudusid küll spetsiaalsed lepingud, kuid sõjaväelaste koostöö oli tihe. Kahjuks on paljud dokumendid kadunud, osalt aga sihilikult hävitatud. Eestil ja Soomel ei olnud ühist maismaapiiri, kuid Soome lahte kutsuti romantiliselt «Soome sillaks». Silla kaitseks ehitati Soome poolt Mäkiluoto (*Mac Elliot*) saarele ja Eesti poolt Aegna saarele ning Naissaarele kindlustused. Mõlemal kaldal olid tähtsaimaks relvaks 12-tollised kahurid, mille üheaegne kasutamine võis Soome lahe sulgeda. Autor lõpetab artikli kahetsusega, et maailma parimate rannakaitseehitiste kaitseomadused jäid realiseerimata.

Inglase Patrick Salmoni artikkel kogumiku teises osas esitab Inglismaa välispoliitika põhijooned Baltikumis ja Skandinaavias («*Briti julgeoleku huvid Skandinaavias ja Baltikumis aastail 1918—39*» (inglise k), lk 113—136). Ta märgib, et piirkond pakkus Inglismaale eeskätt majanduslikku huvi. Inglismaa oli huvitatud oma laevastiku vabast liikumisest Balti merel. Seepärast püüdis ta vähendada võimalikke pingeid selles piirkonnas ja takistada mõne teise suurriigi mõju kasvu Baltikumis. 1930. aastatel ei suutnud Inglismaa võistelda Saksamaaga Balti mere pärast.

Kalervo Hovi Turu ülikoolist selgitab levinud seisukohta, et Prantsusmaa tahtis Venemaad näha jagamatuna ja seepärast keeldus esialgu tunnustamast Balti riikide iseseisvust («*Prantsusmaa Baltikumi-poliitika aastail 1918—1921*» (saksa k), lk 137—144). Prantsusmaa välispoliitika mõistmise võtmeks Balti riikide suhtes on hirm Saksamaa ees.

John Hiden Bradfordist analüüsib Saksamaa suhteid Balti riikidega («*Weimari revisionism ja Baltikumi julgeolek*» (inglise k), lk 145—156). Ta näitab Saksamaa ja Inglismaa konkurentsi kaubandussuhetes Baltimaadega. Autor seab kahtluse alla väite, et 1925. a Locarno lepingud andsid Saksamaale vabad käed idas. Tegelikult oli just vastupidi, sest Prantsusmaa liitlaste piiride kindlustamatus (Poola) muutis ta Ida-Euroopa suhtes väga tundlikuks.

1939. a lahkusid Baltikumist tuhanded baltisakslased. Milline oli nende edasine saatus, kuidas Saksamaal neisse suhtuti, kuidas suhtusid nemad endisesse kodumaasse? Kui suur oli seniste baltisakslaste osa sõjasündmustes Baltikumis? Need küsimused tõstatab Hans-Heinrich Wilhelm Berliinist («*Saksapoolsest personaalsest järjepidevusest Baltikumi sündmustes 1917/1919. a. kuni Teise maailmasõjani*» (saksa k), lk 157—170). Autori põhitähelepanu on suunatud meestele, kes hiljem said tuntuks kuritegudega vangilaagrites ja võitluses vastupanuliikumisega, kuid ta tunnistab samuti, et terve rida baltisaksa päritolu tegelasi oli seotud Hitleri-vastase vandenõuga.

I. Maiski muinasjutu esitab oma artiklis «*Balti riikide osast Nõukogude Liidu suhetes Läänega sõdadevahelisel perioodil*» (inglise k, lk 171—186) Yale'i ülikoolis töötav Romuald J. Misiunas. Kui E. An-

derson väitis, et Saksamaa, Poola ja Nõukogude Liidu manipulatsioonid tegid oma parima, et suurendada hõõrumisi Balti riikide vahel, siis R. J. Misiunas vaatlleb lähemalt NSV Liidu poliitikat Baltikumis. Ta näitab, et sõnades erines Vene valgete ja bolševike suhtumine Balti riikide iseseisvusse, sisuliselt aga langes nende tegevus kokku. Autor kinnitab, et NSV Liidule oli põhiline tähistada ükskõik missuguse liidu teket ja ta eesmärgiks oli tõmmata Balti riigid oma mõjusfääri. Eesti ja Läti suhteid reguleeris Nõukogude Liit sageli transiidiga. R. J. Misiunas pöörab suurt tähelepanu NSV Liidu suhetele Leeduga ja viimase sõltuvusele Moskvast Vilniuse küsimuses.

Kärlis Kangeris Stockholmi ülikoolist, Helene Carlbäck-Isotalo Uppsala ülikoolist ja L. Torbjörn Norman, samuti Stockholmist, uurivad Rootsi välispoliitika mitmesuguseid aspekte. K. Kangeris annab ülevaate Rootsi poliitikast Baltikumis aastatel 1918—1925 («*Rootsi Baltikumi-poliitika aastail 1918—1925: Ülevaade*» (saksa k), lk 187—207). Ta tõestab, et juba 1919. aastaks kujundati Rootsi välispoliitika põhijooned Baltikumis, mille tähtsamad punktid olid: 1) kategooriliselt keelduda igasuguse liidu võimalustest Balti riikidega; 2) vältida igasuguseid siduvaid lepinguid; 3) tõmmata Soome eemale Balti riikidest; 4) arvestada Vene- ja Saksamaa huvidega selles piirkonnas, jne. Rootsi ja Saksamaa huvid Baltikumis olid paljuski sarnased. Ohine keel leiti mõisate eest tasunõudmises. Rootsi majanduslik abikrediit Eestile pandi 1924. a sõltuvusse Stenbockide mõisa küsimusest. Lähedased olid huvid vähemusrahvuste alal, ka kirikupoliitikas jms. K. Kangeris toob huvitava fakti 1925. a jaanuaris Helsingis toimunud Balti riikide konverentsi ettevalmistamisest. Rootsi välisminister Osten Unden selgitas selle eel Inglismaa ja Prantsusmaa valmisolekut garanteerida Balti riikide julgeolekut. Lubavat nõusolekut ta ei saanud ning kirjutas vennale — T. U. Undenile, Rootsi saadikule Baltikumis — keelas ta Rootsi ühendamise nn piiririikide liiduplaanidega ja soovitas Soomet sellest eemal hoida. H. Carlbäck-Isotalo tutvustab lühidalt Vene impeeriumi lagunemislugu ja uute riikide teket ning Venemaa ja Saksamaa suhtumist neisse. Edasi näitab ta diplomaatia telgitaguseid: miks Rootsi jäi Baltikumi sündmustes 1918.—1919. a neutraalsele positsioonile («*Rootsi ja Venemaa aastail 1918—1919: Rootsi riigi poliitika mõningaid poliitilisi ja majanduslikke aspekte Balti riikide, Ukraina ja teiste uute riikide suhtes*» (inglise k), lk 209—233). L. T. Norman toob välja Rootsi välispoliitika traditsioonid ja lätted ning peatub sisemistel ja välistel jõududel, mis avaldasid mõju Rootsi välispoliitika kujunemisele 1920.—1930. aastatel («*Välispoliitikat teisiti kui vana neutraliteeti: Rootsi välispoliitika küsimusi pärast Estimest maailmasõda*» (inglise k), lk 235—250).

Kogumiku kolmas osa sisaldab viis artiklit. Anders Johansson Uppsala ülikoolist annab ülevaate Rootsi trustide ja Balti riikide vahe-

korrast («*Rootsi rahvusvahelised ettevõtted Baltimaadel: Revolutsioonilise Venemaa turule otseinvesteeringu protsessi jätkamise küsimus*» (inglise k), lk 253—279). Mitmele Rootsi ettevõttele, kes varem olid orienteerunud Vene turule, andis Balti riikide iseseisvumine tugeva majandusliku löögi. A. Johansson peatub lähemalt linoleumi tootval Wicanderi ettevõttel Lätis ja telefonidega tegeleva L. M. Ericssoni ja a/s Tartu Telefonivabriku vahekorral ning gaasitööstuse kompanii AGA ja Baltikumi suhetel. Üldse esitab ta andmeid 7—8 Rootsi trusti ja Balti riikide firmade majandussidemete kohta. Ka Ivar Kreugeri juhitud Rootsi Tikustrust (*Swedish Match Company*) alustas sissetungi Vene turule maailmasõja eel ja ajal. Üldteada on Eesti (1928), Läti (1929) ja Leedu (1930) tikuturu monopoliseerimine. Rootsi firmade katsed NSV Liidu turule pääseda jäid edutuks.

Rita Putins Peters Massachusettsi ülikoolist pühendab oma artikli Balti riikide poliitilise Rahvasteliidus vähemusrahvuste küsimuses («*Balti riikide diplomaatia ja Rahvasteliidu vähemusrahvuste poliitika*» (inglise k), lk 281—302). Pikemalt peatub ta saksa mõisnike protestidel Eesti ja Läti maareformi vastu ning poola ja vene päritolu mõisnike samalaadsetel nõudmistel Leedu suhtes. Kokkuvõttes ta järeldab, et Balti riikide suhete algus Rahvasteliiduga oli seetõttu ebameeldiv, kuid liikmeks olles kaitsesid nad edukalt oma huvisid.

Mihhael Kutšarenok Riias peatub Läti Vabariigi «de jure» tunnustamise rahvusvahelistel aspektidel («*Mõningatest kodanliku Läti de jure tunnustamise rahvusvahelistest aspektidest*» (saksa k), lk 303—320). Ta näitab, et Balti riikide iseseisvuse tunnustamine muutis paljuski senist rahvusvahelist õigust. Sõna *iseseisev* seisab aja ja lähenemisviisi tüüpilise näitena jutumärkides. Iseseisvuse väljakuulutamise toimus loomulikult poliitilist konjunktuuri kasutades patrooni — Inglismaa — nõuandel osal Nõukogude riigi territooriumist.

Idasakslase Joachim Mai artikkel Saksa ja Leedu revolutsioonilise tööliikumise koostööst on esitatud 28 teesina («*Saksamaa ja Leedu revolutsioonilise tööliikumise koostööst aastail 1918—1939*» (saksa k), lk 321—334). Neis esitatakse arvukalt fakte Leedu KP ja Saksa KP juhtide isiklikest ja organisatsioonilistest kontaktidest ning ühis- ja solidaarsusüritustest 1918. aastast kuni 1939. a märtsini. Sidemed Kommunistliku Internatsionaali ja Moskvas asuva Leedu KP KK Poliitbüroo ning Kaunases tegutseva sekretariaadi vahel toimusid kuni 1933. aastani läbi Saksamaa. Kas NSV Liidu sisemised olud 1930. aastatel mõjutasid kuidagi saksa ja leedu kommuniste ning kuidas reageeriti 1939. a teise poole sündmustele, seda artiklis ei käsitleta.

Balti riikide koostöös saavutati sageli rohkem nn valitsustevälises tegevuses kui «puhta poliitikaga». Kogumiku viimases artiklis vaatleb Aleksander Loit Stockholmi ülikoolist ametiühinguliikumist Skandinaavia ja Balti riikides ning tutvustab peamisi ametiühinguorganisat-

sioone Rootsis, Taanis, Norras, Soomes, Lätis, Leedus ja Eestis («*Kas Amsterdam või Moskva?: Balti riikide ametiühingulikumine reformistliku ja revolutsioonilise Internatsionaali vahel 1920. aastatel*» (inglise k), lk 335—374). Nende riikide ametiühingute sees ja ümber käis võitlus, kas asuda koostööle Moskvas 1921. a loodud revolutsioonilise Punase Internatsionaali (*Profintern*) või 1901. aastast tegutseva, ametiühingute rahvusvahelise föderatsiooniga, mille keskus asus Amsterdamis ja mida Moskvas nimetati «Kollaseks Internatsionaaliks». Püüti arendada ka omavahelist koostööd. Eesti, Läti ja Leedu löid Balti ametiühingute föderatsiooni. 1926. a detsembris toimus Balti ja Skandinaavia ametiühinguorganisatsioonide ühine konverents.

Sümposionist osavõtjatele ei olnud ilmselt nii mõnigi ettekanne üllatuseks, sest need tuginesid peamiselt varem avaldatud töödele (H. Arumäe, A. Varoslavāns, E. Anderson jt). Seda huvitavamad olid tõenäoliselt vaidlused ja sõnavõttud ühe või teise kontseptsiooni vastu ja kaitseks. Käesolev suurepärane artiklikogumik oleks täiuslik, kui iga artikli lõpust võiks leida ettekandjale esitatud küsimused ja tema vastused. Ettekannetele järgnev arutelu on tavaliselt selliste konverentside huvitavaim osa.

Eero Medijainen

Eeva Niinivaara. Yhā paistaa sama aurinko: Elämää nuoruuteni Eestissä ja Suomessa. Toimittanut Hannu-Pekka Lappalainen. Helsinki, Otava, 1988. 201 s.

Soome Kirjanduse Seltsi initsiatiivil intervjueeriti 1983.—84. aastal Eeva Niinivaarat. Helilindid lütreeriti eesmärgiga koostada nende põhjal raamat. Avaldamise eel jätkas ja täiendas küsitlust teose toimetaja Hannu-Pekka Lappalainen. «Ikka paistab sama päike» ilmus «Otava» kirjastuselt 1988. aasta sügisel.

Avaldatud on suuline tekst ja nii on mälestusteraamat ilmselt pisut erinev sellest kujuteldavast mälestuste köitest, mille Eeva Niinivaara oleks võinud ka kirjutada. Tõenäoliselt on olemasolev teos pisut vahetum: jutustaja ei rääkinud üldiselt, vaid konkreetse(te)le kuulaja(te)le. Mõistagi on vahetu jutustus hüppelisem, teemasid kordub, võrdlustes ja paralleelides jõutakse sageli hilisemasse aega, selgitatakse, «mis neist pärast sai». Lindistuse abil on ju valminud palju mälestusteraamatuid ja lugeja ei saa kunagi täpselt teada, kui suur roll teose ämmaemandana on olnud toimetajal. Tavaliselt on lindistuse põhjal koostatud raamatu toimetaja autori tuttav, kolleeg, sõber või õpilane. Teose ilmumisest on ta isiklikult huvitatud, jutustaja sarm ja räägitu sisu on teda võlunud, ta katsub selle tingimata raama-

tusse mahutada. H.-P. Lappalainen on pieteeditundeliselt püüdnud säilitada elava vestluse võlu, ühtlasi vorminud sellest terviku.

Eeva Niinivaara (Pedriksi) mälestused algavad traditsiooniliselt vanematekodust Jõgeva mailt Siimustist, kus Eeva Pedriks 1901. aasta jõulukuul sündis, ja jätkuvad esimeses kolmes peatükis kooliaastatega. Suure soojusega meenutatakse emapoolset vanaisa, ema ja isa, teisi sugulasi, kodu sooja kaitsvat õhkkonda. Kodust lahkus Eeva Pedriks esmalt Jõgevale *madame* Kilgi eraalgkooli, aasta järel otsustasid aga ta uuendusmeelsed vanemad tütre koolitamise kasuks Tartu «reformkoolis» — Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumis. E. Niinivaara ei püüa võimalikult ülevaatlisku pilti anda, ta on teadlikult valikuline, minakeskne, emotsionaalne. Ta jutustab oma lugu. Tartu kooliajast on tal õpetajaist enam meeles K. Raud, V. Grünthal-Ridala, J. Sarv, V. Ernits jt. Kaasõpilastest peatutakse Helmi Ottensonil (Kleisil), Helmi Petil (Mäelol), Virve Kallasel (Pässil). Vabadussõda ja Eesti Vabariigi sünni on kirjeldatud tagantjärele-tarku seta, tookordse koolitüdrukude silmade läbi. («Kooliõpilasena me ei teadnud muidugi kuigi palju ühiskondlikust pinevusest või üldpoliitilisest olukorrast» (lk 59).) Peatükk lõpeb jutustusega E. Pedriksi toona õppursõdurist venna ja ta pere hilisemast saatusest — tüüpilisest neile aastaille niivõrd, et jutustajagi emotsioonid on vaoshoitud, siiski ilmselged: osa viidi Siberisse (vend, vennatütar, isa) ja kõigil polnud sealt tagasiteed, mõni läks küüditamise eest võõrsile.

Koolidest, kaaslastest, omaaegseist tavadest rääkides ei taasta Eeva Niinivaara kõige rohkem nende elulugusid, kellelega ta kokku puutus, vaid tookordset Eeva Pedriksit ja tema vaimset arengut. 1923. aastal sõidab E. Pedriks esimest korda Soome, et omandada Alli Trygg-Heleniuse käe all karskustöö kogemusi noorsoo hulgas. Lähetuse eesmärgiks oli korraldada Eestiski Soome eeskujul koolides karskusõpetust ja E. Pedriksi ülesandeks anda praktikaaja järel kodumaal näidistunde. 1924. aastast saab temast neljaks aastaks noorsoo karskusliikumise ajakirja «Kevadik» toimetaja. E. Niinivaara ülikooliõpingud kestavad vaheaegadega kaua ja lõpevad õieti alles pärast sõda, mil ta 1947. aastal kaitseb magistriraadi Helsingi ülikooli juures («Eesti rahvarõivad ja nende terminoloogia»). Tartu Ülikooli astus ta 1919. aastal, valides peaaoneks kunstiajaloo. Esialgu oli ta õppimise eesmärk «targaks saada». Nii on ta õppinud elu jooksul palju erinevaid asju, filosoofiateaduskonnas pakutu kõrval hiljem Soomes käsitööd, muusikat, etnograafiat. 20. aastate Tartu ülikooli õppejõududest on kõige enam juttu Tor Helge Kjellinist, Johannes Stammist, Gustav Suitsust. M. J. Eiseni juures oli E. Pedriks koolitüdrukuna koos H. Ottensoniga korteris ja sealt on ilmselt pärit mõnigi ta huvialadest, küllap ärgitas just Eisen teda ka karskustööle. Karskustöö ei haaranud siiski E. Niinivaarat täielikult, sest 1928. aastal saab temast

õpetaja. Pärast Tartu ülikooli didaktilis-metoodilises seminaris saadud pedagoogikutset viis juhus, aga kindlasti ka tõsine huvi ta Võru Õpetajate Seminaris. Ettekannet saksa töökooli rajajast Georg Kerschesteinerist kuulas juhtumisi Johannes Käis. Sellele järgnes ettepanek proovida töökooli põhimõtteid praktikas. Võru seminari kooliuuendustööd püüdlused äratasid hiljem huvi Soomeski.

Suur osa mälestusteraamatust on pühendatud jutustaja kohanemisele uuel kodumaal Soomes. 1930. aastal abiellub E. Pedriks soome keeleteadlase Martti Niinivaaraga. Perekond asub elama Helsingisse. Eesti lugejale on huvipakkuv tookordsete Soome olude võrdlus kodumaistega, paratamatu uue mõõtmise vana ja tuntuga. Just siin avaldub Eeva Niinivaara malbe paindlikkus, söakas kohanemisvõime, lugupidav hoiak ja sarm. Harmooniline liit kestab paraku vaid viis aastat — M. Niinivaara sureb ootamatult ajukasvajasse. E. Niinivaara hakkab leiba teenima Helsingi koolides, abiks vahepeal omandatud käsitöökoolitus. Hiljem jätkab ta selle kõrval õppimist Helsingi ülikoolis ja tunneb rõõmu kasvavast pojast. 1939. a suve veedab E. Niinivaara Eestis, õppides ülikooli juures professor Gustav Ränga käe all. Diplomipidi ta saama septembri alul. Kuid sõjahoht oli juba lähedal ja augustis tuli sõita tagasi Soome. Talvesõda ei läinud ka Niinivaaradest mööda: osa mehe sugulastest kaotas kodu, osa langes. Teise maailmasõja järel oli tee Eestisse suletud, kodu Siimustis tühi ja laastatud. 1942. aastal sureb E. Niinivaara kunagine Tartu gümnaasiumi õpetaja, Helsingi ülikooli kauaaegne eesti keele lektor V. Grünthal-Ridala. 1943. aastast nimetatakse sellele kohale 1939. a Tartus doktoreerunud Paul Ariste. Ent P. Ariste ei pääse Helsingisse ja nii saab E. Niinivaarast 1945. aastast alates Helsingi ülikooli eesti keele lektor. Sellel kohal töötab ta 1971. aastani — üle 25 aasta. Suviti õpetab ta 17 aastat Jyväskylä suveülikoolis, kolm aastat Oulus. Neil aastatel, pikal tööpäeval eesti keele, kirjanduse ja kultuuri heaks peatub E. Niinivaara üsna üldiselt. Sõjajärgse perioodi juhatab sisse kujuka nimetusega peatükk: «Maa on ja püsib jalgade all». Jutustajat ei paelu mitte argipäeva detailide edasiandmine, vaid see, mis on puudutanud ta hinge. Viimases peatükis «Kunstnikke ja üllatusi» peatubki E. Niinivaara sõjajärgseil külaskäikudel Eestisse ja kokkupuudetel eesti kultuuri-tegelastega. Pikemalt on juttu A. Kallasest, M. Underist ja A. Adsonist, Fr. Tuglasest, L. Reimanist, B. Alverist, R. Parvest ja teistest. E. Niinivaara entusiastlik tegevus leidis palju häid abilisi, mõistmist, imetlust, kuid hukkamõistugi. Eesti kultuur oli jagunenud kaheks, kontaktid kodumaa ja pagulaste vahel väga väikesed. Mis ühtedele oli ukse või akna paotamine ja käesirutus, oli teiste jaoks nende vabra vastupanu reetmine. E. Niinivaara kommenteerib: «... tundsin, nagu elaksime kahes eri maailmas. Mina tundsin end asuvat piiril ja nägevat mõlemale poole» (lk 189). E. Niinivaara mälestusi iseloomustab

siiras soov mitte kedagi hukka mõista, tahe aina õppida ja tunda rõõmu kõigest, mis antud, tunda rõõmu inimestest. «Ühenduse lõngad võivad olla õhukesed, kuid nad on alati olemas» (lk 116). Mälestuste-raamat algab E. Niinivaara luuletusega. Värse kirjutab E. Pedriks juba noore tüdrukuna ja mõnigi neist ilmus. Ta ise meenutab: 60 aastat hiljem leidis ta vanu ajalehti sirvides Marie Underi soovitus jätkamiseks. Omal ajal oleks see ilmselt julgustanud kirjutama luulet läbi elu. E. Niinivaara hilisluulest on 1979. a ilmunud väike valik Helsingi ülikooli väljaandel pealkirjaga «Unarsõnad». 1981. aastal ilmus artiklite kogumik «Kasvumaa», mis sisaldab kirjutisi aastaist 1923—1981, peamiselt eesti ja soome kirjanduskontaktide alt.

Võib-olla ei saa eesti lugeja E. Niinivaara raamatust kuigivõrd uut informatsiooni Eesti olude kohta (Soome lugeja seisukohalt ei oska otsustada). Informatsiooniküllus polegi selle raamatu eesmärk. Pigem on see ühe elu lugu, pealetükkimatu, aval, südamluk. Samas on siin ometi mälestusmärk Eesti-Soome kultuurisuhetele läbi pikkade aastate ja läbi ühe elutöö. Nagu autor tunnistab, laenas ta pealkirja Betti Alverilt, täpsemini ühest B. Alveri kirjust E. Niinivaarale 1977. aastast. Olid nad ju mõlemad pärit Jõgeva-mailt. Sinna lapsepõlvemaale läheb kirjas tagasi B. Alver, sealt kestvalt kumavast valgusest saab tuge Eeva Niinivaara.

Rutt Hinrikus

Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeen-vaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohniin kanssa vuosina 1884—1913. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 485). Toimittanut Riitta Kallas. Helsinki, SKS, 1988. 436 s.

Soome Kirjanduse Selts avaldas 1988. aasta jõuluks valiku Aino Kalda kirjavahetusest ta elupõlise sõbranna Ilona Jalava ja oma poolõe Helmi Krohn-Setäläga. Raamatu on koostanud ja toimetanud Riitta Kallas, Aino ja Oskar Kalda noorima poja Hillari lesk. Hillar Kallasele ongi teos pühendatud.

Kohe esimese lausega tunnistab Riitta Kallas, et raamatu eesmärk on kirjavahetuse abil avada lugeja jaoks Aino Kalda huvitav ja austustvääriv isiksus. Väljaanne ei olevat sugugi mõeldud kirjandusteadusliku uurimusena. (Mida õieti tähendab niisugune väide allikapublikatsiooni puhul, mis on põhjalikult kommenteeritud ja mitme registriga varustatud? Ega ometi seda, et tekste endid ei maksa täp-täpilt usaldada — väljaanne pole ju teaduslik?! Tõenäoliselt küll seda, mis muidu nii põhjaliku töö puhul mõjubki võõrastavana, et kordagi pole mainitud, kus asuvad publitseeritud kirjade originaalid, kui palju

neid on, kui suurest kirjade hulgast on olemasolevad valitud jms. Ent sellest edaspidi.) Ja küllap tähendab Riitta Kallase väide ka, et raamatut on võimalik (soovitav?) lugeda kui head ilukirjandusteost, millel pealegi kauniskirjanduslik pealkiri — «Kolm naist, kolm saatust». Tänavu kevadel kinnitasid mulle Tampere teatri näitlejad, kes olid mänginud M. Undi näidendit «Hyvää iltaa, rakkaat vainijat» (meil «Vaimude tund Jannseni tänavas»), et üldiselt on Aino Kallas Soomes unustatud ja vaevalt tema loomingut kunagi uuesti lugema hakanud. Tahaks siis loota, et hea dokumentaalkirjandus on ligiõmbavam, sest usun, et Aino Kalda nimi ja kaunis nägu ei ole soomlastel siiski päriselt meelest läinud.

Aino Kallas eestlastele loodetavasti tutvustamist ei vaja, Ilona Jalava (1878—1960) ja Helmi Krohn (1871—1967) aga küll. Ilona Jalava on Antti Almergi (kes 1906. a soomendas oma nime Jalavaks) tütar. Antti Almergi kirjavahetuse Lydia Koidulaga avaldas August Annist Eestis 1925. aastal. Nii A. Almberg kui Julius Krohn, Aino ja Helmi isa, olid juhtivad soome rahvuslased, nende abikaasad aga soome naisliikumise rajajad. Mõlema kodud on olnud rahvusliku intelligentsi keskusteks Helsingis. Ilona Jalava oli Aino Kalda kooliõde ja vahest lähedasim inimene väga pikka aega. Loomult olnud ta Riitta Kallase sõnul hoopis teistsugune kui Aino Kallas — elulähedane realist, valdava huumorimeelega ekstravert. Ent harvaesinevalt tajulik psühholoogiline vaist ja sügav empaatiavõime aitasid tal mõista väliselt nii ligipääsmatu Aino Kalda olemust. Neid sidus ühine lapsepõlv, nende suhted olnud harvaesinevalt siirad ja põhinenud vastastikusel avameelsusel. Nagu võime lugeda Aino Kalda päevikust ja Ilona Jalava hilisematest kirjadest, tuli pärast 1913. aastat nendelgi ette suuri kokkupõrkeid, kuid selle raamatu piires usaldavad nad teineteisele veel kõik oma saladused ning hingelised läbielamised. Ilona Jalava oli soome tekstiilikunsti rajajaid, hinnatud kunstnik ja kunstiopetaja, kes muu hulgas tegi kujunduse ka kahele Aino Kalda raamatule («Meren takaa» II ja «Ants Raudjalg»). Ta ei abiellunud kunagi, vaid tegutses iseseisva kunstniku ja ettevõtjana, mis sajandialguse Soomes ei olnud naisterahva jaoks just tavaline.

Helmi Krohn, kes aastail 1891—1913 oli abielus Eemil Nestor Setäläga, Soome ühe silmapaistvama keeleteadlase ja folkloristiga, oli kirjanik ja tõlkija ning lastelehe «Pääskynen» toimetaja. Tema 56 raamatust olevat Soomes suurem osa küll unustatud, kuid Riitta Kallase sõnade järgi mäletatakse ta tööd Soome lastekirjanduse edasi viijana siiski. H. Krohngi oli iseseisev ja julge naine, kes eeskätt eneseteostust otsides algatas abielulahutuse ja jäi kolme tütre ainuhooldajaks.

Niisugused olid need naised, kelle kirju nüüd lugeda saame: silmapaistvatest perekondadest, silmapaistvate võimetega ja nõudlikud

elu vastu. Riitta Kallas sõnastabki raamatu keskse teema nende kaudu — see on «kolme targa, tugeva ja kindlate seisukohtadega naise nägemus sajandialguse elust ja ennekõike naisena ning inimesena olemise tähendusest ja ülesandest» (lk 10).

Nii ongi raamatu *sisuks* 382 kirja. Esimese neist on 12-aastane Helmi Krohn saatnud kuueaastasele Ainole 1884. aasta suvel ja viimaseks on 35-aastase Aino Kalda kiri sama vanale Ilona Jalavale 22. detsembril 1913. aastal. Aino Kalda kirju on raamatus 241, neist 180 Ilona Jalavale ja 61 Helmi Krohn-Setäläle. Ilona Jalava kirju Aino Kaldale on 90 ja Helmi Krohni omi 51. Eessõnale järgnevad kirjad on Aino Kalda elukäiku arvestades jagatud viieks osaks ja iga osa ees on R. Kallase näpp, kuid asjatundlik ja paeluvalt kirjutatud olude ning tausta iseloomustus. Osadeks on «Julius Krohni tütar» (1884—1899), «Oskar» (1899—1900), «Peterburis» (1900—1903), «Kasvuaeg» (1903—1908) ja «Hingemäss» (1908—1913). Kõige intensiivsem on kirjavahetus olnud Aino ja Oskar Kalda kihlusajal, kui Aino Kallas oli Soomes ja Ilona Jalava Budapestis (aastas 33 kirja, neist Ainolt 17). Tihe on olnud suhtlemine ka Kallaste Peterburi-perioodil, millest on esitatud kolme aasta kohta 75 kirja (neist Aino Kalda omi 43). Aino Kalda Tartu-perioodist tuleb kirju ühe aasta kohta umbes 20 ja neist 13—14 on valitud just temalt. Seega on Tartu asjadest ja inimestest küllalt palju juttu. Igatahes saab sellest raamatust lisateavet peale Oskar Kalda ja Jaan Tõnissoni eluloo uurija ka see, kes tegeleb üldse sajandialguse Tartu kultuuri- ja kunstieluga.

Raamatu lõpus esitatakse põhjalikud kommentaarid ning biograafilis-teatmeline osa «Kes on kes ja kus». Eesti poolelt on seal eraldi märksõnadega välja toodud Kallaste lapsed ja Oskar Kalda õed ning vennad, lisaks veel J. Aavik, V. Grünthal, A. Haava, K. A. Hindrey, J. Hurt, J. Jõgever, L. Koidula, H. Koppel, J. Köler, J. Luiga, L. Paldrock, V. Reiman, M. Rütli, G. Suits, S. Talvik, Fr. Tuglas, J. Tõnisson ja A. Weizenberg. Eraldi märksõnadeks on veel ka EUS ja Kaarma kõstrimaja.

Raamatu lõpetavad loetelud kolme naise kuni 1913. aastani ilmunud raamatutest ning isikuregister. On lisatud palju huvitavaid ja Eestis tundmatuid fotosid. Väljaandele omase täpsuse ja põhjalikkuse juures on võrastav autori ükskõiksus kirjade autentsuse suhtes. Raamatus esitatakse 382 kirja ja öeldakse, et see on üks osa. Osa millest? Kui palju on üldse kirju säilinud, kas on arvata, et midagi on hävinud, kus hoitakse kirjade originaale? Lk 425 on märgitud kõikide kirjade asukohana SKS, on aga jäetud ütlemata, kas tegemist on originaalide või koopiatega. Teatavasti jäi suurem osa Aino ja Oskar Kalda arhiivist Eestisse ja seda säilitatakse praegu Tartus Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

Käesolevas raamatus publitseeritud kirjavahetusest on Tartus

Ilona Jalava 163 kirja Aino Kaldale aastaist 1894—1938 (f 186, m 7:1). See kirjavahetus oli Tartu-originaalide põhjal väga tihe kuni 1914. aastani, edaspidi tuleb küllalt aastaid, kust kirju ei ole: kas pole kunagi olnud, on hävinud või hoitakse neid Soomes. Aino Kalda kirjad Ilona Jalavale on mõistagi Soomes, kuid et nad olid (ja osaliselt on veel praegugi) eravalduses, ei ole nende koopiaid Tartus. Kirjandusmuuseumis on ka Helmi Krohni 125 kirja Aino Kaldale aastaist 1888—1942 (f 186, m 13:5). Väljaandes sageli viidatud/kasutatud Aino ja Oskar Kalda omavahelisest kirjavahetusest on samuti suurem osa Tartus. Nii säilitatakse siin 773 Aino Kalda kirja Oskar Kallasele aastaist 1900—1944 (f 186, m 57—61:1) ja 370 Oskar Kallase kirja Aino Kaldale aastaist 1900—1939 (f 186, m 8—9:1). Mõistagi on koopiaid kõigist kirjadest ammu antud Soome Kirjanduse Seltsi käsikirjade arhiivi, nii et selles mõttes on R. Kallase viide SKS-ile õige.

Perekondlikust kirjavahetusest on Tartus veel õige suur osa — peaaegu kõik need kirjad, mis Aino Kaldale saadeti sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. Ja asjasthuvitatule — s. t võimalikule uurijale — on siin rikkalikult materjali. Tartus on Aino Kalda ema, vendade (NB: Kaarle Krohni!) ja õdede kirjad talle ning tema kirjavehetust oma lastega. Kahepoolselt säilitatakse siin originaale A. Kalda kirjavehetusest I. ja F. Godenhjelmiga. Ida Godenhjelm oli Aino Kalda ema õde ja see maja oli talle rohkem koduks kui päris kodu, kus ema raskemeelsus süvenes pikkamööda parandamatuks haiguseks. Tõenäoliselt on Riitta Kallas kõiki nende kirjade koopiaid oma raamatu kommentaarides ka kasutanud, kuid viide originaalide asukohale tunduks siiski vajalik.

Muidu põhjalikus kommentaariumis tahaks öiendada ainult ühe väikese asja. 19. juulil 1907 kirjutab A. Kallas Saaremaalt Helmi Krohnile: «Minul ei ole praegu, nagu juba ütlesin, mingeid kirjanduslikke töid, kuid sügisel kavatsen lõplikult viimistleda oma väikesed novelletid. Neid ei trükita siiski enne, kui on küllalt suur kogu. Ja kui see töö on tehtud, alustan üht suuremat teost» (kiri 265, lk 283). Kommentaaris arvab Riitta Kallas selleks «suuremaks teoseks» «Tähelelennu», mis ilmus 1915. aastal (lk 399). A. Kalda päeviku ja tema kogutud Koidula materjalide järgi hakkas Aino Kallas Koidula eluloo kirjutamise peale mõtlema aga alles 1911. a, pärast seda, kui oli ilmunud K. Leetbergi toimetatud Koidula-Kreutzwaldi kirjavehetuse kaks osa (1910, 1911). A. Kallas kirjutas sellest inspireerituna kaheosalise intrigeeriva essee, mille esimene pool, «Koidula ja Kreutzwald: Äärejooned», ilmus ajakirjas «Noor-Eesti» (nr 5/6, 1911, lk 512—526) ja teine osa «Koidula ja Kreutzwald: Kreutzwaldi ja Koidula kirjavehetus II» koguteoses «Eesti kultura I» (Tartu, 1911, lk 324—350). Usun, et just siis, süvenedes talle omase põhjalikkusega

sellesse kirjavahetusse ja sedakaudu Koidula ning Kreutzwaldi loomingu-
gulukku, hakkas Aino Kallas tõsiselt kavandama Koidula elulugu. Ka
esimesed kirjalikud pöördumised Koidulat tundnud inimeste poole,
suuliste usutluste üleskirjutused jms pärinevad 1911. aastast (vt KM
KO f 157).

On ilmne, et käesolev raamat saab järje — publitseeritud kirjava-
hetused ei lõpe ju 1913. aastaga. Teispool Soome lahte on võimalik
niisuguseid väljaandeid teha (ja ilmutada) praegu veel hoopis kiire-
mini ja tulemuski (s. t raamat ise) saab tõenäoliselt korralikum. Ja
nii jääbki üle vaid loota, et sealpool antakse välja ka Aino ja Oskar
Kalda omavaheline kirjavahetus, mis lisaks psühholoogilisele ja üld-
inimlikule huvitavusele kätkeb endas ka suurt kultuuriloolist väärtust.
Sest siinpool nii mahukast ettevõtmisest veel jõud üle ei käi. Eest-
laste tööks peaks aga jääma A. Kallase ja Fr. Tuglase omavahelise
kirjavahetuse üllitamine tulevastel lähedamatel aegadel (Kirjandus-
muuseumis on 207 Aino Kalda kirja aastaist 1909—1942 (f 245,
m 29:14, 30:1) ja 69 Fr. Tuglase kirja aastaist 1913—1938 (f 186,
m 18:2)). Kuigi selle küllalt konventsionaalse kirjavahetuse põhi-
sisuks on eeskätt A. Kallase teoste tõlkimine, kõneldakse seal palju
ka muudest eesti kirjanduslikest küsimustest.

Kirjavahetuste lugemine on ikka kuidagi nuripidi kõitev olnud,
nagu salaja võõrasse tuppa piilumine — ilus vist ei ole, aga huvitab
hirmsasti. Kui on tegemist täiesti tundmatute isikutega, siis läheneme
pakutavale kui belletristikale. Siis nõuame lugejatena neid väärtusi,
mida ootame epistolaarselt romaanilt — head stiili ja meeleolude
ja/või süžee dünaamikat. Konkreetsete, tuttavate isikute korral hakkab
kaasa mängima teave, mis meil neist juba on. Mida rohkem seda on,
seda enam kõneleb meile siis ka dokumentaalne materjal.

Aino Kallase puhul on kirjade taustaks tema päevik. Olen ikka
imeflunud, kuidas see väliselt nii uhke, ligipääsmatu ja avahne naine
on temale algusest peale omase õiglustunde ja siirusega paljastanud
oma siseelu. Kai Laitinen viitab Aino Kallast oluliselt mõjustanud
sümbolistlikule esteetikale, mille järgi inimelu on kunstiteos. Aino
Kallase juures tuleb see ikka meelde. Nii kujundas ta 1915. aastal
kunstiteoseks Koidula elu oma «Tähelennus», nii avaldas ta aastail
1952—56 «Päevaraamatute» viis osa esiktrüki. Riitta Kallas viitab
just «Päevaraamatutele» kui kirjavahetuse avaldamise ühele ajendile.
Sest päevik — nii aus ja otsekohene kui ta ka on — esitab inimesi,
asju ja sündmusi paratamatult ühekülgsest. Ja kirjad annavad nelle-
samadele asjadele, sündmustele ja inimestele uue mõõtme, teise tausta,
erineva loomingust ja päevikust.

A. Kalda kirjades võib tema siirus ja otsekohesus, aga samas ka
tõelise daami taktitunne ja alati väljapeetud stiil. Ja partnerid on
tema väärilised. Vahest on küll Ilona Jalava mõnikord liig tundeline

(alguses) või liig heitlik (pärast); vahest on Helmi Krohn sageli liig argine või asjalik — see kõik on üsna suhteline. Kindel on, et need daamid oskavad kirjutada, ja neil on, millest kirjutada, sest — nagu sõnab Aino Kallas Helmi Krohnile 6. II 1905 — «eletään historiaa!»

Sirje Olesk

VAJALIK JA HÄSTI TEHTUD

Anton Hansen Tammsaare, Voldemar Panso. «Inimene ja jumal» 1962: Dokumendikogumik V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri lavastusest. Koostanud ja kommenteerinud Lea Tormis. Tallinn, Eesti Raamat, 1988. 480 lk.

«Mõttetu, aga ilus asi» — nii intrigeerivalt pealkirjastas oma repliigi selle raamatu puhul Mati Unt (Keel ja Kirjandus, nr 6, 1989, lk 381). Pealkirjas väljendatud eitust kordab ta tekstis: «... salapärane oma kasutuses ja mõttetuses.» Argumentatsiooni puudumine lisab sellele kategoorilisust. Üks põhjendusena arvesse tulev viide siiski on. «Etendusest ei jää kunagi midagi järele,» kinnitab M. Unt. Küllap vajaks seegi väide oma otsustavuses mingit kommentaari. Kas peab lugeja siit jäeldama, et teatrikunsti jäädvustamine on nagunii bluff, mäng kujuteldavate leludega? Aga kuidas jääb *lavastusega*, kunstiloomingu üsna spetsiifilise vormiga? Nimelt lavastuse rekonstrueerimise ja jäädvustamisega tegeleb Lea Tormise kirjutatud ja koostatud raamat. On need kaks tähenduselt üsna erinevat mõistet — lavastus ja etendus — siin segamini aetud meelega või kogemata?

Teatrikunsti «jälgedele» kohta on muidugi raske midagi lõplikku väita. Vaataja puutub lavastusega kokku etenduse kaudu. Kas ei jää lavastuse kõige olulisem jälg etenduse vahendusel vaatajasse? Kas etenduse kadumist väites ongi silmas peetud, et vaataja elamustest ja mõtetest ei jää jälgi väljaspool etendust? Publiku-uurijate võimaliku sekkumise võime kohe kõrvale jätta, see ei kuulu teatrikunsti realiseerumise tingimuste hulka. Kust tuleb ja millest koosneb siis aga ikkagi teatrilugu? Missugune on jäljetult kaduva teatrikunsti osa kultuuris, mis nii oluliselt toetub kestmisele ja mäluale?

M. Undi repliigist ei ole aga raske välja lugeda ka rahulolematust sellega, et taolisi raamatuid pole meil rohkem kui see üks, et teised lavastajad ja lavastused on unustatud. Võta siis kinni, mis on õige ja mismoodi.

Kas hakata täpsustama ja lisada, et M. Unt vaatab ja näeb seekord väga asja sees olles, seestpoolt. Kas seepärast ootamatu tule-

mus ja hinnang? Võiks küsida sedagi, kas ei jätku siin peaaegu et «Inimese ja jumala» aegadesse tagasi ulatuv teatrivaidlus, milles nähtavalt vastamisi seisid ka kaks terava mõtte ja sulega meest — V. Panso ja M. Unt (vt näiteks V. Panso «Teatriartiklitest» 1969. aastast pärit sõnavõtte «Dramaturgia, teater, kriitika» ja «Mõtteid sõnateatri hooaja lävel»).

Kui mitte peljata äärmuslikkust, võiks koguni küsida, kas ei väljendu rõhutatult esiletulevate kultuuriraamatu tunnustega teose mõtetuks kuulutamises ka olude barbaarsus, milleni oleme jõudnud? 1982. aastal valminud käsikiri ilmub raamatuna 1988. Ja see ei ole kurioosum, mille puhul sobiks hämmastust või pahameelt avaldada. Niisugust olukorda peetakse normaalseks.

Ei näe tarvidust tõestama hakata, et L. Tormise töö V. Panso instseneeritud ja lavastatud «Inimese ja jumala» loomisloo ning retseptiooni uurimisel ja dokumenteerival jäädvustamisel on mõttekas, hästi kavandatud ja teostatud. Raamatut sobib nimetada lavastuse täismonograafiaks. Materjali on koondatud ammendavalt. Täit tähelepanu on saanud ka fakt, et tegemist on proosateosel lähtuva lavastusega. «Inimese ja jumala» teatritekst valmis A. H. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» II osa dramatiseeringuna, autoriks lavastaja ise. Tammsaare proosa kõige silmapaistvam dramatiseerija. Kui miski ter- vet raamatut silmas pidades kahtlusi tekitab, siis sõna *dokumentidokumik*, nagu seda tiitellehel on kasutatud. Koostaja mahuka sissejuhatava uurimusega (««Inimene ja jumal»: Dramatiseeringust, lavastusest, vastuvõtust», lk 15—94) oleks ettevõtmine ikkagi poolik välja tulnud. Sellega ei ole küll tahetud ütelda, et mõeldavad ja asjakohased ei oleks ka tagasihoidlikuma uurimusliku rõhuga kogumikud. Kõik lavastused ja lavastajad on niisuguse käsitluse objektina erinevad. Palju oleneb ilmselt ka sellest, missugune distants lahutab raamatu ilmumisel ta lugejaid ajast, mil käsitletud kunstisündmused toimusid. ««Inimene ja jumal» 1962» puhul on ajavahe küllap mõneti juba häirivaltki suur, kui me just ei lähtu eeldusest, et tegemist ongi aja-lookäsitlusega. Kaasa mõjub ju seegi, et veidigi asjalikumaid sissevaateid 60. aastate kultuuri- ja kunstiellu on vähe.

«Kujutatud» aastate iseloomustajana on ««Inimene ja jumal» 1962» kõnekas küllalt. V. Panso lavastus iseloomustab nii kavatsuse kui tulemusena nende aastate edasiviivat ja uuenduslikku vaimu. Retseptiooniga on lugu keerulisem. Ohelt poolt toetav suhtumine V. Panso mittestandardesse loomingusse. Teisalt tuleb seda kriitikat lugedes esile ka harjumus mõelda ja kirjutada unisoonis, isiksusliku alge nappus.

Sellise raamatu ilmumine tuletab meelde, kui palju on meil teatri- loo uurimisel ja jäädvustamisel tegemata tööd, V. Panso looming ja isik kaasa arvatud. Võlast kõnelemine kõlab teadagi suuresõnaliselt,

aga mis see siis muud on? Ei ole seejuures ülearune meeles pidada, et eesti teatriloo käsitlemine, olgu uurimuslikult või tutvustavalt, tähendab peaaegu alati ja kõiges ka ühiskonna ja ühiskondliku mõtlemise uurimist. Väga näitlikult kinnitab seda «Inimene ja jumal» 1962». Varsti pärast Stalini surma algas nõukogude ühiskonnas nn sula. Vajadusest mis tahes jumalikust ettehooldusest loobuda ning selg sirgu ajada kõnelesid tollal oma kunsti vahenditega paljud. Nimelt see määras oluliselt ka Panso lähenemise A. H. Tammsaare raamatule. Selle suhte selgitamine ongi ainuke, milles märkan L. Tormise käsitluses lünka. V. Panso jättis kõrvale romaani lõpu, kus Indrek inimliku halastuse nimel oma jumalaeituse ära salgas. L. Tormis põhjendab seda, aga üsna suletud tekstiga: «Konkreetses lavastuse ideeline pealisülesanne tema ajas eeldas *antud loo* lõppu Indreku noorusliku eneseleidmise sel hetkel» (lk 45). Väga täpne ja sisukas lause, ent kuigi probleemist on juttu terve lehekülje ulatuses, jääb seletus puudulikuks. Ei ole otsest vastust küsimusele, mispärast Panso Tammsaarest tookord nii oluliselt kõrvale kaldus. Ja mispärast seda talle arvustuses tookord üldse pahaks ega tähelegi ei pandud. Kas näha selles ka 80. aastate alguse, s. o. uurimuse käsikirja valmimise aja peegeldust?

Jääksime poolele teele, kui tunnustaksime seda raamatut üksnes kui eriti sisukat uurimust ja rikast dokumentaariumi. Oluline on ka algatus ja eeskuju. Varasemates arvustustes on juba nimetatud lavastusi, mis võiksid olla järgmiste taoliste kogumike aluseks. Neid on muidugi palju rohkem. Tegijaid on ka. Või oleme tõepoolest nõus mõttetuse-teesiga?

Olo Tonts

EDITORIAL NOTE

On the first of December 1919 Tartu University of the Estonian Republic was inaugurated. This was an event of fundamental importance for the development of national culture and the national language; this year its 70th anniversary will be celebrated. On this occasion several writings are published in our journal. Rector of Tartu University Professor Jüri Kärner discusses the tasks of developing higher education today, in the technetronic era, admitting our present-day backwardness as compared to the world level. We publish a reprint of a speech made on a public ceremony in the assembly hall of the University 70 years ago by Peeter Põld (1878—1930), one of the founders of the Estonian university and later a professor of pedagogy. Two more writings are published as reprints: one by Juhan Luiga (1873—1927) — on the world experience of academic education; and a sermon delivered on the anniversary of the University in 1933 by Uku Masing (1909—1985), then a young theologian who is known already to the readers of our journal. "It is us who receive the legacy of Gustav Adolf and other past rulers of our land, as the inheritors enjoying full and sole rights to it," Peeter Põld declared. "The free appearance of any new nation would enrich the common truth of mankind," Juhan Luiga said, and in a decade and a half Uku Masing could make the following statement: "Our University is the symbol and stronghold of our mental independence."

A highly topical problem of recent years — that of the relations between a state and nations and the way of solving it by applying cultural autonomy — is discussed

Editorial note

by Karl Aun, an Estonian professor working in Canada, an expert on international law. In this issue we publish the first part of his observation, the second part together with the text of the Law of Cultural Autonomy of the Estonian Republic will be published in the December issue.

Eduard Markus (1889—1971) who worked as professor of geography at Tartu University during the period of the Estonian Republic, and after World War II in Ohio, USA, has written a short study on cultural geography dealing with essential problems of historical philosophy and cultural history as well. E. Markus's life and work is surveyed by one of his disciples, professor of biology Viktor Masing.

The beginning of the 18th century was an important turning-point in Estonian history — as a result of the Great Northern War the territory of Estonia was united to the Russian empire. A recent study by the Swedish scholar Peter Englund on the battle of Poltava might be of interest for the Estonian reader as it presents a number of new facts. The book is thoroughly reviewed by Margus Laidre.

The mystical work of the German artist and writer Bô Yin Râ (1876—1943, real name J. A. Schneiderfranken), one of whose prose poems is published in Genadi Noa's translation, will certainly be of interest to the Estonian reader as the beloved reading matter of the great Estonian poet Ernst Enno (1875—1934).

The poetical aphorisms by Hando Runnel deal with several philosophical and political problems of today.

An essay written in 1935 by Heiti Talvik (1904—1947), one of the most outstanding poets of his generation, declares the idea of mental renaissance, taking, by the way, into consideration critical judgements on culture of the Russian philosopher Nikolai Berdyayev.

The Romanist Veronika Viiret gives us a concrete

survey about the studies of philology and philological culture in Tartu University in the 1930s.

The translation of the Swede Daniel Bratt's dissertation defended in 1695 in Latin represents the legacy of the earlier past of Tartu University and gives us an interesting picture about the manner of economic (and agricultural) thinking of that time.

A book-review by Eero Medijainen is devoted to a collection of writings on the international relations of the Baltic states, issued as a publication of Stockholm University in 1986. Ruth Hinrikus's review deals with the memoirs by Eeva Niinivaara, an Estonian who was an active figure of Finnish culture; Sirje Olesk reviews the publication of correspondence of Aino Kallas (1878—1956), a writer belonging to both Finnish and Estonian literature; the subject of Ülo Tonts's writing is a collection of reviews on one of the best stagings by the prominent director Voldemar Panso (1920—1976).

In the present issue we start the publication of the Estonian translation of Nikolai Berdyayev's (1874—1948, see above) work "The Origin of Russian Communism" introduced by a preface by Peeter Torop. The work, first printed in 1937, has given the world the knowledge about the cultural background without which the relevant aspects of the rise and development of the Soviet state would remain incomprehensible.

Waves and Cycles of Culture

Eduard Markus

This paper examines the distribution of highly gifted persons — "creators of culture" — in space and time. Special diagrams are used and ideas presented which emerge from the geographical and historical distribution of eminently creative men. Highly gifted persons form groups illustrating the rise of creative activities in certain periods and so producing "culture waves". On the other hand, groups of culture waves form "culture cycles". The First Culture Cycle originated in the great irrigated valleys of the dry zone and the Second Cycle has the temperate zone as its environment. These cycles are divided distinctly from one another by the "Pre-antique Depression", a great political and intellectual crisis in the 7th century B. C. affecting the whole civilised world of that time. In terms of curves of progress intellectual and spiritual civilisations are "asymmetric", while a "symmetric civilisation" is represented by that of the Arabs.

The paper also develops a hypothesis to enable the succession of spiritual and intellectual civilisations in the Second Cycle to be traced and the essence of our contemporary crisis to be understood. This cycle began with the antique renaissance of culture, a sudden

rise of creative activities, followed by great intellectual achievements of mankind. Powerful external environmental factors help intellectual progress and a chain of such factors has conditioned the intellectual strength of Western Culture, whereas Graeco-Roman civilisation acquired its intellectual characteristics already during the final phase of the First Culture Cycle under the influence of the Mediterranean as a medium of communication.

Finally an attempt is made to determine the position of the present depression in the system of culture cycles. It is supposed to close the Second Culture Cycle, while the rise of a new environmental factor (atomic energy, outer space) marks the beginning of the Third Culture Cycle.

Defeat of an army: the battle of Poltava from the viewpoint of the history of everyday life

Margus Laidre

Until recent times there has been no monograph about the turning-point of the Northern War, the battle of Poltava. In 1988 this gap was filled by the Swedish historian Peter Englund with his book *Poltava: Berättelsen om en armens undergång* (*Poltava: Story of an army's defeat*, Stockholm,

Atlantis, 1988. 276 pp.). This dramatic event is described from the viewpoint of the history of everyday life (Alltagsgeschichte), through the eyes of the officers and men who participated in the battle. This gives the book a novel approach and guarantees its success among the reading public. P. Englund has skilfully managed to connect both popular and scientific treatments.

The work is divided into three parts: (1) mobilization, (2) battle and (3) retreat whereas the description and analy-

sis of the battle takes up two thirds of the book. It is not a nameless mass that is acting in the pages of this book, but we can meet vivid personalities from the soldiers' wives up to the King all of whose characters are opened to us through their often very dramatic fates.

P. Englund's merit also lies in refuting several hitherto existing historical truths and changing the accentuations. The author has also managed to shed light on a number of social, economic and other problems connected with the war.

ОТ РЕДАКЦИИ

1 декабря 1919 г. состоялось торжественное открытие Тартуского университета Эстонской Республики. Это событие имело основополагающее значение в развитии национальной культуры и языка; в настоящем году отмечается 70-летие этого торжества. В связи с этим публикует наш журнал разные материалы. Ректор университета профессор Юри Кярнер рассказывает о проблемах развития высшего образования в наше технетроническое время, не отрицая отсталости в масштабах мирового уровня. Повторно приводится речь, которая была произнесена 70 лет тому назад на торжественном собрании в актовом зале университета Пеэтером Пылдом (1878—1930), организатором эстонского университета, который работал в течение последующих лет там же профессором педагогики. Печатаются повторно также статья от того же 1919 года Юхана Луйга (1873—1927), плодотворного публициста и ученого-психиатра, об опыте академического образования во всем мире, и проповедь от 1933 года уже известного по страницам нашего журнала Уку Мазинга, в то время молодого теолога, которую он произнес в день годовщины университета. «Мы принимаем наследие Густава Адольфа и других бывших правителей нашей земли как единственные и полноправные наследники», декларирует П. Пылд. «Свободный облик каждой нации является общечеловеческим обогатителем истины», писал Ю. Луйга, и спустя пятнадцать лет смог У. Мазинг утвердить: «Наш университет является символом и крепостью нашей духовной самостоятельности».

Проблему об отношениях между государством и этносами, ставшей в течение последних лет очень актуальной,

и о решении этой проблемы с применением культурной автономии рассматривает в своем исследовании специалист по международному праву, работавший в Канаде эстонский профессор Карл Аун. Публикуем из его труда первую часть, окончание которого вместе с текстом закона о культурной автономии Эстонской Республики будет приведен в следующем номере.

Работавший во время Эстонской Республики в Тарту, а после войны в Огайо (США) профессор географии Эдуард Маркус (1889—1971) является автором опубликованного нами короткого исследования по географии культуры, существенно затрагивающего как проблемы философии так и проблемы истории культуры. О жизни и деятельности Э. Маркуса рассказывает его ученик профессор биологии Виктор Мазинг.

Важным поворотом в эстонской истории было начало XVIII-го века: территорию Эстонии присоединили в результате Великой северной войны к Российской империи. Недавнее исследование шведского ученого Петера Энглунда о полтавской битве представляет эстонскому читателю интерес, приведя много новых данных: его книгу основательно знакомит Маркус Лайдре.

Немецкий художник и писатель Бо Инн Ра (1876—1943), с настоящим именем Й. А. Шнейдерфранкен, ознакомлением которого здесь является одно стихотворение в прозе в переводе Генадия Ноа, представляет интерес эстонскому читателю как любимый автор известного эстонского поэта Эрнста Энно (1875—1934).

Стихотворные афоризмы Хандо Руннеля рассматривают различные современные философские и политические проблемы.

Написанное в 1935 г. эссе Хейти Тальвика (1904—1947), одного из значительнейших поэтов своего поколения, проповедует идею духовного возрождения; кстати, он при этом учитывает культурно-критическую точку зрения русского философа Николая Бердяева.

В своих воспоминаниях дает конкретное представление о филологической культуре и обучении в Тартуском университете 30-х годов романист Вероника Вийрет.

Из наследия более далеких времен Тартуского университета публикуем перевод диссертации шведа Даниеля Братта, который был написан в 1695 году на латинском языке. Он воссоздает любопытную картину об экономическом (и сельскохозяйственном) складе мышления того времени.

В рубрике рецензии знакомит Ээро Медияйнен изданный в 1986 г. Стокгольмским университетом сборник о международных отношениях в Прибалтике. Рутт Хинрикус рассматривает книгу воспоминаний урожденной эстонки, финской деятельницы культуры Ээвы Нийниваара; Сирье Олеск обзорекает публикацию переписки Айно Каллас (1878—1956), писательницы, принадлежащей истории как финской, так и эстонской литературы. Темой рецензии Юло Тонтса является книга об одной из лучших постановок известного театрального режиссера Вольдемара Пансо (1920—1976).

Начиная с настоящего номера будет продолжаться перевод труда «Истоки и смысл русского коммунизма» вышеуказанного Николая Бердяева (1874—1948), предисловие к которому написал Пеэтер Тороп. Впервые это произведение было напечатано в 1937 г., знакомя мир с этим историческим фоном, без знания которого нельзя понять существенных элементов возникновения и развития советского государства.

Волны и циклы культуры

Эдуард Маркус

В статье рассматривается распределение чрезвычайно одаренных людей — «создателей культуры» — в пространстве и во времени. Используются особые схемы и представлены идеи возникающий из географического и исторического распределения выдающихся творческих человек. Чрезвычайно одаренные личности составляют группы иллюстрирующие увеличение творческой деятельности в конкретные периоды и таким образом создавая «волны культуры». С другой стороны группы из волн культуры составляют «циклы культуры». Первый Цикл Культуры происходил от больших орошаемых долин сухой зоны а окружающая среда Второго Цикла — умеренная зона. Эти циклы ясно друг от друга отделены «преддревней депрессией» — большим политическим кризисом в VII столетии до нашей эры, которое поразило весь цивилизованный мир того времени. С точки зрения кривых прогресса интеллектуальные и духовные цивилизации «асимметрические», в то время как «симметрическая цивилизация» представлена у арабов.

В статье также излагается гипотеза позволяющая следить последовательность духовных и интеллектуальных цивилизаций

во Втором Цикле и облегчающая понимать сущность нашего современного кризиса. Начало этого цикла является древнее возрождение культуры внезапное увеличение творческой деятельности, затем следовали великие интеллектуальные достижения человечества. Могучие внешние относящиеся к окружающей среде факторы содействуют интеллектуальному прогрессу и цель таких факторов породила условия интеллектуальной силы Западной Культуры, в то же время греческо-римская цивилизация достигала свои интеллектуальные характерные черты уже во время последней стадией Первого Цикла Культуры под влиянием Средиземного моря как средства коммуникации.

В заключение сделана попытка определить позицию настоящей депрессией в системе цикл культуры. Предполагается, что это кончается Второй Цикл Культуры, пока увеличение новых окружающих факторов (атомная энергия, космос) отмечает начало Третьего Цикла Культуры.

История гибели одной армии

Маркус Лайдрэ

До последнего времени среди трудов историков отсутствовало монографическое исследование о поворотном событии Северной войны — Пол-

Резюме

тавской битве. Этот пробел в исследованиях был ликвидирован в 1988 году шведским ученым Петером Энглуном. Его книга — «Полтава. История гибели одной армии» вышла в Стокгольме, издательстве «Атлантис». Объем монографии — 276 страниц. Автор описывает Полтавскую битву с точки зрения принимавших в ней участие офицеров и солдат. Такой подход выглядит новым и является своеобразной гарантией успеха у широкого круга читателей. П. Энглунд успешно сочетает в своем исследовании популярной и научной стилизации изложения. Монография состоит из трех частей.

Первая часть посвящена описанию мобилизации войск,

вторая — описывает сражение. В третьей части в центре внимания автора оказывается отступление шведской армии. П. Энглунд повествует не о безликой массе людей, а о ярких индивидуальностях, судьбы которых зачастую оказываются драматичными. Герои книги Энглуна — представители самых различных социальных групп.

П. Энглунд сумел в рамках интересующей его проблематики оказаться от господствующих в исторической науке стереотипных подходов. Работа шведского историка интересна и тем, что здесь затрагиваются многие социальные, экономические и др. проблемы, связанные с войной.

Nikolai Berdjajev

ENE KOMMUNISMI LÄTTED JA TÄHENDUS

Tõlkinud Jaan Isotamm

Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, YMCA-Press, 1955. Tõlkija tänab pr. Ann Maltsi armastusväärse abi eest käsikirja viimistlemisel ja trükiks ettevalmistamisel.

VABADUS JA ORJUS AJALOOS: BERDJAJEV

1930. aastal unistas José Ortega y Gasset oma «Masside mäs-sus» sellise raamatu ilmumisest, mis tõlgiks «stalinliku marksismi» vene ajaloo keelde. Just ajaloo, mitte kommunismis, seisnes tema arvates stalinliku süsteemi jõud. Nikolai Berdjajev (1874—1948) alustaski 1933. aastal sellise raamatu kirjutamist. Vene ajaloo jaoks kaua aega olematul 1937. aastal jõudis see pealkirja all «Vene kommunismi lätted ja tähendus» lääne lugeja kätte algul inglise ja seejärel ka teistes euroopa keeltes. Vene lugejani jõudis raamat alles 1955. aastal, seega küll tagasivaateks ja prognoosideks suhteliselt soodsal ajal, kuid kahjuks väljaspool NSVL-i piire.

Nüüd ka eesti lugejani jõudev Nikolai Berdjajevi raamat on veel maha vaikitud uemateski vene käsiraamatutes. Isegi kõige tähelepanelikumates analüüsides on Berdjajevi ajaloo filosoofiast rääkides kasutatud ühekülgselt leksikat: «reaktsioonilis-romantiline reaktsioon imperialismi üldkriisile», «eksootiline segu müstitsismist, eksistentsialismist, antikommunismist, aristokratismist ja anarhismist», «vastutus-tundetud Venemaa ees». Berdjajevist kirjutanud on häirinud asjaolu, et just tema Vene ajaloo filosoofia on ta Läänes populaarseks teinud. Mõne aasta eest raiuti Tartus üks ülikooli vene kirjanduse kateedri kogumik (500 eks) tükkideks üksnes Berdjajevi ja veel mõne sama «ohtliku» tegelase nimetamise pärast.

Kuigi vene kriitilise ajaloo filosoofia esindajate saatus pole üldse kerge olnud (selle esimesi eredaid esindajaid Pjotr Tšaadajev kuulutati ju lausa hulluks), on viimasel ajal muutused objektiivsema tunnustamise suunas ilmsed. Huviline lugeja võiks selles veendumiseks sirvida uuemat venekeelset perioodikat: «Voprossõ Filosofii» nr 2, 1989, «Rodina» nr 2, 1989, «Literaturnaja Gazeta» nr 31, 2. VIII 1989, «Voprossõ Literaturõ» nr 4, 1989, «Naše Nasledije» nr 6, 1988. Välja on kuulutatud ka Berdjajevi kaheköitelise teostekogu ilmumine.

1874. aastal Kiiemis sündinud ja 1948. aastal Pariisi lähedal surnud Nikolai Berdjajev pärines väarikast aadlisuguvõsast, milles mehed teenisid sõjaväes (vaarisa oli kindral, vanaisa kasakaataman) ja naised teenisid Jumalat; tema soontesse oli segatud ka prantsuse verd. 1884—1894 õppis Berdjajev Kiievi kadetikorpus, kus olla juba 14-aastasena hakanud lugema Kanti, Hegelit ja Schopenhauerit. 1894 astus ta Kiievi ülikooli algul loodusteadusi ja aasta hiljem õigusteadust õppima. Seal huvitub ta tõsiselt oma «igaveste kaaslaste» Tolstoi ja

Dostojevski filosoofiast, tegeleb Ibseni, Maeterlincki ja Nietzsche loominguga. Samal ajal tekivad tal sidemed sotsiaaldemokraatide ja revolutsiooniliste üliõpilasringidega. Üliõpilasrahutuste pärast heidetakse ta 1898 ülikoolist välja ja saadetakse kolmeks aastaks Vologdasse asumisele. Nii jääbki tulevasel Nobeli preemia kandidaadil ülikool lõpetamata. Asumisel tuleb kainenemine, «kriitilisest marksismist» jõuab Berdjajev «eetilisse idealismi», väites hiljem, et ka tema tollane revolutsioonilisus oli pigem eetiline kui sotsiaalne. Alates 1899. aastast on Berdjajev aktiivselt tegutsev ajakirjanik, ühiskonnategelane ja filosoof. Tema idealism võtab religioosse värvingu, muutudes «konkreetsiks ideaalrealismiks», mida filosoof Nikolai Losski peab vene filosoofide maailmavaateks üldse; selle põhjoneks on tõdemus, et kõigi reaalsete aegruumiliste protsesside aluseks on ideaalne olemine, kusjuures nii ideaalne kui reaalne olemine on konkreetsed, ei taandu ainult abstraktsioonidele. 1910. aastateks kujuneb lõplikult välja Berdjajevi huvidering. Ohelt poolt jääb ta alati tegelema vabaduse metafüüsikaga, olles sellega personalismi ja eksistentsialismi alusepanijaid («Vabaduse filosoofia» 1911, «Vaba vaimu filosoofia» 1927—28, «Inimese orjusest ja vabadusest» 1939), teisalt huvitab teda ka paratamatus, ajaloo käik ja olemus («Venemaa saatust» 1918, «Ajaloo mõte» 1923, «Uus keskaeg» 1924, «Vene kommunismi lätted ja tähendus» 1937). «Venemaa saatust» on 1919. aastal rohkeid tsitaate kasutades refereerinud A. H. Tammsaare artiklis «Mis sõjast loodetakse» (vt «Kogutud teoste» 16. kd). On veel hulk töid, milles Berdjajev need kaks tendentsi eetiliseks või esteetiliseks tervikuks püüab liita (näiteks «Loomingu mõte: inimese õigustamise katse» 1916, «Ebavõrdsuse filosoofia» 1923, «Dostojevski maailmakaemus» 1923).

1917. aastal aktsepteerib Berdjajev üksnes Veebruarirevolutsiooni, järgnevad sündmused on talle vastuvõtmatud. Kuigi ta valiti 1919 Moskva ülikooli professoriks ning ta suutis isegi asutada Vaimukultuuri Vaba Akadeemia (1919—1922), tuli tal 1922. aastal riigist lahkuda — koos suure grupi vene kirjanike ja teadlastega saadeti ta maalt välja. 1922—1924 elas ta Berliinis, kus pidas loenguid vene filosoofiast ning asutas Filosoofilis-Religioosse Akadeemia, millega koos kolis 1925. aastal Pariisi. Seal asutas ta ajakirja «Put» («Tee»), mida ka ise toimetas (1925—1940). Rahvusvaheliselt hästi tuntud vaimuinimesena (1947. aastast ka Cambridge'i ülikooli audoktor) jäi Berdjajev lõpuni vene patrioodiks ja viimse hetkeni (surigi kirjutuslaua taga) kirjutavaks filosoofiks. Viimaste, juba pärast surma ilmunud raamatute pealkirjad näitavad, et Berdjajev jäi oma teemadele lõpuni truuks: «Essee eshatoloogilisest metafüüsikast», «Vaimu Riik ja Keisri Riik», «Jumaliku ja inimliku eksistentsiaalne dialektika», «Tõde ja ilmutus». Vahetult pärast surma ilmus ka filosoofiline autobiograafia «Enesetunnetus» (1949). Vene filosoofia omapäraks on tihe seos ilukirjan-

dusega kuni ilukirjanduse enda kuulutamiseni «tõeliseks vene filosoofiaks». Aron Steinbergi sõnutsi on «vene kirjanduses lahutamatu liitunud: filosoofiline mõte, religioosne ja ühiskondlik jutlus, poliitiline ettenägemine ja paljastamine ja ilus kujundlik kehastus». See käib ka Berdjajevi kohta. Just tema ajaloofilosoofilisi töid on Nikolai Losski nimetanud filosoofia ja filosoofilise publitsistika piiril olevaks. Berdjajevi stiili juurde kuulub aforistlikkus, emotsionaalsus, poliitiline teravus (mitte tigidus), mida eriti võimendab mõtete kontekstikauged assotsieerimine. Seetõttu on Berdjajevil tulnud tihti kahe leeri vahel üksinduses seista ja tunda saada seda, mida Leonid Obolenski nimetas «vene mõttekartuseks». Usuga ideedesse kui imejõusse kaasneb hirm ideede ees: kui ilmub elu mõttetust kuulutatav Schopenhauer, kas ei lõika siis kõik venelased endal kõri läbi!

Filosoofilises autobiograafias «Enesetunnetus» peab Berdjajev enda omapäraks seda, et ta ei võtnud «filosoofia aluseks mitte olemist, vaid vabaduse», sest «vabaduses on maailma saladus». Sellest lähtuvalt on vabaduse mõiste keskne nii Berdjajevi inimese- kui ajaloo-filosoofias, nii et võib rääkida omapärasest antropoloogilisest ajaloo-filosoofiast. «Enesetunnetuses» on antud ka vabaduse määratlus: «Vabadus on minu sõltumatus ja minu isiksuse seesmine määratlus, ja vabadus on minu loominguline jõud, mitte valik minu ette asetatud hea ja kurja vahel, vaid hea ja kurja loomine minu poolt.»

Raamatu «Vene kommunismi lähted ja tähendus» taustal on seda oluline meeles pidada, sest riigi ajaloolise olemise ja inimese eluloolise olemise vahel on vabaduse mõiste kaudu tugev seos. Ka ajalugu vaatab Berdjajev läbi inimese ning püüab mõistatada, «miks kõige riigitum rahvas on loonud sellise suure ja võimsa riikluse, miks kõige anarhilisem rahvas on nii alistuv bürokraatiale, miks vaba vaimuga rahvas justkui ei tahaski vaba elu?»

Vastust otsib Berdjajev vene ajaloost. Kui Gustav Laurentius väidab oma raamatus «Individualism, rahvas ja riiklus» (Rakvere, 1923), et «iga rahvas peab omale riikluse looma, mis tema iseloomule täiesti kohane, armas ja hea on» (eristades kolme võimalust: vägevama järeleaimamine, laialdane andmete kogumine, rahva iseloomu tundmine), siis Berdjajev rõhutab vene ajaloos just vägevama järeleaimamist. Selline areng ei ole vaba ja Berdjajev näitab eeskujudest vabanemise loogikat, milles vabadus püütakse leida eeskuju ületamises. Tulemuseks on sõltuvus minevikust, mida demonstreeribki rida Rooma—Konstantinoopol—Moskva—Peterburg—Moskva. Selles loogikas on kindel koht ka Leningradil, õigeuskliku maailma keskuse ambitsioonist alanud traditsioon jõuab maailmarevolutsiooni keskuseni. Rooma langemisest olulisem oli Venemaa jaoks «Teise Rooma» — Konstantinoopoli langemine türklaste kätte (1453), sest umbes samal perioodil jõudis lõpule Venemaa vabanemine tatarlaste ülemvõimust (1480). Nii

saab Moskvast «Kolmas Rooma», seejärel Ivan Groznõist esimene vene tsaar (1547). Maailma keskpunktiks olemise ambitsioonid jäävad Venemaal kestma: XVII sajandil püüab patriarh Nikon Moskva lähedale ka Uut Jeruusalemma ehitada, XVIII sajand aga algab Peterburi, õigemini Sankt-Peterburgi rajamisega, mis võtab Moskvalt nii püha linna kui impeeriumliku maailmalinna oreeoli.

Kuigi Peeter I püüdis uut igati rõhutada käskude-keeldudega (habemete lõikamine, euroopalik riietus, võõrkeeled jne) ja uue Venemaa sümbolit Peterburgi kordumatuks teha (näiteks keelates 1714 mujal Venemaal kivihoonete püstitamise), oli selles uues ometi palju minevikulist, olgu see siis Rooma ja Veneetsia matkimine Peterburi planeerimisel või Peeter I kuulutamine esimeseks vene imperaatoriks (1721). Peeter I euroopastavad reformid on Berdjajevi jaoks võrreldavad vene, s. o «idamaise kommunismi» võidutsemisega: «Peetrit võiks võrrelda Leniniga, Peetri põõret bolševistliku põõrdega». Sisuliselt toimus mõlemal juhul protsess, mida Oswald Spengler 1922 oma «Õhtumaa allakäigu» teises osas nimetas ajalooliseks pseudomorfoosiks: oma, Euroopast vaadatuna noore kultuuri jäämine võõra ja vana kultuuri meelevalda. Tagajärjeks on oma-võõra segunenine ning rahvusliku eneseväljenduse mandumine kõige erinevates ühiskondliku elu sfäärides.

Ametlikult läände avanedes sumbub Venemaa areng tegelikult endasse. Liiga vägivaldne on uus, liiga isemeelselt epateeriv ja ühendamise asemel lahutav. Impeeriumlik allutamistahe teotseb nii sees kui väljas, nii bürokraatia kui sõjaväe abil. 1899 võib Jakob Hurt ütelda: «Poliitilises mõttes oleme me kõik: eestlased, lätlased ja sakslased Põhjasõjast alates siin Balti maadel «venelased» ... (Kõne pastorite õhtul). Tõsi küll, Hurt ei karda venestamist, mis on «riiklik ja sotsiaalne ümberkorraldus» (Vrd ka Oskar Looritsa sõnu «Eesti ajaloo põhiprobleemidest» 1955: «... eestlust ei hävita veel ei iseseisvuse ega isegi mitte oma kodumaa kaotus...»). Karta tuleb «slaviseerimist», ümberrahvastamist, kuid eestlaste ja lätlaste rahvused on Hurda arvates «tugevam soomus panslavistlike noolte vastu kui saksa haridus».

Möödunud sajandi algul annab 1812. aasta sõda Napoleoniga tõuke vene rahvustunde kiiremaks arenemiseks, kuid prantsuse ajaloolane Alfred Rambaud leiab siin võimaluse ironiseerimiseks: prantslastesse väga sapiselt suhtuvat kirjavahetust peavad Rostoptšin ja Vorontsov prantsuse keeles, Borodino lahingus surmavalt haavata saanud kindral Kutaissov lausub oma viimased sõnad prantsuse keeles, võitu Prantsusmaa üle tähistava triumfikaare tekst Tsarskoje Selos on prantsuse keeles.

Loomulikult ei tähenda prantsuse keele kasutamine veel irdumist rahvuskultuurist (vt Leo Tolstoi «Sõda ja rahu»), kuid näitab siiski ebaorgaanilisest riiklusest tingitud spetsiifilist oma-võõra segunemist

kultuuris. Kultuuri paljukeelsus on ühelt poolt ajaloo tulemus, teisalt on ka matkivas ajaloos alati mingi rahvuslik invariant, mis lubab rahvuses tema ajaloo eeldusi näha.

Neis arutlustes saab Berdjajev ajaloo kõrval tuge Vene ajaloo mõtestamisest ajaloofilosoofia ja erinevate ühiskondlike liikumiste poolt. Just selle mõtte arengut järgibki Berdjajevi raamatu ülesehitus. Mahuvad ju sellesse slavofiilsus ja läänlus, sotsialism, narodniklus, anarhism, marksism. Kõik need arutlused aga algavad vene intelligentsi analüüsiga. On iseloomulik, et intelligentsi vaatleb Berdjajev kogu aeg «parteiisena», rühmituste ja ideoloogiate raames. Alltekstist kumab läbi projitseeritus isiksusele, tema vabadusele. Berdjajevi töödes on seoses selle probleemiga kindel seaduspärasus. Ühelt poolt on mingite ideede liiga «õigeusklikud», ortodokssed pooldajad Berdjajevi arvates kõige enam tõe väänanud. «Ortodoksia on loomult sotsioloogiline ja tähendab organiseeritud kollektiivi autoriteeti vaba isiksuse, inimese vaba valmu üle» («Enesetunnetus»). Teiselt poolt on ta kogumikus «Vehhi» (1909) kirjutanud: «Intelligents on valmis omaks võtma igasuguse filosoofia tingimusel, et see sanktsioneeriks tema sotsiaalsed ideaalid ning hülgab kriitikata igasuguse, kõige sügavama ja tõelisema filosoofia, kui selles võib aimata ebasoodsat või isegi lihtsalt kriitilist suhtumist nendesse traditsioonilistesse (minu sõrendus P. T.) meeleoludesse ja ideaalidesse.» Niisugune kohandav alalhoidlik mõtlemine ongi ajalooliselt süüdi selles, et vene intelligentsiga juhtus «õnnetus»: «armastus võrdsustava õigluse, ühiskondliku headuse, rahva heaolu vastu on halvanud armastuse tõe vastu, peaaegu hävitanud huvi tõe vastu.»

Nende arutluste taustal on päris loomulik, et Berdjajevit huvitas Pjotr Tšaadajev, kelles ta näeb vene «iseseisva mõtte ja eneseteadvuse esmast virgumist»: «Tšaadajevi ajaloofilosoofia oli mäss Vene ajaloo, Vene mineviku ja Vene oleviku vastu.» Berdjajev, kes on end pidanud üldiselt mõjutusteta filosoofiks (erandi teeb ta vaid Kantile ja Dostojevskile), sõltub siiski nähtavalt Tšaadajevi kultuurigeograafilisest lähenemisest ajaloole. Tšaadajevi järgi on Venemaa «suurte avaruste geoloogiline produkt» ning rahvast kujundavaks algeks on «geograafiline element», vene ajalugugi on «looduse saadus». Loodus tingib rahva hajutatuse eluruumis, vähese suhtlemise ja koosmõtleamise, alistuvuse igasugusele võimule, võimukandjate jumaldamise jne. «Vene hingemaastik on vastavuses Venemaa maastikuga,» kirjutab Berdjajev. Ja seda mitte ainult avarustega seoses (vrd A. Tšehhovi sõnu: «Lääne-Euroopas hukuvad inimesed sellepärast, et elada on kitsas, meil sellepärast, et elada on avar... Avarust on nii palju, et väikesel inimesel pole jõudu orienteerumiseks.») Villem Ridala on venelaste kohta kirjutanud («Tõu küsimus» 1914): «Mäetus, kaljutus, kivitus, see üle-

üldine tugevama maapinna ehitusaine puudus, lühidalt maastiku kondikava äraolek teeb, et see laad samuti rahva hinges puudub...»

Avarus ja hajutatud soosivad vallutusi ja vägivallavõimu Vene ääreladadel, kuid palju hullem on Tšaadajevi jaoks pärisorjus, see sisevallutus. Seejuures demoraliseerib orjus kõiki ühiskonnakihte: «Vaadake vaba inimest Venemaal! Tema ja pärisorja vahel ei ole mingisugust nähtavat erinevust.» Selle üldise orjuse tingimustes muutub mõttetuks seaduslikkuse idee, tunnistatakse vaid kingitud õigusi ega mõelda loomulikust õigusest: «Näiteks ei ütle me, mul on õigus teha seda ja seda, me ütleme: see on lubatud, aga see ei ole lubatud.» Kui karmilt kõlab Tšaadajevi kuulutus: «Häda rahvale, keda orjus pole alandada suutnud, selline rahvas ongi orjuseks loodud.»

Mis aga puutub mineviku eitamisele Tšaadajevi poolt, siis seda tähtsustab Berdjajev üle. «Vene ajaloolise mõtte peavooludes» täpsustab Pavel Miljukov, et Tšaadajev ei eitanud minevikku, vaid «mineviku imetlemist». Tšaadajev (nagu Berdjajevgi) uskus Venemaa tulevikku, kuid eitas «retrospektiivset utopiat» ja «rahvuse fabritseerimist»: «me ei pea tulevikku rajama mitte minevikule, mida meil ei ole, vaid meie olukorra läbimõeldud hinnangule olevikus», s. t minevikku ei saa lahutada olevikust, milles ta sisaldub.

Tšaadajev pani aluse sellele vene kultuuri eneserefleksiooni kaksühtsusele, mis slavofiilide ja läänlaste poleemikast alguse saab ning läbi vene ja lääne sotsialismi variantide, pinnaseideede, narodnikluse, neoslavofiilsuse, euraasialisuse jms suundumuste tänapäeva välja ulatub. Berdjajevit huvitas selle poleemika algus. 1910 kirjutas ta raamatu Aleksei Homjakovist, ühest slavofiilsuse alusepanijast, milles rõhutas selle liikumise olulisust rahvusteadvuse ja religioossuse arengus, Ida-Lääne probleemi püstitamises. Nende probleemide lahkamist eri aegadel ja erinevatelt ideelistelt positsioonidelt jälgib Berdjajev revolutsioonini välja. Teda ei huvita see osa rahvuslikust ajalooteadvusest, mis peegeldub folklooris. Ta jälgib, kuidas läänlastest ja slavofiilidest alates toimub tegelikkusest irdumine ja selle tegelikkuse vaimne konstrueerimine. Sellega käivad kaasas ka n-õ faasinihked, hälbimine olevikust minevikku või tulevikku. «Enesetunnetuses» on Berdjajev kirjutanud: «Olen alati arvanud, et vabadus on aristokraatlik, mitte demokraatlik. /--/ Revolutsioonilised massid ei armasta vabadust. /--/ Iga grupeeruv mass on vabaduse vastu vaenulik.»

1830. aastatel on veel loomulik slavofiilide ja läänlaste euroopalik haritus ja ka valgustuslikkus nende tegevuses. Slavofiilide orienteerituses minevikule väljendub soov omaks võtta «klassikaline vana maailm» (s. t traditsioonid), et osaleda «inimkonna hariduses». Kuid varakult hakkab ilmneida ideoloogiliste protsesside ambivalentsus, mida sedastab ka Juri Lotmani väide: «Venemaal on võimalik läänlane, kes pole iial Läänes käinud, kes ei oska keeli ja isegi ei huvitu tegelikult

Läänest.» Sama võib juhtuda ka slavofiiliga. Filosoof Nikolai Fjodorov tegi sellest sajandi lõpus tõsise probleemi: «Kuni neil pole koha-likku (minu sõrendus P. T.) ajalugu, ei tohi inimesi süüdistada ükskõiksuses üldise hüvangu vastu...»

Sajandi keskpaigas unistas Aleksander Herzen artiklis «Vene rahvas ja sotsialism» (1851) maast ja talupoja elust lähtuvast vene sotsialismist. 1876 välistab Pjotr Tkatšov artiklis «Rahvas ja revolutsioon» rahvusliku sotsialismi võimaluse, sest sotsialism on nagu «matemaatiline tõde», universaalne. Oluline pole rahvus ega rahvaski: «Ei olevikus ega tulevikus suuda iseenda hooleks jäetud rahvas teostada sotsiaalset revolutsiooni. Vaid meie, revolutsiooniline vähemus, võime seda teha...»

Berdjajevi raamatu aluseks on reaalsed protsessid: sajandi lõpuks on ühiskondlikes liikumistes tõusnud määravaks noored inimesed, langenud on nende keskmine haridustase, suurenenud võhiklus ja äärmuslikkus, samas kasvab masside osatähtsus ajaloos, millega Venemaal kaasneb liiga aeglane haridustaseme tõus (1890 Venemaal kirjaoskajaid talupoegi umbes 15 protsenti, Euroopas kirjaoskuse protsent 90 lähedal). Olemuslik on ka masside eetilise väärtuse langemine. 1920 kirjutab Vladimir Korolenko Anatoli Lunatšarskile, et rahvas ei läinud revolutsiooniga kaasa mitte valmidusest sotsialismiks, vaid «ebaküpsusest». 1936 aga võrdles Eduard Laaman artiklis «Eesti individualism» («Tänapäev», nr 10) vene ja saksa kollektivismi, väites, et kummagi raames ei peeta kollektiive endid «eetilisteks väärtusteks, vaid ainult — eetiliste väärtuste kandjaks». Mandumistendentse on ka rahvuslikus liikumises, mis lubab filosoof Vladimir Solovjovil raamatus «Rahvusküsimus Venemaal» rääkida «slavofiilsuse zooloogilisest patriotismist», «mis vabastab rahvuse kõrgema ideaali teenimisest ja teeb rahvusest endast ebajumalakummardamise objekti». Rahvustunde allakäigul on kolm faasi: rahva kui oikumeenilise tõe kummardamine, rahva kui sellest tõest sõltumatu stiihilise jõu kummardamine, rahvuslike äärmuste ja ajalooliste anomaaliate kummardamine. Viimane lahutab Solovjovi sõnutsi rahva haritud inimkonnast. Berdjajev võtab selle kokku sõnadega: «Kultuurseid konservatiivseid ideid ja jõude Venemaal ei olnud. Kõik unistasid lõhestatuse ja lahutatuse ületamisest ühes või teises kollektiivis. Kõik läks revolutsiooni poole.» Kõik läks loogilist rada, sest vabadusekuulutused ilma isikuvabaduse kuulutamiseta pidid sumbuma despotismi, või, Berdjajevi sõnu kasutades, vaimu ja isiksuse mässu asemel toimus liha ja kollektiivi mäss.

Artiklis «Vene revolutsiooni vaimud» (1918) on Berdjajev püüdnud vahetuid revolutsioonielamusi seletada rahvuskarakterit (ja Gogoli, Dostojevski, Tolstoi) kaudu: «Prantslane on dogmaatik või skeptik, dogmaatik oma mõtte plusspoolusel ja skeptik miinuspoolusel. Sakslane on müstik või krititsist, müstik plusspoolusel ja krititsist

miinuspoolusel. Venelane on aga apokalüptik ja nihilist, apokalüptik plusspoolusel ja nihilist miinuspoolusel.» Vene revolutsioonis nägi ta tolstoiluse triumfi, sest nagu revolutsionäärid, nii hülgas ka Tolstoi «kõigi õnneliku loomse elu nimel isiksuse ja hülgas ka kõik isiksusest kõrgemale jäävad väärtused». Tulemuseks oli loomingu välistumine. Aga just loomingu on Berdjajevi arvates kristluse ning ajaloo täidumise tee («Loomingu mõte» 1916). Sotsialism muudab Berdjajevi järgi vaba ühtsuse (armastuse) võltsühtsuseks (isiksuse vägivaldse kohustusega teeneda kollektiivi), mis «ei tee inimest kunagi rikkaks, et teosta võrdsust, vaid loob uue vaenu inimeste vahele, uue eraldatuse ja uued ennekuulmatud rõhumise vormid» («Ajaloo mõte»). Loomingu välistamine, vabaduse puudumine uue loomiseks tuleneb võimatusest vabadena minevikust. Revolutsioonisündmuste juhtijad (jakobiinid, bolševikud), kes arvavad end tegutsevat vabalt, on tegelikult vaid mineviku orjad, keda seob minevikuga tigidus, kadedus ja kättemaksuiah («Ebavõrdsuse filosoofia»).

Ortega y Gasset nimetab «Masside mässus» anakronismiks seda, et 1917. aasta kommunism kordab oma revolutsiooniga kõiki varasemaid revolutsioone, korrates ka kõiki vigu. Seetõttu ei paku Vene revolutsioon kui «mineviku monotoonne kordamine» tema arvates ajaloolist huvi. Berdjajevi arvates küll. Vene nihilism tegi võimatuks harmoonilise, «kultuuri keskriigi» loomise. Kuid harmooniline vene idee oli siiski olemas, kuigi realiseerimata: Venemaa on «suur ja ühtne Ida-Lääs Jumala kavatsuse järgi, ja nurjunud ning segipööratud Ida-Lääs oma faktilise seisundi, oma empiirilise seisundi poolest». Berdjajevi arvates saab tasakaal tuleneda vaid usust, vaimsusest. Selleta pole inimesel ega rahvusel aateid, missiooni ega osalust maailma asjades. Dostojevski formuleeris selle vene idee 1870 järgmiselt: «Venemaa missioon on õigeusk, Idast tulev valgus, mis voogab Läänes pimestunud, Kristuse kaotanud Inimkonna poole. Kogu Euroopa õnnetus, kõik, eranditult kõik tuleneb sellest, et Rooma kirikuga kaotati Kristus, pärast aga leiti, et saab ka ilma Kristuseta hakkama.»

Berdjajev ei loo mingit religioosset utopiat. Tema religioosus on rohkem vaimsus üldse ja Kristuski on korraga jumalapoeg ja kategooriline imperatiiv. Revolutsioonis häirib Berdjajevit moraalitus: «Revolutsiooniline moraal ei tunnista isiksust kui kõigi kõbeliste hinnangute ja otsustuste alust. /- - / Seetõttu on revolutsiooniline moraal moraali eitamine» («Dostojevski maailmakaemus»). Kuid lisaks ideoloogilistele on sellel moraalitusele veel ka kulturooloogiline põhjendus.

Olukorda, kus kõrvuti masside käärimisega toimib kultuuris isiksusekesksus, kus koos eksisteerivad sotsiaaldarvinism (Herbert Spencer), üliinimene (Friedrich Nietzsche), esivanemate austamisest lähtuv supramoralism (Nikolai Fjodorov), kristlik ülimoraalsus (Via-

dimir Solovjov) jt õpetused, nimetab Berdjajev tragöödia kultuuriks, kõrgema eetika kättesaamatuseks või deformeeritud kättesaadavuseks massile. Tragöödia olemus väljendub kuristikus selle kohta peal, kus «põimuvad individuaalne ja universaalne» («Tragöödia ja argisus» 1905), s. t kultuur ei seo tervikuks kõiki ühiskonnakihte, ei loo silda elitaarse ja massilise vahele, küll aga tekitab «harmooniajanu». Kuid keegi ei ole loodud massiinimeseks: «...inimesel pole mitte üksnes õigus, vaid ta isegi peab saama «üllinimeseks», sest «üllinimene» on tee inimese juurest Jumala juurde» («Eetiline probleem filosoofilise idealismi valguses» 1902). Sisuliselt on see tee moraaliseadustele allutatud vabaduse poole. Arenguorientatsioonita inimene ei suuda oma isiksust realiseerida, oma olemise vabadust täiel määral kasutada. Berdjajev selgitab seda kolme vabaduse mõiste abil «Vaba vaimu filosoofias» (1928): 1) esmane irratsionaalne vabadus, 2) mõistlik (mõistuspärane) vabadus, 3) jumalaarmastusest kantud vabadus. Irratsionaalne vabadus pärineb eimillestki (vrd Jacob Böhme *Ungrund*), potentsist, mis pole Jumala loodud ja eelneb maailmale. Et Jumalal puudub võim vabaduse üle, eelneb vabadus ka heale ja kurjale, sisaldab mõlema võimalust. Mõistuspärane vabadus (vabaduse pealesunnitud variant) ilma irratsionaalse vabaduseta viiks orjusesse, kurjusesse. Inimühiskonnas toimuv de kristianiseerumine ja dehumaniseerumine on seotud inimese orjastamisega algul looduse, seejärel riigi, rahvuse, klassi, lõpuks ka masina poolt. Samal ajal tõeline isiksus «tuletab endast oma eesmärgi, ta ei ole nõus laskma end muuta osaks, vahendiks ja tööriistaks» («Inimene ja masin», 1933). Surve tekitab protesti, protest kurjust, kurjus amoraalsust. Sellises olukorras saab oluliseks jumalaarmastus, enesejaatus eneseeituse kaudu: «Kristliku vabaduse saladus ongi Kolgata saladus, Ristilöödud tõde ei vägist kedagi, ei sunni kedagi» («Dostojevski maailmakaemus»). See vabaduse kolmainisus on isiksuse terviklikkuse alus, alateadvuse, omatahte ja kõlbluse süntees. Niisiis on ühiskonna väljapääs iga ühiskonnaliikme vabastamisest vägivaldsest kollektivismist, vaimuse äratamisest, vaba eneseväljenduse võimaluses, sest looming on «inimese vastus Jumala kutsele, Jumala ootusele» («Loomingu mõte»).

Võrdluseks võib tuua Berdjajevi kaasaegse Karl Jaspersi, kelle arvates «inimene on vaba sel määral, mil ta näeb vabadust enda ümber, s. t sel määral, mil on vabad teised» («Ajaloos allikad ja siht» 1949). Ühiskonnalt vajab inimene seejuures veel kaitset vägivalda eest (õigusriiki) ja oma vaadete ning tahte aktsepteerimist (demokraatiat).

Vene revolutsioon inimesele vabadust ei toonud, kuid Berdjajev on ju nimetanud oma apokalüptilisi ennustusi tinglikeks. Tema raamat «Vene kommunismi lätted ja tähendus» näitab korraga Venemaa ajaloolise arengu paratamatust ja võimalusi. Omamoodi kokkuvõtteks võiksid olla read «Enesetunnetusest»: «Olen mõistnud Venemaa bolše-

vismi kogemusest läbikäimise täielikku paratamatust. See on vene rahva sisemise saatuse moment, selle eksistentsiaalne dialektika.» Seejuures ei ole Venemaal millegi juurde naasta. «Võimalik on ainult edasilükkumine.»

Vene revolutsioon kui «ajalooline ebaedu» pidi Berdjajevi arvates äratama tahtmist elu religioosselt ümber korraldada. Vaimsus juhib inimese välja orjusest «jumalarligi poole, mis pole üksnes taevariik, vaid ka ümberkujundatud maa, ümberkujundatud kosmose riik» («Inimene ja masin»).

Kümme aastat pärast Oswald Spengleri visiiti Eestisse pidas vene kristlike organisatsioonide kutsel siin loenguid ka Nikolai Berdjajev. 3. märtsil 1934 ilmus «Päevalehes» (nr 61) eelteade loengutsüklist «Inimese saatus praegusaegses maailmas» (3 loengut Tallinnas, 2 Tartus, 1 Narvas, Valgas ja Petseris). 15. märtsil ilmus samas ajalehes (nr 73) ühe loengu ülevaade: «Inimene ja kollektiiv. Prof. Berdjajevi loeng.» Selles fikseeritud mõtted maailmavaate diktatuurist, vaimu kollektiviseerimisest, isikuvabadusest ning isiku kohustustest haakuvad «Päevalehe» järgmises numbris avaldatud teatega vabadussõjalaste organisatsiooni 425 esindaja arreteerimisest ja J. Laidoneri ülevaatega olukorrast, milles vabadussõjalastele heidetakse ette ühe partei valitsuse taotlemist ainujuhi süsteemiga ja demokraatiata selle sees, valmidust vägivallaks.

«Üliõpilaslehes» (nr 3, 1935) avaldatud artiklis «Uuestisünni tähe all» ühendab vabadussõjalaste põlvkonnakaaslane Heiti Talvik need kaks sündmust demokraatia katsumisega (õigustades viimasel juhul valitsuse tegevust). Meenutades Berdjajevi loenguid ja käsitledes tema raamatut «Ajaloote mõte», väljendab Talvik rõõmu, et «leidub veel mõtlejaid, kes ajaloo protsessi julgevad seletada vaimsemate ja põhilisemate teguritega, kui seda teeb materjalistlik ajalookäsitlus». Selle üle võime rõõmu tunda ka järgnevat tõlget lugedes.

Peeter Torop

Kirjastuse YMCA-Press eessõna

Raamatu «Vene kommunismi lätted ja tähendus» kirjutamise mõte tekkis N. Berdjajevil 1933. aastal, ajendiks Lääne, peamiselt Inglismaa ja Ameerika trükisõnas ilmunud artiklid ning välismaiste autorite raamatud, kus asjatundmatusest oli moonutatud revolutsiooniaegse Venemaa ideelise ja usulise võitluse ajalugu ning püütud isegi materialistlikku kommunismi kristlikust seisukohast kaitsta.

Sellega seletub, miks käesolev Lääne lugejale määratud raamat anti välja vaid võõrkeeltes, algul inglise keeles 1937. aastal, millele järgnesid saksa-, prantsuse-, hispaania-, itaalia- ja hollandikeelsed väljaanded.

Teose avaldamisega pakub YMCA-Press lugejaile esmakordselt võimaluse tutvuda selle vene kommunismi lätete ajaloolise uurimuse venekeelse originaaltekstiga.

Sissejuhatus

VENEMAA RELIGIOOSNE IDEE JA VENE RIIK

I

Vene kommunismi on tema kahetise loomuse tõttu raske mõista. Uhest küljest on see nähtus ülemaailmne ja internatsionalistlik, teisest küljest venepärane ja rahvuslik. Lääne inimestele on eriti tähtis mõista vene kommunismi rahvuslikke juuri, tema determineeritust Venemaa ajalooga. Marksismi tundmisest selleks ei piisa.

Vene rahvas on oma hingeliselt struktuurilt idamaine rahvas. Venemaa on kristlik Ida, mis kahe sajandi vältel allus tugevale Lääne mõjule ning assimileeris oma ülemisse kultuurikihti kõik Lääne ideed. Vene rahva ajalooline saatus oli õnnetus- ja kannatusrohke ning see rahvas arenes katastroofilises tempos läbi tsivilisatsioonitüübi katkestuste ja muutuste. Vastupidiselt slavofiilide arvamusele pole Venemaa ajaloos võimalik leida orgaanilist ühtsust. Liialt tohutuid alasid pidi vene rahvas hõivama, liialt suured olid Idast tulevate tatari sissetungide ohud, mille eest ta kaitses ühtlasi Läänt, suured olid ohud ka Lääne enda poolt. Ajaloos näeme viit erinevat Venemaad: Kiievi-Venemaad, tatari perioodi Venemaad, Moskva-Venemaad, Peetri- ehk keiserlikku Venemaad ning lõpuks uut nõukogude Venemaad. Pole õige öelda, et Vene-

maa on noore, alles hiljuti poolbarbaarse kultuuriga maa. Teatud mõttes on Venemaa vana kultuuriga maa. Kiievi-Venemaal hakkas tärkama kõrgem kultuur kui tollases Läänes: juba XIV sajandil olid Venemaal olemas klassikaliselt täiuslik ikonograafia ning suurepärase ehituskunst. Moskva-Venemaa omas väga kõrget orgaaniliselt tervikliku stiiliga plastilist kultuuri ning väga hästi välja arendatud sotsiaalse olustiku vorme. See oli idamaine kultuur, ristiusustatud tatari riigi kultuur. Moskva kultuur kujunes pidevas vastuseisus ladinapärasele Läänele, võõramaistele kommetele. Kuid mõttekultuur oli Moskva riigis väga nõrgalt väljendatud. Moskva riik oli peaaegu mõtte- ja sõnaaaher, ent seal oli saavutatud märkimisväärne stiihiate vormimine, oli olemas väljakujunenud plastiline stiil, mis puudus Peetri-Venemaal — ärkava mõtte ja sõna Venemaal. Mõtlev Venemaa, mis lõi suure kirjanduse ning otsis sotsiaalset õiglust, oli lõhestatud ja stiilitu, tal puudus orgaaniline ühtsus.

Vene hinge vastuolulisuse on tinginud Venemaa ajaloolise saatuse keerulisus, Ida ja Lääne elementide kokkupõrkamine ning võitlus selles saatuses. Vene rahva hinge vermis ortodoksne kirik, see sai puhtreligioosse kujunduse. Ja see religioosne kujundus on säilinud meie ajani, vene nihilistide ja kommunistideni. Kuid vene rahva hinge jäi Venemaa mõõtmatusena, Vene tasandiku ääretusega seotud tugev looduslik element.¹ Venelaste hinges on «loodus», stiihiline jõud hoopis mõjuvõimsam kui Lääne inimestes, eriti ladina kui kõige lõpetatuma kultuuri esindajais. Looduslik ja paganlik element on seestunud vene kristlusse. Vene inimtüübis põrkavad alati kokku kaks elementi — ürgne, looduslik paganlus, ääretu Venemaa stiihilisus ja Bütsantsist saadud ortodoksne asketism, püüdemine hauataguse maailma poole. Vene rahvale on ühtviisi iseloomulik nii looduslik dionüüslus kui kristlik

¹ Vi huvitavat raamatut: Fedor Stepun. «Das Antlitz Russlands und das Gesicht der Revolution».

askeetlus. Vene inimese ees seisis lõpmatult raske ülesanne — kujundada ja organiseerida oma ääretut maad. Venemaa hoomamatus, piiride ja äärte puudumine väljendusid vene hinge struktuuris. Vene hingemaastik on vastavuses Venemaa maastikuga: sama piiride puudumine, vormitus, püüd lõpmatusse, seesama avarus. Läänes on kitsas, kõik on piiritletud, kõik on lõpuni kujundatud ja kategooriati jaotatud, kõik soodustab tsivilisatsiooni teket ning arengut — nii maastikuline kui hingeline struktuur. Võiks öelda, et vene rahvas on oma mõõtmatu maa, oma loodusliku stiihilisuse ohver. Raske on tal olnud end kujundada, vormitunnet pole vene inimestel eriti olnud. Vene ajaloolased seletavad oma riigi despootlikku iseloomu vajadusega kujundada toda ääretut, tohutut Vene tasandikku. Silmapaistvaim vene ajaloolane Kljutševski on öelnud: «*Riik paisus, rahvas kõhetus.*» Teatud mõttes on see ütlus paikapidav ka nõukogude kommunistliku riigi puhul, kus rahva huvid tuuakse ohvriks nõukogude riigi võimsusele ja organiseeritusele.

Vene hinge usuline kujundatus arendas välja mõningad püsiomadused: dogmatismi, askeetluse, võime taluda kannatusi ja tuua ohvreid oma usu nimel, ükskõik milline see ka on, püüd transtsendentsusele, mis kehtib kord igaviku, teispoole maailma, kord tuleviku, siinpoolse maailma suhtes. Vene hinge religioosne energia on võimeline ümber lülituma ja suunduma sihtide poole, mis pole enam usulised, näiteks sotsiaalsete sihtide poole. Oma hinge usulis-dogmaatilisel laadil on venelased alati ortodoksid või raskolnikuist hereetikud, nad on apokalüptikud või nihilistid. Venelased olid ortodoksid ja apokalüptikud siis, kui nad XVII sajandil olid raskolnikud-vanausulised, ja olid seda ka siis, kui nad XIX sajandil said revolutsionäärideks, nihilistideks, kommunistideks. Hingeline struktuur jäi samaks, intelligentidest vene revolutsionäärid said selle päranduseks XVII sajandi raskolnikuilt. Ning alati jääb peamiseks mingi ortodoksne usutunnistus, alati määrab see kuuluvuse vene rahva hulka.

Pärast Bütsantsi keisririigi, Teise Rooma, maailma suurima õigeuskliku riigi hukkumist tärkas vene rahva hulgas aimdus, et Venemaa, Moskva riik on jäänud ainsaks õigeusklikuks riigiks maailmas ja et vene rahvas on ortodoksse usu ainsaks kandjaks. Erakmunk Filofei tuli välja õpetusega Moskvast kui Kolmandast Roomast. Ta kirjutas tsaar Ivan III-le: «Sinu ülemvalitsuse all oleva kolmanda uue Rooma püha üleüldine apostlik kirik särab taevaallatuse all heledamalt kui päike. Ja võtku sinu riik, sa jumalakartlik tsaar, teadmiseks, et kõik õigeusklikud riigid on saanud üheks sinu riigis: ainult sina üksi oled sellesinatse taeva all kristlik tsaar. Pea meeles, võta kuulda, sa jumalakartlik tsaar, et kõik kristlikud riigid on saanud üheks sinu riigis, et kaks Roomat on langenud, et kolmas püsib ja neljandat ei saa olema; sinu kristlik riik juba muudele osaks ei saa.» Doktriin Moskvast kui Kolmandast Roomast sai Moskva riigi tekkimise ideoloogiliseks baasiks. Riiki suurendati ja kujundati messianistliku idee sümboolikast lähtudes. Riigi, tõelise riigi otsingud on vene rahvale iseloomulikud kogu tema ajaloo vältel. Kuuluvuse Vene riiki määras tõelise usu, õigeusu tunnistamine. Täpselt samuti määrab kuuluvuse Nõukogude Venesse, Vene kommunistlikku riiki, ortodoksse kommunistliku usu tunnistamine. Moskva — Kolmanda Rooma messianistliku idee sümboolika nimel toimus kiriku akuutne natsionaliseerimine. Usuline ja rahvuslik kasvaid Moskva riigis niisamuti kokku nagu muistse heebrea rahva teadvuses. Ja niisamuti nagu judaismile, oli messianistlik teadvus omane ka vene õigeusule.

Ent religioosest riigilideest kasvas välja võimas impeerium, kus kirik hakkas etendama kõrvalist osa. Õigeusklik Moskva riik oli totalitaarne riik. Joann Julm, isevalitsusliku monarhia silmapaistev teoreetik, õpetas, et tsaar ei pea mitte ainult riiki juhtima, vaid ka hingi päästma. Huvitav on märkida, et Moskva perioodil oli vene kirikul kõige väiksem hulk pühakuid. Vene kiriku ajaloos oli parim tatari ikke periood, mil kirik oli vaimset

sõltumatuim ning sisaldas tugevaid sotsiaalseid elemente.² Oikumeeniline teadvus nõrgenes vene kirikus niivõrd, et kreeka kirikut, kellelt vene rahvas sai oma õigeusu, ei vaadeldud enam tõeliselt õigeusklikuna, temas hakati nägema tõelise usu rikkumist. Rahva religioosne teadvus hakkas pidama kreeka mõjusid maailma ainsasse õigeusklikku riiki turgivateks kaetisteks. Õigeusk on vene usk ja mitte-vene usk pole õigeusk.

Kui patriarh Nikoni ajal algas kreeka eeskujude põhjal vigade parandamine liturgilistes raamatutes ning riituste mõningane muutmine, siis kutsus see esile rahvaliku religioossuse protestitormi. XVII sajandil toimus üks kõige tähtsamaid sündmusi Venemaa ajaloos — vanausu-liste religioosne lahkulöömine. Ekslik oleks mõelda, et skisma tekkepõhjuseks oli ainult vene rahva usk rituaalidesse, et võitlus käis ainult kahe või kolme sõrmega ristimärgi tegemise ning liturgiliste pisiasjade ümber. Lõhestumisel oli ka sügavam historiosofiiline teema. Küsimuse all oli, kas Vene riik on tõeliselt õigeusklik riik, s. t kas vene rahvas täidab oma messianistlikku kutsumust. Muidugi mängisid siin suurt osa pimedus, harimatus ja ebausk, vaimulikkonna madal kultuuritase jms. Kuid mitte ainult sellega ei seletu oma tagajärgedelt niivõrd oluline sündmus, nagu seda oli lõhestumine. Rahva hulgas tekkis kahtlus, et õigeusklik riik, Kolmas Rooma, on riknenud, et tõeline usk on reedetud. Riigivõim ja kõrgem kiriklik hierarhia on sattunud Antikristuse kätte. Rahvalik õigeusk lõob riigivõimust ja kiriklikust hierarhiast lahku. Tõeliselt õigeusklik riik läheb ära maa alla. Sellega on seotud legend järve alla peidetud Kiteži linnast. Rahvas otsib Kiteži linna. Skismaatikute vasaku tiiva, niinimetatud preestrite hulgas tekib terav apokalüptiline teadvus. Lõhestatus saab vene elu iseloomulikuks nähtuseks. Nõnda on ka XIX sajandi vene revolutsiooniline intelligents ras-kolniklik ja peab võimu kurjusejõududele kuuluvaks. Nii

² Vt Г. Федотов. «Святые Древней Руси». Париж, 1931.

rahvas kui ka intelligents hakkab otsima riiki, mis oleks rajatud tõe le. Nähtavat riiki valitseb vale. End Kolmanda Roomana teadvustanud Moskva riigis segunes Kristuse riik, tõe ja õigluse riik, valega valitsetava võimsa impeeriumi ideega. Lõhe oli vastuolu ilming, segunemise tulemus. Kuid rahva teadvus oli tume, tihti ebausklik, ristiusk oli seal segamini paganlusega. Usulõhe andis esimese hoobi Moskva kui Kolmanda Rooma ideele. See tähendas vene messianistliku teadvuse allakäiku. Teine löök anti Peeter Suure reformidega.

II

Peetri reformid olid Venemaa edasisele ajalookäigule nii määrava tähtsusega, et erinevad hinnangud neile said aluseks lahkumisele meie XIX sajandi ideelistes liikumistes. Praegu tuleb võrdset ebaõigeks ja vananenuks pidada niihästi slavofiilide kui läänemeelsete vaateid Peetri tegevusele. Slavofiilid nägid Peetri tegevuses vene põliste rahvuslike aluste reetmist, vägivalda ja orgaanilise arengu katkestamist. Läänemeelsed mingit omapära Venemaa ajaloos ei märganud ja pidasid seda vaid hariduse ja tsivilisatsiooni poolest mahajäänud maaks, ainus ja universaalne oli nende jaoks Lääne-Euroopa tsivilisatsioonitüüp. Peeter avas Venemaale tee Lääne hariduse ja tsivilisatsiooni juurde.

Slavofiilidel ei olnud õigus sellepärast, et Peetri reformid olid absoluutselt vältimatud: Venemaa ei saanud edasi eksisteerida suletud riigina, sõjaliselt, mereliselt, majanduslikult mahajäänuna, hariduse ja tehnikata. Sellises olukorras ei olnud vene rahval mitte ainult võimatu oma suurt missiooni täita, vaid ohustatud oli koguni tema sõltumatu eksistents. Slavofiilidel polnud õigus ka sellepärast, et just Peetri ajale langeb vene kultuuri õitse-puhkemine, Puškini ja suure vene kirjanduse fenomen, virgub mõte ning saavad võimalikuks slavofiilid ise. Venemaa pidi oma isolatsioonist üle saama ning ühinema üle-

maailmse elu ringlusega. Vaid sellisel teel oli vene rahval võimalik maailma teenida.

Läänemeelsetel ei olnud õigus sellepärast, et nad eitasid vene rahva ja Venemaa ajaloo omapära, nägid hariduse ja tsivilisatsiooni progressi lihtsustatult, ei arvanud Venemaal olevat mingit missiooni peale vajaduse Läänele järele jõuda. Nad ei näinud seda, mida slavofiilid siiski märkasid — Peetri vägivalda rahva hinge kallal. Peetri reformid olid vältimatud, kuid ta viis nad ellu hirmsa vägivallaga rahva hinge ja uskumuste kallal. Ja rahvas vastas sellele vägivallale legendiga Peetrist kui Antikristusest.

Peetri meetodid olid täiesti bolševistlikud. Ta tahtis hävitada vana Moskva-Venemaa, rebida tema elu aluseks olnud tunded juurtega välja. Selle sihi saavutamiseks ei jätnud ta hukkamata omaenda poega, muistse elu pooldajat. Peetri meetodid kiriku ja vanaaegse religioossuse suhtes tuletavad väga meelde bolševike omi. Ta vihkas Moskva vanaaegset jumalakartlikkust ning oli eriti julm vanausuliste ja vanakombeliste vastu. Peeter irvitas iidsete usuliste tunnete üle, asutas ülinarriliku kirikukogu eesotsas narridepatriarhiga. See meenutab väga Nõukogude Venemaa jumalasalgajate usuvastaseid manifestatsioone. Suurel määral saksa protestanlike eeskujusid kopeerides asutas Peeter sinodaalkorra ning allutas kiriku lõplikult riigile. Muuseas tuleb öelda, et vene kiriku alandamine Peetri perioodil ei olnud Peetri süü. Juba Moskva perioodil sattus kirik orjalikku sõltuvusse riigist. Hierarhia autoriteet rahva seas langes enne Peetrit. Usulõhe andis sellele autoriteedile kohutava löögi. Kirikliku hierarhia haridus- ja kultuuritase oli väga madal. Seepärast oli ka Peetri kirikureform vajalik. Ent selle teostamine oli vägivaldne, rahva usulisi tundeid hävitav. Peetrit võiks võrrelda Leniniga, Peetri pööret bolševistliku pöördega. Seesama jõhkrus, vägivallatsemine, teatud printsiipide pealesurumine rahvale ülaltpoolt, seesama orgaanilise arengu katkestamine, traditsioonide eitamine, seesama

etatism, riikluse hüpertroofia, seesama privileeeritud bürokraatliku kihi loomine, sama tsentralism, sama iha tsivilisatsiooni tüüpi järsult ja radikaalselt muuta.

Kuid bolševistlik revolutsioon vabastas õudse vägivalla abil rahva energia, äratas selle ajaloolisele aktiivsusele ning selles on tema tähtsus. Peetri reformid tugevdasid küll Vene riiki, suunasid Venemaa lääneliku ja universaalse hariduse teele, kuid süvendasid lõhet rahva ning kultuurse ülemkihi, valitseva klassi vahel. Peeter sekulariseeris õigeuskliku riigi, pööras Venemaa Valgustuse teele. See protsess toimus vene ühiskonna ülemkihtides, aadli ja ametnikkonna hulgas, samal ajal kui rahvas jätkas elamist vanade religioossete uskumuste ja tunnete järgi. Faktiliselt oli Lääne valgustatud absolutismi vormi võtnud isevalitsuslik tsaarivõim rahva hulgas endiselt teokraatliku võimuna sanktsioneeritud. Ametliku kiriku vaimuliku mõju nõrgenemine oli Peetri reformide ja Lääne valgustuse sissetungi paratamatu tulemus. Ratsionalism imbus kiriku enda hierarhiasse. Peetri-aegne kuulus metropoliit Feofan Prokopovitš oli tegelikult ratsionalistlikku tüüpi protestant. Kuid Peetri ajastul kompenseerus kiriku mõju nõrgenemine terve rea pühakute näol, kes Moskva perioodil puudusid, samuti pühade vanakeste ja maa-aluse vaimuliku elu näol.

Lääne XVIII sajandi Valgustus vene ühiskonna kõrgkihis jäi vene rahvale võõraks. XVIII sajandi vene härrastest tundis üks osa pealiskaudset huvi voltäärluse, teine osa müstilise vabamüürluse vastu. Rahvas aga jätkas elamist vanade uskumuste järgi ning käsitas härraseid võõra rassina. Voltaire'i ja Diderot'ga kirju vahetav valgustaja ning voltäriaan Katariina II kinnitas lõplikult nood pärisorjuse vormid, mille vastu tõstis protesti XIX sajandi vene intelligentsi valulik südametunnistus. Algselt andis Lääne mõju löögi rahvale ning tugevdas privileeeritud härrasseisust. Radištševi-taolised inimesed olid erandiks. Alles XIX sajandil äratasid Lääne mõjud vene kujunevas intelligentsis armastuse rahva vastu ja vabadus-

püüdlused. Kuid ka siis jäid haritud ja kultuursed kihid rahvale võõraks. Paistab, et mitte kusagil pole olnud säärast kuristikku ülem- ja alamkihi vahel kui Peetri-aegsel keiserlikul Venemaal. Ning mitte ükski maa pole elanud üheaegselt nii erinevates sajandites, XIV sajandist alates kuni XIX, koguni eelseisva XXI sajandini välja. XVIII ja XIX sajandi Venemaa elas täiesti ebaorgaanilist elu. Vene rahva hinges käis võitlus Ida ja Lääne vahel ning see võitlus jätkub Vene revolutsioonis. Vene kommunism on idamaine kommunism. Lääne mõjud ei saanud kahe sajandi jooksul vene rahvast oma võimu alla: Me näeme, et vene intelligents polnud oma tüübilt sugugi läänelik, kui palju ta ka vandunuks truudust Lääne teooriatele. Peetri loodud impeerium vohas väliselt kasvađa, sai suurimaks maailmas, tal oli pealesunnitud väline ühtsus, kuid sisemist ühtsust ei olnud, oli sisemine lõhestatus. Lõhestatud olid omavahel võim ja rahvas, rahvas ja intelligents, lõhestatud olid ka Vene keisririiki ühendatud rahvad. Oma Lääne tüüpi riikliku absolutismiga teostas impeerium kõige vähem Kolmanda Rooma ideed. Slavofiilide teadvuses oli juba ainuüksi tsaaritiitli asendamine imperaatori tiitliga vene idee reetmine. Despootlik Nikolai I oli preisi ohvitseri tüüp. Õukonnas ja kõrgema bürokraatia kihtides olid väga tugevad saksa mõjud. Peamine kokkupõrge toimus ühelt poolt impeeriumi kui võimsa sõjalis-politseiist tüüpi riigi idee ning teiselt poolt süvakihti, rahva kihti, hiljem aga transformeerunud kujul intelligentsi kihti. ulatuva usulismessianistliku riigi idee vahel. Võimukandjate impeeriumiteadvuse kokkupõrge intelligentsi teadvusega kujuneb XIX sajandil olulisimaks. Võim võõrdub üha enam ja enam ühiskonna intelligentsetest, kultuursetest kihtidest, kus hakkab arenema revolutsiooniline meelsus. Aadeli, kes XIX sajandi algul ja veel sajandi keskelgi oli olnud progressiivseimaks ning kultuurseimaks kihiks, hakkab sajandi teisel poolel oma kultuuritaset minetama, muutub reaktiooniliseks ning peab loovutama koha segaseisuslikule intelligentsile, kes toob endaga kaasa hoopis teise, uut

tüüpi kultuuri. Ühtsuse ja terviklikkuse puudumine kultuuris väljendub XIX sajandi intellektuaalsete ja vaimsete suundade jagunemises kümnendite kaupa, kus iga uus aastakümme toob endaga kaasa uued ideed ja püüdlused, uue vaimuviisi. Ent ikkagi loob XIX sajandi Venemaa ühe maailma suurimaist kirjandustest ning pingestatud, omapärase, väga vaba mõtte.

Talupoegkond, suurem osa vene rahvast, oli pärisorjuse pigistuses. Sisemiselt elas rahvas õigeusus ning see andis talle võimaluse taluda kannatusi. Rahvas oli pidanud pärisorjust alati valeks ja ebaõiglaseks, kuid süüdlaseks selles ebaõigluses ei pidanud ta tsaari, vaid valitsevaid klasse, aadlit. Tsaarivõimu usuline sanktsioon rahva hulgas oli nii tugev, et rahvas elas lootuses tsaari kaitsele ja ebaõigluse lõpetamisele, kui too saab kogu tõe teada. Enda omandimõistest lähtudes pidasid vene talupojad alati valeks seda, et aadlike valduses on tohutud maad. Lääne omandimõisted olid vene rahvale võõrad, nõrgad olid need mõisted isegi aadlikel. Maa kuulub Jumalale ja kõik maad harivad tööinimesed võivad seda kasutada. Vene talurahvale on alati olnud omane naiivne agraarsotsialism. Kultuursetele klassidele, intelligentsile jäi rahvas justkui mõistatuseks, mida peab ära arvama. Usuti, et vaikiva, veel tumma rahva seas on peidus suur elutõde ning et saabub päev, mil rahvas ütleb oma sõna. Rahvast eraldunud intelligents elas rahva telluurse müstika võlus, tolles võlus, mida 70. aastate narodnikutest kirjanikud nimetasid «maa võimuks».

XIX sajandiks oli Venemaast saanud tohutu suur talupoeglik riik, pärisorine ja kirjaoskamatu, kuid oma usule tugineva rahvakultuuriga, laisa ja vähekultuurse, rahvuslikkuse ning usu kaotanud aadliga, religioosse oreooli säilitanud tsaariga ülal, tugeva bürokraatiaga ning väga õhukese ja hapra kultuurikihiga. Klassid olid Venemaal alati nõrgad, riigile allutatud, koguni riigivõimu poolt loodud. Tugevaiks elementideks olid vaid Lääne absolutismi vormi võtnud monarhia ja rahvas. Kultuurne kiht

tundis end nende kahe jõu poolt allasurutuna. XIX sajandi intelligents seisis sügaviku kohal, mis võis iga hetk avaneda ning ta alla neelata. Vene aadli parim ja kultuurseim osa tunnetas oma olukorra ebanormaalsust ja õigustamatust, oma süüd rahva ees. XIX sajandiks oli impeerium nii vaimses kui sotsiaalses mõttes väga haige. Venelastele on iseloomulik antinoomsete, polaarselt vastandlike substantside ühitamine ja liitmine. Venemaad ja vene rahvast saab iseloomustada vaid vastuolude abil. Vene rahvast saab võrdselt põhjendatult iseloomustada kui riiklik-despootlikku ja anarhistlik-vabaduslembelist, kui natsionalismi ja rahvuslikku suurelisesse kalduvat ning universaalset vaimu omavat, kõigist enam üldinimlikkusevõimelist, kui julma ja erakordselt inimlikku, kui kannatusi tekitavat ning otse haiglaselt kaasatundvat. Selle vastuolulisuse loojaks on kogu Venemaa ajalugu ning riikliku võimsuse instinkti igavene konflikt rahva vabaduse- ja tõearmastuse instinktiga. Vastupidiselt slavofiilide arvamusele on vene rahvas olnud riigirahvas — see kehtib ka nõukogude riigi kohta — ning samas rahvas, kelle hulgast läbi aegade tulid vabad põgenikud, vabad kasakad, Stenka Razini ja Pugatšovi mässud, revolutsiooniline intelligents, anarhistlik ideoloogia, — rahvas, kes otsis ebamaist tõeriiki. Kohutavate ohvrite hinnaga loodud hiiglaslikus riik-impeeriumis seda tõe ei olnud. Seda mõistsid nii lihtrahvas kui ka parim osa kultuuraadlist ja äsja tekkinud vene intelligents. XIX sajandi Vene riik oli vastuoluline ja ebaterve, selles oli ikestatust ja ebaõiglust, kuid psühholoogiliselt ja moraalselt ei olnud see riik kodanlik ning ta vastandas end Lääne kodanlikele riikidele. Selles isesuguses riigis põimus poliitiline despotism elu ja olude suure vabaduse ja laiahaardelisusega, olustiku ja kommete vabadusega, seisuslike vaheseinte ning rõhuva normativismi ja legismi puudumisega. Tingitud oli see Vene looduse peamisest — lõpmatusse ja ääretusse suunatud olemusest. Piiratus, eraldatus, väiksus ei olnud Vene riigile, Venemaa loodusele ega vene iseloomule oma-

sed. Me näeme, et Venemaa ei kogenud renessanssi ja humanismi euroopalikus tähenduses. Kuid oma mõtte ja loomingu tippudes koges ta humanismi kriisi teravamalt kui Lääs. Vene humanism oli kristlik, oli rajatud inimar-mastusele, halastusele, kaastundele, ja seda isegi nendel, kes teadlikult kristlusest taganesid. Kogu Peetri-, impeeriumiajastu vältel eksisteeris konflikt Püha Venemaa ja impeeriumi vahel. Slavofiilsus oli selle konflikti ideoloogiline väljund. XIX sajandil ilmutas see konflikt uusi vorme — pörkasid kokku sotsiaalset tõde, tõeriiki otsiv Venemaa ja jõu poole pürgiv impeerium.

I peatükk

VE NE INTELLIGENTSI KUJUNEMINE JA ISELOOM

Slavofiilsus ja läänemeelsus

I.

Et mõista vene kommunismi lähteid ja endale selgeks teha vene revolutsiooni iseloomu, on vaja tunda toda omapärast, Venemaal «intelligentsiks» nimetatavat nähtust. Lääne inimesed teeksid vea, kui samastaksid vene intelligentsi sellega, mida Läänes nimetatakse *intellectuels*. Nood on intellektuaalse töö ning loomingu tegelejad, eelkõige õpetlased, kirjanikud, kunstnikud, professorid, pedagoogid jt. Hoopis teistsugust ilmingut kujutab endast vene intelligents, kelle hulka võisid kuuluda intellektuaalse tööga mittetegelevad ning üleüldse mitte eriti intellektuaalsed inimesed. Ka paljusid vene kirjanikke ja teadlasi ei saanud pidada intelligentideks sõna täpses tähenduses. Intelligents meenutas pigem mungaordut või ususekti oma erilise, väga sallimatu moraaliga, oma kohustusliku maailmanägemisega, oma eriliste kommete ja tavadega ning koguni isesuguse füüsilise väljanägemisega, mille järgi võis intelligenti alati ära tunda ning teda teistesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuulujaist eristada. Intelligents

oli meil ideoloogiline, mitte professionaalne või majanduslik rühmitus; ta kujunes erinevatest sotsiaalsetest klassidest, esialgu valdavalt aadli kultursemast osast, hiljem preestrite ja diakonite poegadest, väikeametnikest, linnakodanikest ning pärast pärisorjuse kaotamist ka talupoegadest. See ongi segaseisuslik, eranditult ideede — ja sealjuures sotsiaalset laadi ideede pinnal ühinenud intelligents. XIX sajandi teisel poolel saab seni lihtsalt kulturseks nimetatud kihist uus, intelligentsiks nimetatud tüüp. Sellele tüübile on omased kõigi tema tõeliste esindajate iseloomulikud jooned. Intelligentsil olid olemas tüüpilised vene jooned ja täiesti ekslik on arvamuse, mis nägi intelligentsis denatsionaliseerunud ning vene pinna-sega igasuguse seose kaotanud ilmingut. Dostojevski mõistis suurepäraselt intelligendi-revolutsionääri venepärasest loomust ja nimetas teda «Venemaa suureks ekslejaks», ehkki ta ei armastanud revolutsioonilisi ideid.

Intelligentsile on iseloomulik pinnatus, sidemete katkemine oma seisuse elu-olu ja traditsioonidega, kuid see pinnatus on eredalt venelik. Intelligents oli alati mingitest, peamiselt sotsiaalsetest ideedest vaimustuses ning andus neile ennastunustavalt. Ta oli võimeline ainult ideedest elamagi. Vene poliitilisest korrast tingitult osutus intelligents reaalsest sotsiaalsest tegevusest lahutatuks ning see soodustas eriti tema sotsiaalsete unistuste kujunemist. Isevalitsuslikul ja pärisorisel Venemaal arendati kõige radikaalsemaid sotsialistlikke ja anarhistlikke ideid. Võimatus tegelda poliitikaga tekitas olukorra, kus poliitika kandus üle mõtlemisse ja kirjandusse. Kirjanduskriitikud valitsesid sotsiaalsete ja poliitiliste mõtete üle. Intelligents võttis omaks venelastele nii iseloomuliku raskolnikluse. Ta elas lahus ümbritsevast tegelikkusest, mida pidas kurjaks, ning temas arenes välja raskolniku fanaatiline moraal. Vene intelligentsi äärmuslik ideeline sallimatus oli enesekaitse; ainult sel teel võis ta vaenulikus maailmas säilida, ainult tänu ideelisele fanatismile suutis ta taluda tagakiusamisi ning pidada kinni oma joontest. Vene intel-

ligentsile, kellel olid valdavad sotsiaalsed suunitlused ja revolutsioonilised meeleolud ning kes sünnitas revolutsiooni tegemist enda ainsaks ametiks pidava inimtüübi, oli omane äärmuslik dogmatism, millesse venelased ikka on tükkinud kalduma. Venelastel on erandlik võime Lääne ideid ja õpetusi üle võttes neid omamoodi ümber teha. Kuid Lääne ideede ja õpetuste omandamine vene intelligentsi poolt oli enamikul juhtudel dogmaatiline. See, mis Läänes oli kritiseeritav teaduslik teooria, hüpotees või vähemalt universaalsusele pretendeerimatu relatiivne ja osaline tõde, muutus vene intelligentide käes dogmaatiks, millekski usulise ilmutuse taoliseks. Venelastel on kalduvus kõike vastu võtta totalitaarselt, neile on võõras Lääne inimeste skeptiline krititsism. See on heitlusi ja muundumisi kaasatoov pahe, kuid see on ka väärtus, mis osutab vene hinge usulisele terviklikkusele. Vene radikaalne intelligents muutis isegi teaduse ebajumalakummardamiseks. Kui vene intelligendist sai darvinist, siis polnud darvinism talle enam vaidlustatav bioloogiline teooria, vaid dogma, ja igähe suhtes, kes seda dogmat ei tunnistanud, näiteks lamarkismi pooldaja suhtes, tekkisid tal moraalsed kahtlustused. XIX sajandi suurim vene filosoof Vladimir Solovjov ütles, et vene nihelistide usutunnistus rajaneb kummalisel süllogismil: inimene on ahvist arenenud, järelikult me peame üksteist armastama. Vene intelligents võttis vastu ja elas läbi totalitaarselt ning dogmaatiliselt sänsimonismi, furjerismi, hegeliaanluse, materialismi ja marksismi, eriti marksismi. Venelased mõistavad üldse halvasti relatiivse tähendust, ajaloo protsessi astmelisust, erinevate kultuurisfäärade diferentseerimist. See tuleneb vene maksimalismist. Vene hing püüdleb terviklikkuse poole, ta ei lepi kõige kategooriaalse jaotamisega, ta püüdleb Absoluuti, tahab kõike Absoluudile allutada ja see joon temas on religioosne. Kuid ta ajab kergesti kõik segamini, peab suhtelist absoluutseks, osalist universaalseks ning satub siis ebajumalakummardamisse. Just vene hingele on omane religioosse energia ümberlüli-

tamine mittereligioossele ainevallale, teaduse või sotsiaalse elu suhtelisele ning osalisele sfäärile. Sellega seletub väga palju.

Vene intelligentsi tüüp hakkas kujunema juba XVIII sajandil. Esimeseks vene intelligendiks oli «Teekonna Peterburist Moskvasse» autor Radištšev. Tema sõnad «*mu hing inimkannatustest oli haavatud*» konstrueerisid vene intelligentsi tüübi. Radištšev oli kasvanud XVIII sajandi prantsuse filosoofia, Voltaire'i, Diderot', Rousseau vaimus. Kuid tal puudus paljude tollaste «voltäriaanide» usuvastane meelestatud. Prantsuse ideed mõtestusid vene hinges ümber eelkõige kaastundeks ja inimarmastuseks. Radištšev ei suutnud taluda pärisorjust, rahva alandusi ja kannatusi. Tema raamatu ilmumise ajaks oli Katariina II juba reaktsiooniliselt meelestatud. Radištšev vangistati ja mõisteti oma raamatu eest surma, mis asendati sunnitöövanglaga. Samuti vangistati ja paigutati Peeter-Pauli kindlusesse vene XVIII sajandi silmapaistev valgustaja Novikov, müstikust vabamüürlane, kristlane ja väga mõdukate poliitiliste vaadetega inimene. Nii võttis Vene võim vastu vene intelligentsi süüdi. Vene intelligentsi esimesi samme eneseteadvuse harimise, mitte revolutsiooni teel saatsid ohvrid ja kannatused, vangla ja sunnitöö. Radištševil olid oma aja kohta küllaltki julged ja radikaalsed vaated, ta oli üks revolutsioonilise intelligentsi ja vene sotsialismi eelkäijaist. Kuid XVIII sajandil polnud vene mõtte veel originaalne. Alles XIX sajand saab originaalse mõtlemise ja eneseteadvuse sajandiks. Ent see saab ka sisemise revolutsiooni sajandiks. Eneseteadvus oli meil ülestõusuks ümbritseva tegelikkuse, keiserliku Venemaa vastu. Haridus purustas vana usu õigeusklikku riiki ning uue riigi otsingud võtsid teise suuna, teisiti teadvustus, Venemaa missioon.

Ebaharilik oli XIX sajandi esimese poole kultuursete ja vabaduslembeste vene inimeste üksindus.³ Kultuurset

³ Vt M. Гершензон. «Молодая Россия».

inimesed olid, kuid kultuurset keskkonda ei olnud. Tolle aja inimesed kaebavad, et nad on ümbritsetud pimedusega, et keegi ei mõista neid ega tunne neile kaasa. Vene aadli ja ametnikkonna põhimass oli väga ebakultuurne, harimatu, igasuguste kõrgemate huvideta. See oligi toosama «pööbel», millest rääkis Puškin. Tšatski kuju «Hädas mõistuse pärast» väljendab tolle aja parimate, targimate ja kultuursemate inimeste üksindust. XIX sajandi algul Aleksander I ajal elas Venemaa üle kultuurilist taassündi. See oli vene poeesia kuldajastu, müstiliste voolude ning dekabristliku liikumise aeg. Aleksander I ise oli intelligentne tsaar, tõetsija kogu elu vältel, nooruses isevalitsuse ja pärisorjuse vaenlane — kuid inimesena kahestunud ja nõrk.

Tol ajastul toimus taassünd aadli väga väikeses ja õhukeses kihis. Kultuursed ja tõde otsivad inimesed olid sunnitud elama väikeste gruppide ja ühingutena. Müstilise värvinguga vabamüürlus oli Aleksandri ajal väga levinud ning etendas suurt kasvatuslikku osa. Vabamüürlus oli ühiskonna eneseorganiseerumise esimeseks vormiks. Sellesse vormi valgus tolle aja kõige pingelisem vaimne elu. XIX sajandi algus oli vene hinge kobestamise ajastu. Hing muutus vastuvõtlikuks igat laadi ideedele, vaimsetele ning sotsiaalsetele liikumistele. See oli universalismi, interkonfessionaalsete kristlike ühenduste ajastu. Tollel hakkaski kujunema XIX sajandile iseloomulik vene üldnimikkus. Napoleoni sõdade tõttu sattus Venemaa otsesuhetesse Läänega. Vene ohvitserid viibisid Euroopas ning tulid avardunud silmaringiga tagasi. Aleksander I ise oli vene «üldinimene». Ta kohtus Oweniga ning vestles uuest sotsiaalsest korraldusest, ta palvetas koos kveekeritega. Kuid see ei takistanud süngel reaktsioonil märgistamast tema valitsusaja lõppu. Vene hing valmistus XIX sajandiks. Ent terviklikkust ja ühtsust Venemaa elus ei olnud. Kaardiväes teeniva vene aadli kultuurse ülemkihi ja keskmise aadli põhimassi vahel oli kuristik. Selles ülemkihis olid vaimsed ja kirjanduslikud liikumised, seal

valmistati ette isevalitsusest ja pärisorjusest vabastamisele suunatud dekabristide liikumist. Kuid kõik toimus nii-võrd väikeses ja sotsiaalselt eraldatud kihis, et see ei saanud Venemaa elu oluliselt muuta. Dekabristide ülestõus, mis tõestab vene aadli parima osa omakasupüüdmatus, oli määratud ebaõnnestumisele ning suruti julmalt maha. Dekabristide liikumise peamised tegelased hukati või saadeti Siberisse Nikolai I poolt. Suuremal osal dekabristidest olid mõõdukad ja isegi monarhistlikud vaated. Ent dekabristide vasakpoolset äärmust esindava «Venemaa Tõe» autorit Pestelit võih nimetada esimeseks vene sotsialistiks, Herzeni sõnutsi sotsialistiks enne sotsialiste. Temas avaldus juba too võimu- ja vägivallatahe, mis XX sajandil tuli ilmsiks kommunistide juures. Mõistagi oli Pesteli sotsialism tolle aja tingimuste tõttu agraarne. Pestel oli vabariiklane, rahvavõimu pooldaja, aga samas ka tsentralist. Ta ei olnud liberaal ja kaldus despotismi. Kuid tolsamal ajal, mil arenes dekabristide liikumine, oli vene aadli tohtu mass harimatu ja laisk, elas mõttetut elu. Keskmine vene aadlik teenis kõigepealt kaardiväes, läks peagi erru ja asus elama maale, kus mitte midagi tehes paistis silma isepäiste tempude ja väiklase despotismiga. See oli Peetri ajastu suurim ebaõnnestumine. See ajastu lõi «liigse inimese» tüübi, tekitas kas Rudineid või siis Oblomoveid. Ja parimad nendest olid nood «liigsed inimesed», kes mõnede Turgenevi tegelaskujude kombel tunnetasid piinavalt oma ülearusust. Üksnes Puškinis, ainsas vene renessansiinimeses, sähvatas teistsuguse ellusuhtumise võimalus. Puškin justkui ühendaks endas intelligentsi teadvust impeeriumi teadvusega. Ta kirjutas revolutsioonilisi luuletusi ja oli ka Vene suurriikluse laulik. Pärast dekabristide ülestõusu mahasurumist ja Nikolai I trooniletulekut läks kõik süveneva lõhestumise ning revolutsiooni teed. Vene intelligents kujunes lõplikult raskolnikutüübiks. Alati saab ta enda kohta ütleva «meie», aga riigi ja võimu kohta — «nemad». Vene kultuurne kiht asus kuristiku serval kahe

põhijõu vahele surutuna — isevalitsuslik monarhia ülal ning talurahva pimedad massid all.

Pinnatu ja mässav vene mõte oli XIX sajandil sise- miselt vaba ja söakas, raske mineviku traditsioonidest kammitemata, väliselt aga ahistatud ja sageli tagakiusa- tav. Vaheü sotsiaalse tegevuse võimatus poliitiliste tingi- muste tõttu põhjustas kogu aktiivsuse suundumise kirjan- dusse ja mõtlemisse, kus kõik küsimused tõstatati ja lahendati väga radikaalselt. Kujunes piirideta sotsiaalne unis- tuslikkus, millel puudus side reaalse tegelikkusega. Vene- lased olid sänsimonistid, furjeristid, prudonistid siis, kui Venemaal oli veel pärisorjus ja isevalitsuslik monarhia. Nad olid kõige äärmuslikumad hegeliaanid ja šellingiaa- nid siis, kui Venemaal polnud veel mingit filosoofilist kul- tuuri ja filosoofiline mõtlemine oli kahtlustatav. Kultuur- sed vene inimesed armastasid lõputuid, terveid öid kest- vaid vestlusi ja vaidlusi maailmaprobleemide üle väikestes ringides, 30. ja 40. aastate salongides. XIX sajandi ise- seisva mõtte ja eneseteadvuse esmane virgumine toimus erakordselt andekas, kuid peaaegu mitte midagi kirjutatud Tšaadajevis. Ta oli laisk nagu kõik vene härrased. Tema tavatult teravad ja jõulised mõtted väljendusid ühesain- sas «filosoofilises kirjas». See oli terve ajaloo filosoofia. Historiosofiiline teema on vene XIX sajandi mõtlemises põhiline. Vene iseseisev mõte asus kõigepealt arutlema, milles seisneb Venemaa ülesanne ning tema tee eripära, kas ta on Ida või Lääs. Esimene vene historiosoof Tšaada- jev oli ihukaardiväe husaaripolgu eruohvitser, niisama nagu esimene iseseisev ja kõige silmapaistvam vene teo- loog Homjakov oli ihukaardiväe ratsapolgu ohvitser. Tšaada- jevi ajaloo filosoofia oli mäss Vene ajaloo, Vene mine- viku ja Vene oleviku vastu. Peetri tegevus äratas Vene- maal mõtte ja loomingu. Herzen ütles, et Peetri reformi- dele vastas vene rahvas Puškini fenomeniga. Sellele tuleb lisada, et ta vastas läänemeelse ja slavofiilse mõtlemise fenomeniga. Üldiste maailmavaatelistele küsimustega tege- lev vene mõte oli kogu XIX sajandi vältel kas lääne-

meelne või slavofiilne, s. t lahendas probleemi, kas Venemaa peab olema Lääs või Ida, kas tuleb käia Peetri jälgedes või naasta Peetrile eelnenud Moskva-Venemaa juurde.

Tšaadajev esines veendunud läänlasena ja tema läänemeelsus oli patrioodi valukarje. Ta oli tüüpiline XIX sajandi kultuursesse ülakihti kuuluv vene inimene. Venemaa ja Vene ajaloo eitamine tema poolt on tüüpiliselt venepärane eitamine. Tema läänemeelsus oli erinevalt selle hilisematest vormidest usuline, ta tundis suurt poolehoidu katoliikluse vastu, nägi selles maailmaajaloo aktiivset, organiseerivat ja ühendavat jõudu ning ühtlasi pääsu Venemaa jaoks. Venemaa ajalugu näis talle mõttetu ja seosetu, ei Itta ega Läände kuuluv — peegeldus Peetri ajastule iseloomulikust stiilse kultuuri ning terviklikkuse kaotsiminekest.

Venemaad peab Tšaadajev hoiatavaks õppetunniks teistele rahvastele. Võimud nägid Tšaadajevius revolutsioonääri. Tegelikult oli ta ideeliselt lähedane de Maistre'ile, Bonaldile ja Schellingile. Schellingiga, kes teda kõrgelt hindas, oli Tšaadajev kirjavahetuses. Peenekultuuriline Tšaadajev ei saanud leppida sellega, et ta on määratud elama ebakultuurses ühiskonnas, despootlikus riigis, mis oma pihtide vahel hoiab pimedat rahvast, andmata sellele haridust. Tšaadajev väljendas mõtte, mida tuleb pidada põhiliseks vene eneseteadvuses — ta räägib vene rahva potentsiaalsusest ja avaldamatusest. Minevikku pööratuna võis see mõte näida vene rahvast hukka mõistvat — vene rahvas pole ajaloos teinud ära midagi suurt, pole täitnud ühtki suurt missiooni. Kuid sama mõte pööratuna tulevikku võib saada suureks lootuseks, usuks vene rahva tulevikku — vene rahvas on kutsutud teostama suurt missiooni. Just sellele vene rahva potentsiaalsusele ja mahajäämusele rajab kogu XIX sajand lootuse vene rahva kutsutusest lahendama küsimusi, mida Läänel oma minevikukoorma tõttu on raske lahendada — näiteks sotsiaalset probleemi. Nii arvas ka Tšaadajev. Vene mõtte esimesele loovale virgumisele vastas Venemaa valitsus Tšaadajevi vaimu-

haigeks kuulutamise ning meditsiinilisele ekspertiisile saatmisega. Tšaadajev vaikis masendatult. Hiljem kirjutab ta «Hullumeelse apoloogia», esitades seal vene teadvusele iseloomulikke mõtteid Venemaa messianismist. Oks asi on kohtumõistmine mineviku üle, teine lootus tulevikule. Just oma potentsiaalsuse, suurte kasutamata jõudude säilimise tõttu on vene rahvas kutsutud kuulutama maailmale oma originaalset sõnumit, teostama suurt missiooni. Tšaadajev sisaldas juba mitmed põhilised vene mõtted. Oma kaasajast lahus olles, vene elu ebatõdede vastu protesteerides tegid kultuursed vene inimesed katseid pöörduda katoliikluse ning otsida tolles pääsemist. Selles suhtes on iseloomulik isiksus Petšorin, kes emigreerus ja hakkas katoliiku mungaks. Ta ühendas katoliikluse utoopilise sotsialismiga. Tol perioodil püüti sotsialismi kristlikult põhjendada, vaimustuti Lamennais'st, intelligentsi meelsus oli veel religioosne. Petšorin kirjutas ühes oma luuletuses:

*Kui magus on vihata isamaad
ja ahnelt oodata ta hävingut.*

Tüüpilised vene sõnad, ahastussõnad, mille varju on peidetud armastus Venemaa vastu. Katoliikliku mungana Läänes igatses Petšorin taga Venemaad ning uskus, et Venemaa toob kaasa maailmaajaloo uue tsükli.

2.

Peamisteks mõjutajateks Läänest, kes suurel määral kujundasid XIX sajandi vene kultuuri ja mõtet, olid peaaegu et vene mõtlejateks muutunud Schelling ja Hegel. See mõju ei tähendanud orjalikku matkimist nagu XVIII sajandil voltäärluse puhul. Saksa mõte võeti vastu aktiivselt ning töödeldi ümber vene mõttetüübiks. Eriti on vaja seda öelda slavofiilide kohta, kelle teoloogilist mõtet viljastas Schellingi ja Hegeli mõju niisamuti, nagu kunagi Platoni ja neoplatoonikute mõju oli viljastanud Ida kiriku õpetajate mõtteid. Homjakov loob originaalse õigeusu teoloogia, millesse kuuluvad ümbertöötatud saksa idea-

lismi motiivid. Sarnaselt saksa romantikutele püüdleb vene mõte terviklikkuse poole, tehes seda järjekindlamalt ning radikaalsemalt romantikuist, kes ise terviklikkuse minetasid. Kristliku Ida terviklikkusele vastandatakse Lääne ratsionalistlik killustatus ja eraldatus. Esimesena formuleeris selle I. Kirejevski ning selles nähti põhilist vene karakteri sügavusse juurdunud venepärasest motiivi. Vene kommunistid-ateistid ei jaata terviklikkust ja totalitaarsust mitte vähem kui õigeusklikud slavofiilid. Psühholoogiliselt ongi vene ortodoksaalsus terviklik ja totalitaarne. Läänemeelsed venelased, kellele slavofiilide religioonitüüp oli võõras, vaimustusid hegeliaanlusest, mis neile oli täpselt samasugune totalitaarne, kõike hõlmav mõtlemise ja elamise süsteem. Belinski või Bakunin hegeliaanidena olid just niisugused. 30. ja 40. aastate noor venelane uskus Schellingi või Hegeli õpetusse totalitaarselt kogu elu tähenduses, mitte ainult mõtte- või sotsiaalse elu, vaid ka isikliku elu, armastuse ja loodusetunnetuse tähenduses. Vene revolutsioonilis-sotsialistliku maailma-vaate rajanud Belinski, revolutsionäär loomult ja temperamendilt, muutus Hegeli filosoofiat harrastades üksvahe konservatiiviks. Ta pidas end kohustatuks nägema tegelikkust mõistlikuna — nii mõistis ta Hegeli mõtet kogu tegelikkuse mõistuspärasusest.

(Järgneb)

CONTENTS:

Imperatives of the technetronic era and our University <i>Jüri Kärner</i>	1603
Speech delivered at the opening ceremony of Tartu University of the Estonian Republic on December 1, 1919 <i>Peeter Põld</i>	1607
Tartu University <i>Juhan Luiga</i>	1614
Sermon on the anniversary of the University <i>Uku Masing</i>	1621
Criticism of the "nation state" <i>Karl Aun</i>	1626
Waves and cycles of culture: On historical geography <i>Eduard Markus</i>	1646
Meetings with Eduard Markus <i>Viktor Masing</i>	1660
Defeat of an army <i>Margus Laidre</i>	1663
The King's question <i>Bó Yin Rá</i>	1682
Seventeen thoughts in a feeling of confusion. <i>Hando Runnel</i>	1689
Under the star of renaissance <i>Heiti Talvik</i>	1692
Reminiscences of a Romance philologist <i>Veronika Viiret</i>	1697
On grain shortage and the measures to overcome it <i>Daniel Bratt</i>	1709
Review: The Baltic International Relations between the Two World Wars. Uppsala, 1988 <i>Eero Medijainen</i>	1750
Review: Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko. Helsinki, Otava, 1988 <i>Rutt Hinrikus</i>	1756
Review: Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeenvaihtoja. Helsinki, SKS, 1988 <i>Sirje Olesk</i>	1759
Review: Anton Hansen Tammsaare, Voldemar Panso. «Inimene ja jumal» 1962. Tallinn, Eesti Raamat, 1988 <i>Ülo Tonts</i>	1764
Editorial note. Summaries	1767
The origins and significance of Russian Communism. I <i>Nikolai Berdyayev</i>	1777

СОДЕРЖАНИЕ:

Императивы технотронной эпохи и наш университет <i>Юри Кярнер</i>	1603
Речь на открытие Тартуского университета Эстонской республики 1 декабря 1919 года <i>Пезтер Пыльд</i>	1607
Тартуский университет <i>Юхан Луйга</i>	1614
Проповедь на празднование годовщины университета <i>Уку Мазинг</i>	1621
Критика концепции «национального государства» <i>Карл Аун</i>	1626
Периоды и циклы в истории культуры: Об исторической географии <i>Эдуард Маркус</i>	1646
Встречи с Эдуардом Маркусом <i>Виктор Мазинг</i>	1660
История гибели одной армии <i>Маргус Лайдре</i>	1663
Вопрос о короле <i>Бо Ин Ра</i>	1682
Семнадцать мыслей, изреченных в смятении чувств <i>Хандо Руннел</i>	1689
Под звездой Возрождения <i>Хейти Тальвик</i>	1692
Воспоминания романского филолога <i>Вероника Виирет</i>	1697
О дефиците зерна и средствах его ликвидации <i>Даниэль Братт</i>	1709
Рецензия: The Baltic International Relations between the Two World Wars. Uppsala, 1988 <i>Ээро Медийайнен</i>	1750
Рецензия: Eeva Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko. Helsinki, Otava, 1988 <i>Рут Хинрикус</i>	1756
Рецензия: Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeenvaihtoja. Helsinki, SKS, 1988 <i>Сирье Олеск</i>	1759
Рецензия: Anton Hansen Tammsaare, Voldemar Panso. «Inimene ja jumal» 1962. Tallinn, Eesti Raamat, 1988 <i>Юло Тонтс</i>	1764
От редакции. Резюме	1772
Истоки и значение русского коммунизма. I <i>Николай Бердяев</i>	1777

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

Hind 1 rubla